

75.

981.6

0-84

Դ Ա Ս Ա Տ Ե Տ Ր

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԱՏՈՒԿՎԱԾ Է 1861 թ.

Համառօտագրեալ

Ի ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՅ ՆԱԽՆԵԱՅ ՄԵՐՈՅ

Ա շ խ ա տ ա ս ի թ ու թ ե ա ճ թ

Յ Ո Վ Ս Է Փ Ա Յ Ա . Զ . Օ Ր Ր Ե Լ Ի

Երկրորդ տպագրութիւն

1897

Տպագրեալ հրամանաւ Վեհափառ Հայրապետին՝ մերոյ
Տեառն Գէորգայ Գ, ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի:

Թ Ի Յ Լ Ի Զ

Տ Պ Ա Ր Ա Ն Մ . Գ . Թ Օ Տ Ի Ն Ե Ա Ն Յ Ի

Типография М. Д. Рогинианца, Гол. пр., домъ № 41.

1893

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 24 декабря 1892 года.

A $\frac{\text{II}}{5718}$

Զձեռագիրս դարս չակնարկեալ ըստ հրամանի Ահհափառ
Հաչրապետին մերոյ Տեառն Գէորգալ Գ, ամենաչն Հաչոց Աս-
թողիկոսի, և ոչինչ գտեալ ի սմին հակառակ ուղղափառ հա-
ւատոյ և վարուց բարեաց, մանաւանդ թէ քաջաւարմար ևս
դատեցաք զսա չուսումն սրտոմութեան եկեղեցւոյն Քրիստոսի:

Գարրիէլ եպիսկոպոս Այվազեանս

Ի Տիփլիս,

20 չուլիսի 1870.

Չ Ե Կ Ո Ւ Ց Ո Ւ Մ Ն

Չէր կամ ինձ առայժմ ՚ի տիպ մուծանել զլսասագիր ինչ Եկեղեցական պատմութեան *), սակայն ձանձրոյթ մեծ և դժուարակրութիւնք օր քան զօր առաւելեալք ՚ի դիմաց Հայ ուսանողաց Կլասիքական Գիմնազիոնի Տփլիսայ՝ հարկ չիմ վերայ եղին առձեռն համառօտել զընդարձակ ձեռագիր դասատետրական, զորս ՚ի վաղուց անտի հաւաքեալ էր իմ չարժանահաւատ մատենագրաց մերոց, և առժամս ՚ի լոյս ածել զեթ համառօտիւ միայն զպատմութիւնս մերոյս Հայաստանեացս առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ, որպէս զի մի՛ ալլևս դրժուարացին աշակերտք արտագրութեամբք դասատետրակաց. իսկ զընդարձակն թողի իննամոց այլում պատեհ միջոցաց և ժամանակի:

*) Է իմ ալլևս տպագրութիւն Եկեղեցական պատմութեան չամին 1856. բայց կարի համառօտ:

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ա Կ Ա Ն Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Պ. Մ. Բ. Ա. Ռ. Ա. Ջ. Ի. Ն

Մատաթիա առաքելոյ ընտրութիւնը:

Երբ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս համբարձաւ երկինքը, Նորա առաքեալք և աշակերտք ժողովեցան Երուսաղէմ, ուր առաջին անգամ հոգս արին ընտրել մինը՝ կորստեան որդւոյն՝ Յուզայի տեղ: Աւստի աշակերտաց միջից ընտրեցին երկու հոգի, Մատաթիա և Բարսաբա, և առաջ բերին ժողովոյ մէջ. յետոյ աղօթք արին և խնդրեցին յԱստուծոյ որ յայտնի՝ թէ՛ որն է նոցանից արժանաւոր առաքելական պաշտօնին, ապա վիճակ ձգեցին, և ընկաւ վիճակը Մատաթիային, որով և լրացաւ Քրիստոսի տասներկու առաքելոց թիւը:

Հոգւոյն սրբոյ գալուստը:

Նորանից յետոյ բոլոր հաւատացեալք միասին ժողոված վերնատանը՝ առանձին աղօթք էին անում և սպասում էին, որ Հոգւոյն սրբոյ շնորհքն ընդունեն: Երբ հասաւ Պենտեկոստէի (յիսներորդ) օրը, յանկարծ երկնքից մէկ ձայն եկաւ սաստիկ քամու պէս, որով լքցաւ տունը, ուր ժողոված էին աշակերտք Տիրամօր հետ, որոնք

էին թուով իբր հարիւր քսան հոգի: Նոցա վերայ երեւեցան հրեղէն լեզուք, իսկոյն ամենքը լքցւան ձողով սրբով և սկսան զանազան լեզու խօսել:

Քրիստոնէական հաւատոյ առաջին յառաջադիմութիւնը Արուսաղէմ:

Պենտեկոստէի տօնին ամեն կողմից շատ Հրեայք էին եկած Երուսաղէմ: Սուրբ Պետրոսը միւս առաքելոց հետ զօրացած սուրբ ձողով՝ սկսաւ քարոզել նորանց և խօսել Քրիստոսի մահուան և յարութեան վերայ, և այս առաջին քարոզութեամբ երեք հազար հոգի դարձրեց դէպի քրիստոնէական հաւատը: Նմանապէս երկրորդ անգամ, երբ Պետրոսը Յովհաննէսի հետ գնում էր տաճար՝ ցերեկայ ինն ժամին աղօթք անելու, բժշկելով տաճարի դրան մօտ նստած ՚ի ծնէ կաղին՝ հինգ հազար հոգի դարձրեց ի քրիստոնէութիւն:

Առաջին հաւատացելոց վարքը, և եօթն սարկաւազաց ընտրութիւնը:

Առաքելոց քարոզութեամբ շուտով լքցւաւ քաղաքը հաւատացելոց բազմութեամբ, որոց բարեպաշտ վարքը նախանձելի էր ամենին, պատճառ որ ինչպէս նոր եկեղեցւոյ հարազատ որդիք՝ միացած էին մի հաւատով, և մի սիրտ և մի հոգի ունէին, ուստի նոցա ամեն բանը հասարակաց էր. ծախում էին իւրեանց ստացուածքը և դրամը բերում էին առաքելոց էին տալիս, և նոքա բաժանում էին աղքատաց:

Որովհետև հաւատացելոց թիւը օր ըստ օրէ շատանում էր, այդ պատճառաւ առաքեալք ընտրեցին եօթն բարեպաշտ մարդիկ, ձեռնադրեցին նորանց Սարկաւազ և կարդեցին սպասաւոր սուրբ սեղանին, որոջ վերայ կատարուում էր Քրիստոսի մարմնոյ և արեան սուրբ խորհուրդը և բաշխուում էր խորհրդական հացը, և ապա միանգամայն յանձնեցին նոցա հասարակաց սեղանի սպասաւորութիւնը և եկեղեցւոյ բոլոր ստացուածքը, և այնուհետև ինքեանք մնացին ազատ արտաքին հոգսից և զբաղմունքից, որպէս զի կարող լինէին աւելի ուշադրութիւն դարձնել առաքելական պաշտօնին և աւետարանական քարոզութեան:

Քրիստոսի եկեղեցւոյ առաջին հալածանքը,

Սուրբ Ստեփաննոսի նահատակութիւնը:

Աւետարանի քարոզութեան յաջողութիւնը՝ շարժեց քահանայապետաց դէպի նախանձ և տեղութիւն քրիստոնէից դէմ: Ուստի հրաման տւին առաքելոց, որ այլ ևս չը քարոզեն Աւետարանը, և ոչ Քրիստոսի անունը տան, և երկիւղ տալու համար՝ նորանց բանտը ձգեցին, բայց նոքա հրաշքով ազատեցան բանտից և սկսան համարձակ քարոզել ինչ որ տեսան և լսեցին. վասն որոջ կրկին անգամ Հրեայք կանչեցին նորանց տեսան, ուր դատաւորք մտածում էին ՚ի մահ գատապարտել նորանց. բայց ատենակալաց մինը Փամաղիէլ անունով յորդորում էր և արգելում նոցա ասելով. «Էհուացէք այդ մարդկանցից, և թոյլ տուէք դոցա, պատճառ որ, եթէ այդ գործը մարդկային է՝ շուտով կը խափանւի, իսկ

եթէ Վատուծոյ է, ՚ի զուր էք աշխատումս Գամաղիէլի այս խօսքերից համոզելով հրեայք պատժեցին նորանց և սաստեցին այլ ևս չխօսել և ոչ Յիսուսի անունը տալ. բաց նոքա շատ ուրախ էին որ Վատուծոյ անուան համար այն հալածանքը կրեցին. այս միայն պատասխան տալով նոցա թէ «Վատուծոյ առաւել պէտք է հնազանդել, քան մարդկան», և չէին դադարում ուսուցանել և քարոզել յանուն Յիսուսի:

Սուրբն Ստեփաննոս, որ եօթն սարկաւազաց առաջին և նախապատիւն էր, իւր հրաշագործութեամբ և Վատուծոյ փառաց նախանձով նշանաւոր հանդիսացաւ, այնպէս որ՝ համարձակ և աներկիւղ յանդիմանում էր Հրէից անհաւատութիւնք: Ուստի կանչեցին նորան ատենն, ուր հրապարակաւ քարոզեց Յիսուսի Վատուծութիւնը. այս լսելով ատենի մէջ կատաղի Հրեայք քաշեցին քաղաքից դուրս և քարկոծեցին նորան: Եւ մինչդեռ նա այն անտաննի տանջանաց մէջ էր, աղօթք էր անում իւր սպանողաց համար ասելով՝ «Տէր, թող զոցա, զի ոչ զիտեն զինչ զործեն»: Եւ այս օրինակ նահատակութեան համար՝ հաւատացեալք պատուեցին նորան իբրև աւետարանական օրինաց առաջին վկայ:

Սօղոսի դարձը:

Այն օրերում, որ սաստիկ հալածանք էր Քրիստոսի եկեղեցւոյ վերայ՝ բոլոր հաւատացեալք ցրուեցան Երուսաղէմից դուրս զանազան քաղաքներ, բացի առաքելոց, որոնք քրիստոնէական հաւատոյ ուսումը տարածում էին և ամեն սեղ հաստատում հաւատացելոց եկեղեցի: Նոյն

ժամանակ մի փարիսեցի երիտասարդ՝ Սօզոս անունով, շարաշար և խիստ թշնամի էր քրիստոնէից, մտնում էր տները, ուր թագ կացած էին հաւատացեալք, թէ մարդկանց և թէ կանանց քաշում էր և ձգել էր տալիս բանաւր: Յետոյ առաւել նախանձից և վրէժխնդրութիւնից գրգռած՝ թուղթ առաւ քահանայապետից, որ զնայ Վամասկոս և քրիստոնէից կապած բերի Երուսաղէմ: Երբ նա մօտեցաւ քաղաքին, չանկարժ նորան երեւցաւ մի հրաշալի լոյս, որ փայլատակեցաւ նորա չորս կողմը. որից կուրացաւ և ընկաւ գետնի վերայ: Յետոյ մի ահաւոր ձայն լսեց նա. Սաւուղ, Սաւուղ. ինչի՞ ես հալածում ինձ. ես եմ Յիսուս: Սաւուղն այն ձայնից սարսափեցաւ և հարցրեց. «Տէր, ինչ ես կամենում: Այն ժամանակը Տէրը պատուիրեց նորան որ մտնի Վամասկոս քաղաք, գտնի Անանիային և մկրտւի նորանից: Եւ երբ նա մկրտեցաւ, բաց եղան նորա աչքերը: Սաւուղը Քրիստոս հաստատուց յետոյ՝ ընդունեց Աստուծոյ շնորհքը և վարժեցաւ Քրիստոսի տնօրէնութեան խորհրդոց մէջ, սկսաւ քարոզել աւետարանը և շուտով դարձաւ զլիսաւոր ազաքելոց մէկը:

Քրիստոսի եկեղեցին Սամարիայում և

Սիմոն մոզը:

Այն ժամանակը սուրբ Փիլիպպոս, որ եօթը սարկաւազաց մէկն էր, քարոզելով Սամարիա՝ շատերին դարձրեց քրիստոնեայ և մկրտեց նորանց: Միւս առաքեալք երբ լսեցին Երուսաղէմում՝ ուղարկեցին Սամարիա Պետրոսին և Յովհաննէսին, որ դրոշմի խորհուրդը տան նոցա

և հաստատեն նորանց քրիստոնէական հաւատոյ մէջ: Նոքա, որոնք ընդունեցին գրոշմի խորհուրդը, խսկոյն ընկալան Հոգւոյն սրբոյ շնորհքը: Այն ժամանակը Սամարիա քաղաքում Միմոն անունով մի մոգ կար հաւատացելոց մէջ, նա երբ տեսաւ որ առաքելք ձեռք գնելով մկրտածների վերայ հաղորդում էին նոցա երկնաւոր պարգևներ, ինքը ևս փող բերաւ և տալիս էր առաքելոց և խնդրում էր ստանալ նոցանից նոյն իշխանութիւնը. բայց նորա խնդիրը չընդունեց սուրբն Պետրոս իրրև անարժան խնդիր: Այս պատճառաւ հոգևոր և Աստուածային շնորհք վաճառելը՝ Միմոնի անունից Միմոնականութիւն կոչեցաւ, որ առաջին հերձուածողաց զլուխ համարեցաւ:

Քրիստոսի եկեղեցին Եղեսիայում, կամ Հեթանոսաց առաջին դարձը դէպի քրիստոնէական հաւատը:

Եղեսիա քաղաքի Հայոց Արգար Թազաւորը կանխաւ լսելով Յիսուսի հրաշքները, զեսպաններ ուղարկեց Յիսուսի մօտ նամակաւ *), որոյ մէջ դաւանելով նորան Աստուծոյ որդի՝ խնդրեց նորանից իւր ականանքն անձին բժշկութիւն: Նմանապէս պատուիրեց իւր զեսպանաց, որ Երուսաղէմի տաճարում զոհ մատուցանեն Աստուծոյ: Սոքա եկան հասան Երուսաղէմ՝ նոյն օրը, երբ Յիսուս հանդէսով Երուսաղէմ էր մտնում, և երբ կամենում էին Արգարի նամակը մատուցանել Յիսուսին՝ եկան Փիլիպպոսի մօտ, Փիլիպպոսն ասաց Անդրէասին, վերջապէս

*) Կարոյն նամակը ի վախճան առաջին գայու:

երկուսը ՚ի միասին չաշտնեցին Յիսուսին: Այն ժամանակ Յիսուս հրամայեց Քովմա առաքելոյն, գրել Արգարի նամակի պատասխանը, որոյ մէջ խոստացաւ որ իւր համբառնալուց չետոյ՝ կ'ուղարկի աշակերաներից մէկին, որ բժշկի նորան հիւանդութիւնից և կեանք պարգևի նորան, և նոցա՝ որք նրա մօտ էին: Նոյնպէս թղթի հետ ուղարկեց Յիսուս իւր անձեռագործ պատկերը, որ վեր առաւ Արգարը և երկրպագութիւն տաւ պատկերին, և սպասում էր Քրիստոսի ողորմութեան և շնորհաց կատարմանը:

Քրիստոսի համբառնալուց չետոյ՝ Քովմա առաքելալը, ինչպէս պատուիրել էր նորան Փրկիչը՝ Քաղէոսին՝ որ եօթանասնից մէկն էր, ուղարկեց Յղեսիա քարոզելու: Սա եկաւ քարոզեց քրիստոնէական հաւատը, բժշկեց թագաւորին հիւանդութիւնից, մկրտեց ոչ թէ միայն Արգարին, այլ և Յղեսիայի ժողովրդոց շատերին: Նինեց եկեղեցի, և մի մետաքսագործ, որ թագաւորի թագ շինող էր՝ ձեռնադրեց եպիսկոպոս, անունը գրաւ Ադդէ, և կարգեց նոցա համար հովիւ և առաջնորդ:

**Թաղէոս առաքելոյ քարոզութիւնը վերին
Հայաստանում, Աղուանքում և Ասպաղովկիա:**

Սուրբն Քաղէոս Յղեսիա քարոզելուց չետոյ՝ զնաց դէպի վերին Հայաստան, ուր թագաւորում էր Արգարու քեռորդին Սանատրուկ: Սա Քաղէոսի քարոզութեամբ հաւատաց ՚ի Քրիստոս, նոյնպէս և իւր Սանդուխտ անունով դուստրը, և շատ ժողովուրդ նորա հետ Քաղէոսը նոցա համար մէկ բարեպաշտ մարդ Չաքարիա անունով:

եպիսկոպոս ձեռնադրեց, և կարգեց նոցա վերայ հովիւ
և առաջնորդ, և ինքը զնաց Ազուանից կողմերը, ուր
նոյնպէս քարոզելով Քրիստոսի անունը՝ հիմնեց եկեղեցի
և այնտեղից զնաց Կապադովկիա քարոզելու:

Աստուծոյ լայանութիւնը և Քրիստոսի եկեղեցին ՚ի Կեսարիա:

Մինչդեռ Պետրոս Յոսպէ քաղաքում առանձնացած
աղօթք էր անում՝ տեսաւ երկինքը բացւած, և չորս
ծաչրից կախուած մի մեծ անօթ կտաւի պէս, որ ցած
էր եկած գետնի վերայ, և որոյ մէջ կային ամեն տեսակ
չորքոտանիք, սողուններ և թռչուններ, և մի ձայն լսեց
երկնքից. «Վեր կաց Պետրոս, մորթիր և կեր» . երեք ան-
գամ կրկնեցաւ այս խօսքը, և լստոյ անօթը բարձրա-
ցաւ երկինք: Մինչդեռ Պետրոս զարմացած էր այս տե-
սիլքի վերայ, բաց արաւ Աստուած նորա միտքը, որ
իմանայ թէ բացւած է երկնքի դուռը հեթանոսաց հա-
մար ևս, և ամենքը՝ թէ Հրեայք և թէ Հեթանոսք ՚ի
մի մարմին Քրիստոսի պէտք է միանան: Այն ժամանակ
հաւատոյ աստուածապարզեւ շնորհքը տարածւեցաւ և
Պաղեստինու կողմերը, նոյնպէս և Կեսարիա քաղաքում,
ուր Կուռնելիոս անունով հարիւրապետը կապալաշտութեան
խաւարի մէջ ճանաչելով ճշմարիտ Աստուած, աղօթքով
և ողորմութեամբ արժանացաւ Աստուծոյ պարգևաց:
Մի անգամ աղօթք անելու ժամանակ Աստուծոյ հրեշտակը
երևեցաւ նորան և պատուիրեց, որ որոնէ Պետրոսին,
և լսի նորանից ինչ որ պէտք է անել: Միւս առաւօտը
Կուռնելիոս իւր ծառաներն ուղարկեց Յոսպէ Պետրոսին

կանչելու: Եւ երբ Պետրոսը Հոգւոյն սրբոյ ազգեցու-
թեամբ եկաւ Կուռնեկիտի տուն, սկսաւ քարոզել և ու-
սուցանել բազմաւթեանը, բացատրելով մարգարէից խօս-
քերը և Յիսուսի Քրիստոսի գործքերը: Նորա խօսելու
ժամանակ Հոգին սուրբ իջաւ ամենի վերայ, որոնք լը-
սում էին նորա խօսքերը. սորանից յետոյ մկրտեց նո-
րանց Պետրոսը Յիսուսի Քրիստոսի անունով:

Սուրբ Պօղոսի առաքելութիւնը և նորա ճանապարհորդութիւնը:

Հեթանոսաց կոչումը դէպ ՚ի քրիստոնէական հա-
ւատը՝ յայտնեցաւ աւելի Պօղոսի ձեռքով, ուստի նա
կոչեցաւ Առաքեալ հեթանոսաց: Պօղոսը իւր դարձից
երեք տարի յետոյ՝ երբ գնում էր Դամասկոս սովրացնե-
լու և հաստատելու հաւատացելոց, Հրեայք նորա վերայ
չարախօսութիւն արին քաղաքապետի մօտ, և նա պա-
հապաններ կարգեց Դամասկոսի դռանը, որ բռնեն նո-
րան, բայց քաղաքի հաւատացեալք զիշերով ցած թո-
ղին պարսպից վանդակաւ և այնպէս ազատեցին շարա-
խորհուրդ հալածողաց ձեռքից: Երբ Պօղոսը հասաւ Ե-
րուսաղէմ, սկսաւ այնտեղ ևս քարոզել, և յետոյ գնաց
Տարսոն իւր հայրենի քաղաք, ուր գտաւ նորան սուրբ
Բառնաբասը, և Տարսոնից վեր առաւ տարաւ նորան
իւր հետ Անտիոք:

Քրիստոսի եկեղեցին Անտիոքում:

Փրկչի 38 թուականին Անտիոք քաղաքում Քրիս-
տոսի հաւատացեալք այնքան շատացան, որ աւետարանի

հետևողք նախ և առաջ Անտիոքում կոչւեցան քրիստոնեայ, Անտիոք քաղաքի հաւատացեալք տօնակեցին Պօղոսին, որ նոցա տուրքը տանի Երուսաղէմի հաւատացելոց համար, այս պատճառաւ զնաց նա Բառնաբասի հետ Երուսաղէմ, և չետոյ դառնալով կրկին Անտիոք 43 թուին՝ ճանապարհ ընկան դէպ ՚ի Կիպրոս, ուր Պափոս քաղաքում բզեչխի փոխանորդ Սերգիոս Պօղոսը նոցա քարոզութեամբ ընդունեց քրիստոնէական հաւատը:

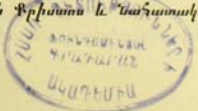
Հասարակաց աւանդութիւն է, իբր թէ առաքեալը այս գիպուածով իւր Սաւուղ կամ Սօղոս անունը փոխեց Պօղոս՝ նոյն իշխանի անունով, որ Սաւուղի ձեռքով հաւատաց ՚ի Քրիստոս, նմանելով նախկին Հոռովմայեցւոց զօրագլխաց, որոնք իւրեանց ձեռքի տակ նուաճած ազգաց անունը իւրեանց էին սեպհականում: Նորանից չետոյ Պօղոս և Բառնաբաս զնացին Անտիոք Պիսիդիոյ, Բիտինոն և Լիւսորա: Այս վերջին քաղաքում Պօղոսը բժշկեց ՚ի ծնէ կաղին, ուր մի քանի Հրեայք, որոնք եկած էին Անտիոքից և Բիտինայից՝ ժողովրդեան միտքը շփոթեցին, այնպէս որ մինչև անգամ քարկոծել տւին Պօղոսին և հանեցին քաղաքից դուրս իբրև մեռեալ:

Ադդէ հայրապետի, Թադէոս առաքելոյ և Սանդուխտ կուսի նահատակութիւնը և Ոսկեանց քրիստոնէութիւն ընդունելը:

Ազգար թագաւորի մահուանից չետոյ՝ յաջորդեց նորա որդի Անանէն, որ ուրացաւ քրիստոնէութիւնը, և այս ուրացութեան պատճառաւ երբ Ադդէ հայրապետը նախատեց նորան, և ըստ առաջարկութեան նորա չչի-

նեց նորա համար թագ, ւարժան չէ ինձ ասաց, որ իմ
 ձեռքը այդ անարժան գլխոյ համար թագ շինէ, ուստի
 սաստիկ բարկացաւ նորա վերայ և սպանել տւաւ, բայց
 ինքը ևս յԱստուծոյ պատժելով՝ փոքր ժամանակից յե-
 տոյ մեռաւ: Նորանից յետոյ Հայոց թագաւորական իշ-
 խանութեանը տիրեց Սանատրուկ՝ Արգարու քեռորդին:
 Նոյնպէս և նա ուրանալով քրիստոնէական հաւատը՝
 մտքումը դրաւ որ տիրի բոլոր Հայաստանին. վասնորոյ
 զօրքով զնաց Նդեսիա, և բնաջինջ արաւ Արգարու ազ-
 գատահմը, և հրամայեց համարձակ պաշտօն մատուցանել
 կոսոյ: Այս լսելով Փաղէոս առաքեալը կապաղովկիա, կա-
 մեցաւ ետ դառնալ Հայաստան՝ Սանատրուկ թագաւորի
 մօտ: Եւ երբ նա մտաւ Միջագետաց սահմանը, նորան
 պատահեցան Հոովմայեցի հինգ երեւելի ղեսպանք, որոնք
 գնում էին Սանատրուկ թագաւորի մօտ. երբ Փաղէոս
 առաքեալը տեսաւ նորանց՝ սկսաւ քարոզել Քրիստոսի
 Աստուածութիւնը, և զարձնելով նորանց դէպի ճշմարիտ
 հաւատը՝ բոլորին մկրտեց և նոցանից գլխաւորին՝ Թրի-
 սի անունով՝ որ նշանակում է Ասկի, քահանայ ձեռնա-
 դրեց, որոյ անունով նորա ընկերք կոչեցան Ասկեանք:
 Երբ Սանատրուկը լսեց՝ թէ Ասկեանք Փաղէոսի քարո-
 զութեամբ ընդունել են քրիստոնէական հաւատը՝ կանչեց
 նորան Շաւարշան քաղաք, և այնտեղ սպանել տւաւ.
 նոյնպէս նորա հետ նահատակեցաւ Սանատրուկի զուտր
 սրբունի Սանդուխտը՝ քրիստոնէական հաւատոյ մէջ հաս-
 տատ մնալուն համար: Սանդուխտ կուսի նահատակու-
 թեան վերայ հրաշքներ տեսնելով՝ ժողովրդոց շատերը
 հաւատացին ՚ի Քրիստոս և նահատակեցան:

A 518
 1888

Առաքելոց ժողովը Ռերուսաղէմ:

Պօղոսը ողջացած այն հարուածներից և վերքերից, որ կրեց Վիստրա քաղաքում, սկսաւ դարձեալ կատարել իւր առաքելական պաշտօնը և դարձաւ գէպի Անտիոք Ասորոց, ուր շատ հաւատացեալք կային, որոց մէջ մեծ վէճ կար այն պատճառաւ որ նորադարձ Հրեաներից մի քանիսը սովրացնում էին, որպէս թէ պէտք է ամենաբնէն էլ քրիստոնէական հաւատոյ հետ պահպանեն նաև Մովսիսական օրինաց աւանդութիւնքը:

Այս վէճը խափանելու համար՝ Պօղոսին և Բառնաբասին ուղարկեցին Երուսաղէմ, ուր 49 կամ 54 թուին առաքեալք և երիցունք ընդհանրական ժողով արին և այնպէս վճռեցին, որ նորադարձ Հրէից և Հեթանոսաց վերայ այլ ևս չդնեն Մովսիսական օրինաց լուծը, այլ պատուէր տւին զզուշանալ այնուհետև պոռնկութիւնից, կոտց զո՛ր մատուցանելուց, խեղդուած անասնոց արիւնից: Այս ժողովոյ սահմանները Պօղոս և Բառնաբաս տարան Անտիոք և խաղաղացրին բոլոր հաւատացելոց սիրտը:

Ագրիպպայի հալածանքը, նորա պատիժը և մահը:

Մի քանի տարի առաջ Հերովդէս Ագրիպպաս Երուսաղէմի քրիստոնէից հալածանք էր տալիս: Այս հալածանաց ժամանակը նահատակեցաւ Յովհաննէս Աւետարանչի մեծ եղբայր Յակոբոս: Եոյնպէս սուրբ Պետրոսին ևս բանտը ձգեցին, և բաղարջակերաց ասնից յետոյ 44 թուին, երբ անօրէն իշխանը պատրաստել էր Հրէից խնդիրքով սպանել տալ նորան, այն զիշերը Ատուծոյ հրեշտակը

բանալով բանտի դռները՝ ազատեց նորան Հերովդէս Ազրիւ-
պաչի ձեռքից, որով և անկատար մնաց Հրէից ակնյալու-
թիւնը: Աստի բարկացաւ Ազրիւպաս բանտի պահապա-
նաց վերայ և հրամայեց սպանել ամենին. բայց ինքն էլ
ստացաւ իւր շարագործութեան փոխարէն պատիժը. երբ
նա գնաց Կեսարիա մեծահանդէս տօն կատարելու՝ ՚ի պատիւ
Վղորիոս կալսեր, նոյն հանդիսակատարութեան ժամանակ
հասաւ նորան իւր անբարտաւանութեան պատուհասը,
այնպէս որ հանդէսի մէջ Աստուծոյ հրեշտակից հարուած
ստանալով՝ անտանելի ցաւ բռնեց նորան, որդնալից ե-
ղաւ, և հինգ օրից յետոյ շարաշար տանջանքով մեռաւ:
Նորա մահից յետոյ Հրէաստանը կրկին անզամ չռով-
մայեցւոց տէրութեան լծի տակ ընկաւ:

Պօղոս առաքելոյն պատահած անցքերը և նորա քաչած նեղութիւնները:

Սուրբն Պօղոս երբ մեկնեցաւ Բառնբասից՝ վեր ա-
ռաւ իւր հետ Շիղայն և գնաց Ասորւոց երկիրը, Կիլի-
կիա, Փռիւզիա, Գաղատիա և Մակեդոնիա, ուր հրաշա-
գործութիւնք էր անում և բժշկում էր զիւահարներին:

Աթէնքում խօսեցաւ Արիստագոսի ատենի մէջ, և
ատենակալաց մինը Դիոնեսիոս անունով՝ դարձրեց զէպի-
քրիստոնէական հաւատը, ուր մի սեղան կար շինած ան-
ծանօթին Աստուծոյ անունով, որից առաքեալը պատ-
ճառ ունեցաւ քարոզել Քրիստոս Աստուած, որին անգի-
տութեամբ պաշտում էին նոքա: Պօղոսի խօսքերից հա-
մոզւելով Քամարիս, որ կարծում են թէ Դիոնեսիոսի
կինը լինէր, ընդունեց քրիստոնէութիւնը:

Նմանապէս քարոզեց Պօղոս Կորնթոսում և Փլլիպպոսում, ուր մի ոսկերիչ՝ կոոց պատկեր շինող բարկանալով Պօղոսի վերայ, շփոթ ձգեց ժողովրդի մէջ. այս պատճառաւ Պօղոս արտաքսուեցաւ այն քաղաքից և ճանապարհընկաւ դէպի փոքր Ասիա: Յետոյ եկաւ Երուսաղէմ և զընաց Երուսաղէմայ եպիսկոպոս սուրբ Յակոբայ այցելութիւն: Սա իմանալով Նրէից չարախօսութիւնը Պօղոսի վերայ՝ խորհուրդ տաւ նորան, որ զնայ և սրբւի, ինչպէս Նրէից օրէնքն է և Նաղովրեցւոց հետ մտնի տաճարը պատարագ մատուցանելու: Պօղոս հաւանեց և կատարեց նորա խորհուրդը, բայց ժողովուրդը սորանով աւելի ևս զայրանալով՝ չարձակեցան նորա վերայ, բռնութեամբ տաճարից դուրս հանեցին, և համարեա թէ փոքր էր մնում որ սպանէին: Բայց Լիւսիաս հազարապետը վրայ հասաւ, բռնեց Պօղոսին և ձգեց բանտը, յետոյ երբ լսեց թէ նա Հռովմայեցի է՝ ուղարկեց նորան Հռովմայեցւոց բանակը: Միւս օրը կրկին ատեան բերաւ Պօղոսին՝ թշնամեաց առաջ, բայց Պօղոս չկարողացաւ իւր ատենարանութեամբ խաղաղացնել բազմութեան սիրտը, և երբ իմացաւ թէ ժողովրդեան մէջ կային Փարիսեցիք, որ հաւատում էին մեռելոց չարութիւնը, նոյնպէս կային և Սադուկեցիք, որ ուրանում էին, բարձր ձայնով չայտնեց ատենի մէջ իւր մեռելոց չարութիւն դաւանելը: Նորա խօսքերից ժողովրդեան մեծ մասը, որ փարիսեցիք էին, իսկոյն պաշտպանեցին Պօղոսին, և միւսները հեռացան: Մինչդեռ Սադուկեցիք իւրեանց մէջ խորհուրդ էին անում Պօղոսին ծածուկ սպանել, նորա քեռորդին չայտնեց հազարապետին, և նա կամենալով ազատել՝ զիշերով ուղարկեց նորան Կեսարիա Հրէաստանի դատաւոր

Փելիքսի մօտ, ուր Պօղոս մնաց երկու տարի բանտի մէջ: Փելիքսից յետոյ նոյն իշխանութիւնը առաւ Փեստոս, սորա ժամանակ Հրեայք կրկին նորոգեցին ամբաստանութիւնը Պօղոսի դէմ: Փեստոս տեսնելով՝ թէ նոցա խռովութիւնը հաւատոյ մասին է, երես էր պահում Հրէից, և երբ Պօղոս բողոքեց կաշսեր՝ Փեստոս հրամայեց ուղարկել նորան Հռովմ, ուր առաքեալը շատ նեղութեամբ 62 թուին հասաւ: Պօղոս Հռովմում ամենեւին չէր զաղարում աւետարանը քարոզել, և ոչ ևս իւր անմեղութեան իրաւունքը պաշտպանել: Շատերը հաւանելով Պօղոսի խօսքերին՝ ընդունում էին քրիստոնէական հաւատը, ուստի նա ոչ միայն սովրացնում էր նոցա՝ որ իւր մօտ էին գալիս, այլև շատ անգամ գրում էր նոցա, որոնք զանազան քաղաքներում իւր քարոզութեամբ հաւատացել և ընդունել էին քրիստոնէութիւնը: Իւր բանտարկութեան ժամանակ Հռովմում, որ երկու տարուոյ շափ տեւեց, գրեց հետեւեալ թղթերը, որոնք էին առ եկեղեցիս Հռովմայեցւոց, Կորնթացւոց, Փաղատացւոց, Նիսսացւոց, Փիլիպպեցւոց, Կոզոսացւոց, Քեսաղոնիկեցւոց, և երկու թուղթ առ իւր սիրելի աշակերտ Տիմոթէոս, առ Տիտոս, առ Փիլիմոն և առ Ներայեցիս:

Ներոնի հալածանքը, Պետրոսի և Պօղոսի նահատակութիւնը:

Հռովմայեցւոց կաշսերաց առաջինն էր Ներոն, որ հալածեց քրիստոնէից: Նորա հալածանքն սկսաւ 65 թուին, երբ մի մեծ հրդեհ պատահեցաւ Հռովմում, և համարեա քաղաքի երրորդ մասը մոխիր դարձաւ: Այս

պատճառաւ Ներոնը բամբասեցաւ ժողովրդից, որպէս
թէ նա լինէր այն հրդեհի պատճառը. բայց Ներոն կա-
մեցաւ յանցանքը քրիստոնէից վերայ դնել, որոնք ատե-
լի էին Հռովմայեացոց՝ նորակրօն վարդապետութիւն քա-
րոզելու պատճառաւ: Այն հալածանաց ժամանակ շատ
քրիստոնեացք բռնեցան և Ներոնի հրամանաւ անտա-
նելի տանջանքներ կրելով նահատակեցան:

Պետրոս առաքեալը Պոնտացոց, Ասպաղովկացոց և
Բիւթանացոց կողմերը քարոզելուց և Անտիոքայ աթոռը
հաստատելուց յետոյ՝ 46 թուին ևկել էր Հռովմ, ուր
Ներոնի հալածանաց ժամանակ բռնեցաւ, ինչպէս որ
նոյն քաղաքում բռնած էր նաև սուրբն Պօղոս, և եր-
կուքը միասին խորը բանտի մէջ ինն ամիս մնացին: Պա-
հապանաց երկուք, երբ տեսան առաքելոց հրաշագործու-
թիւնը՝ ընդունեցին Քրիստոսի ճշմարիտ հաւատը և
մկրտեցան, որոց հետ նաև քառասուն եօթը հոգի, ո-
րոնք նոյն բանտում բռնած էին:

Հաւատացեալք խնամք տարան առաքելոց աղատու-
թեանը, որով Պետրոս դուրս եկաւ բանտից, բայց կրկին
ետ դարձաւ բանտը, մահու նուիրելու իւր անձը:

Այն ժամանակ երբ Ներոն Աքայիա էր՝ Հռովմայ
դատաւորք երկու առաքելոց ևս մահուան վճիռը տուին,
և երկրորեան ևս մի և նոյն օրը ստացան նահատակու-
թեան պսակը 66 թուին, Յունիսի 29-ին: Պօղոսին զըլ-
խատեցին Հռովմից երեք մղոն հեռի այն տեղ, որ կոչ-
ւում էր Սաղուեան ջուրք, իսկ Պետրոսին խաչեցին Տի-
բերիս գետի մօտ Յանիկողեան բլրի վերայ:

Միւս առաքելոց քարոզութիւնը և մահը:

Սուրբ Յովհաննէս աւետարանիչը մնաց փոքր Ասիա և հիմնեց եփեսոսի եկեղեցին, ուր հարիւր տարեկան հասակաւ մեռաւ փառաւոր մահուամբ:

Սուրբն Անդրէաս, որ ըստ մարմնոյ էր սուրբ Պետրոսի եղբայր, շրջեցաւ աւետարանը քարոզելով Սկիւթացւոց, Եթովպացւոց և Թրակացւոց երկրները և խաչակից եղաւ Քրիստոսի:

Սուրբն Փիլիպպոս Սկիւթացւոց քարոզելուց յետոյ՝ զնաց Տրապոլիս Փոլսիոց, ուր Տրապիանոսի ժամանակը նահատակեցաւ ութսուն և եօթ մայր հասակի մէջ:

Սուրբն Թովմա զնաց Մարաց և Պարսից քարոզելու, ուստի ճանապարհ ընկաւ դէպի Հնդկաստան, ուր առաքելական աշխատութեամբ՝ մեռաւ փառաւոր մահուամբ և նոյն տեղը թաղուեցաւ. ըստ աւանդելոյ Յալսմաւորաց՝ նա Հնդկաստան մեռնելուց յետոյ՝ նորա մասունքը բերին առաջ Ասորեստան և անտի Հայոց Աղճընեաց աշխարհ:

Սուրբն Բարդուղիմէոս քարոզեց մեծ Հայաստանում, Արկիոնիա, և այլ Ասիոյ դաւառներում, և վերջապէս չարաչար և դառն տանջանօք մորթեցերձ արին Ադուանքում: Ազգային աւանդութիւնից այս յիշատակն ունինք, իբր թէ սուրբն Բարդուղիմէոս Աստուածածնայ վերափոխման յետոյ՝ զնաց Երուսաղէմ տեսնել սուրբ կուսի մարմինը, և երբ առաքելաբ բաց արին տապանը՝ տեսան նորա մարմինը վերափոխւած, և Բարդուղիմէոսի տիրած սիրտը մխիթարելու համար՝ տւին նորան սուրբ կուսի պատկերը, որ նոյն ինքն Աստուածածինը հրաշ-

քով տպաւորել էր տախտակի վերայ: Այն պատկերը Բար-
դուղիմէոս բերաւ Հայաստան, և նորանով հրաշք էր գոր-
ծում: Սա Վասպուրական երկրում քարոզելով քրիստո-
նէական հաւատը՝ շատերին դարձրեց քրիստոնեաց, շի-
նեց եկեղեցի և դրաւ նորա մէջ Տիրամօր պատկերը,
նույնպէս և կանանց մենաստան: Յետոյ շրջելով դնաց
ստորին Հայաստան, ուր շատ ժողովուրդ դարձրեց դէպի
քրիստոնէութիւն, որոց հետ և Սանատրուկ Թաղաւորի
քոյրը և նորա տան հազարապետը: Երբ Սանատրուկը
լսեց այս, հրամայեց նորա մորթը հանել և խաչել Ադ-
բակայ կողմերում:

Սուրբն Մաթէոս աւետարանիչ, որ երբեմն մաքսա-
ւոր և Ղեի Ալփեայ էր կոչուում, իւր քարոզութիւնից
առաջ՝ Երուսաղէմի հաւատացելոց խնդրանօք դրեց աւե-
տարանը, և յետոյ շրջելով շատ ազգաց մէջ՝ հասաւ
բարբարոսաց երկիրը, ուր փառաւոր մահուամբ նահատա-
կեցաւ: Իսկ սուրբն Սիմոն Կանանացի՝ որև նմաւոն նախան-
ձայոյզ և Յուդայ Յակորեան քարոզեցին Ասիոյ Միջագետաց
ժողովրդոց: Առաջինը, որ Սիմոն Կանանացի կամ նմաւոն
նախանձայոյզ էր կոչուում, ինչպէս մեր Յայսմաւուրքը
պատմում է, կատարեցաւ Ռշտունեաց զաւառում Որմի
քաղաքի մօտ Քէպէտ ոմանք ասում են՝ իբր թէ Բրի-
տանիայում նահատակեցաւ. իսկ երկրորդը՝ որ կոչուում է
Ղեբէոս, որպէս և Քաղէոս, նահատակեցաւ Որմի քաղա-
քում:

Սուրբն Յակոր կրտսեր, որ կոչուում է Յակոր Ալ-
փեան, և համարուում է Մաթէոս աւետարանիչի եղբայր՝
Հրէից և Հեթանոսաց քարոզելուց յետոյ՝ Ասորոց երկ-
րում կատարեցաւ:

Սուրբն Մատթիա՛ որ Աստուածային վիճակաւ ընտրեցաւ երկոտասաներորդ առաքեալ, զանազան երկիրներում աւետարանը քարոզելուց յետոյ՝ զնաց Հրէաստան, ուր վճարեց իւր կեանքը մարտիրոսական մահուամբ:

Զերեղիայի որդի և Յովհաննէս աւետարանչի եղբայր սուրբ Յակոբ երէցը, որ Պաղեստինում աներկիւղ քարոզում էր Քրիստոսի Աստուածութիւնը, Հրէից չորհորանօք բռնեցաւ Հերովդէս չորրորդապետից, և Աեսարիայում սրով նահատակեցաւ:

Հրէից պատերազմը և Երուսաղէմի կործանումը:

Հեթանոսաց ժողովուրդը առաքելական քարոզութեամբ Աստուծոյ արքայութեանը ժառանգորդ եղաւ, իսկ անհաւան Հրեայք իւրեանց կամքով հրաժարեցան Աստուծոյ արքայութիւնից: Այս պատճառաւ մարգարէից գուշակած պատիժները կատարեցան նոցա վերայ, նոյնպէս և Քրիստոսի սպանալիքը՝ թէ՛ ետէ մնացէ աչդր քար ՚ի քարի վերայ՝ որ ոչ քակտեցիւ:

Հրէաստանը, Հռովմայեցւոց տէրութեան զաւառն էր: Ազգի վերայ կարգած դատաւորները սաստիկ նեղացնելով խստապարանոց ժողովրդեան, շարժեցին նորան դէպի յանդգնութիւն և անհնազանդութիւն, որ ինքնին իսկ ժողովուրդը յօժարամիտ էր ապստամբութեան: Հրէաստանում առհասարակ սկսաւ տիրել սանձարձակ ազատութիւնը և անպատուհաս շարագործութիւնը: Մինչդեռ այսպիսի անկարգութեան մէջ էր Հրէաստանը՝ Հրեայք 66 թուին յալտնի ապստամբեցան Հռովմայեցւոց

դէմ, ուստի Հոռովմայեցիք ուղարկեցին Աեստիոս զօրապետը որ պաշարի Երուսաղէմը, բայց նա չկարողացաւ նուաճել ժողովրդեանն և տիրել քաղաքին: Աայսր Ներոն՝ որ այդ ժամանակ Աքայիոյ կողմն էր, լսելով Հրէից ապստամբութեան գոչժը և Աեստիոսի տկարութիւնը՝ ուղարկեց Աեսպասիանոսին, որ իւր զօրքով մտաւ Պաղեստինն և սուր քաշեց և կրակ աւաւ բոլորին, չինայելով ոչ արանց, ոչ կանանց և ոչ մանկանց: Այն ինչ նա կամենում էր բոլորովին նուաճել Երուսաղէմը, նոյն ժամանակ Ներոնի մահուան և Հոռովմայ քաղաքի խռովութեան համբաւը հասաւ իւրեան, որովհետև նորա երեք յաջորդք ևս տասն և ութ ամսուայ մէջ մինը զկնի միւսոյն մեռան և կայսերական գահը մնում էր անյաջորդ, վասնորոյ Աեսպասիանոս նոյն իսկ զօրաց բանակի մէջ ընտրեցաւ կայսր: Նա որ դարձաւ Հոռովմ, շտապով ուղարկեց իւր որդի Տիտոսին, որ աւարտի պատերազմի գործը և տիրէ Երուսաղէմին: Տիտոս 70 թուին եկաւ պաշարեց Երուսաղէմը և տիրեց քաղաքի երեք պարսպաց և կողոպտեց վերին և ներքին քաղաքները և առհասարակ բոլորին սուր քաշեց: Տիտոս պատերազմը վերջացնելուց չետոյ՝ զօրաց մի գունդ թողաւ՝ քաղաքի աւերակները պահպանելու. իսկ ինքը շտապեց դառնալ Հոռովմ, ուր ժողովուրդը Տիտոսի և նորա հօր համար փառաւոր հանդէս կատարեց:

Դոմետիանոս կայսեր հալածանքը:

Քրիստոսի եկեղեցին մինչև 92 թիւը խաղաղացաւ հալածանքից, բայց Ներոնի անգթութեանց հետևող Դո-

մետիանոսը կրկին անգամ վրդովեց նորա խաղաղութիւնը։ Սորա հալածանաց պատճառն այն էր՝ որ Հրեայք չէին կամենում իւրեանց վերայ նշանակած հարկը տալ տէրութեան։ Բացի սորանից այլ պատճառներ ևս կային, որ շարժեցին Գոմետիանոսին դէպի զազանական անզթութիւն. նա կարծում էր թէ Գաւթի թագաւորութիւնը կրկին ոտի կրկանգնի, մանաւանդ երբ լսել էր Քրիստոսի երկնաւոր և հոգեւոր թագաւորութեան համբաւը, որին իւր միտքը չէր հասնում, առաւել սաստկացաւ նորա սրտի մէջ երկխղը և նորոգեց Վեսպասիանոսի վճիռը Գաւթի ազգատոհմի դէմ, որոնք այն ժամանակ թագ էին կացած հալածանաց երկիւղից։ Այս անգութ Գոմետիանոսը սուրբ Յովհաննէս աւետարանչին ձգեց ձիթով եւ աացած կաթսայի մէջ, որից սուրբ աւետարանիւր ողջ և անվնաս դուրս եկաւ և յետոյ աքսորեցաւ Պատմոս կղզին, ուր նա զրեց Յայտնութեան գիրքը։ Այս հալածանքը դադարեցաւ միայն Գոմետիանոսի մահով, որին սպանեցին առաջակալ տարին։ Նորա յաջորդ Ներուասը ետ կանչեց բոլոր աքսորւածներին. սուրբ Յովհաննէս ևս դուրս եկաւ Պատմոս կղզիից, զնաց Եփեսոս և բնակեցաւ հաւատացելոց մէջ։

Հռովմայեցւոց թշնամութեան պատճառք քրիստոնէից դէմ և նոցա հալածանքը։

Հռովմայեցւոց թշնամութեան պատճառները քրիստոնէից դէմ էին, առաջին՝ նոցա խառն բնակուելը Հրէից հետ, որոնք իւրեանց ապստամբութեան պատճառաւ ասելի և անարգւած էին բոլոր տէրութեան մէջ. ուս-

տի աչն կասկածանքը որ Հռովմայեցիք նոցա վերայ ունէին, չէր ներում նոցա, որ Հրէից և քրիստոնէից միմեանցից զանազանէին, և ոչ զոնեան ուշադիր քննութեամբ մտաբերում էին քրիստոնէից վարքը և Հրէից ստահախուժիւնը: Երկրորդ՝ որ ի սկզբանէ քրիստոնէական հաւատը տարածելու ժամանակը չարաչար զրպարտութիւններ էին համբաւում քրիստոնէից պէմ: Երրորդ՝ քրմաց և կոռց պաշտօնէից, նոյնպէս և արհեստաւորաց թշնամութիւնը, որոնք օգուտ էին քաղում կոռց պաշտամունքից: Եւ ուրիշ այս տեսակ թշնամութեամբ քրիստոնեացիք ատելի երեւցան Հռովմայեցւոց աչքին, համարելով նորանց խաբեբայ, խռովիչ ժողովրդեան, և այլ սոցա նմանք: Վերջապէս զատաւորները սաստկանալով քրիստոնէից վերայ՝ ամեն տեսակ զառն տանջանքներ զործ դրին և չարաչար մահուամբ կեանքից զրկեցին նորանց:

Նախնի քրիստոնէից բարեկարգութիւնք և նոցա Աստուածապաշտութիւնը:

Քրիստոնէից մէջ նախապատիւք, որ կոչւում էին երէցք, եպիսկոպոսունք, քահանայք և սարկաւազք խնամատար էին հասարակաց ընչից, և հոգս էին տանում հաւատացելոց պիտուից, աղքատաց կերակրում էին և հիւանդաց խնամք էին տանում: Յորդորում էին մեծատանց որ որդեգիր վեր առնեն չքաւորաց որդիքը, որբոց և աչրեաց և աքսորածների համար դրամներ էին ժողովում: Եւ այսպէս ամենայն խնամք և օգնութիւն որ նոքա անում էին միմեանց, համարեա թէ մէկ ան-

լուծանելի սիրոյ շղթայով կապում էին նորանց միմեանց հետ:

Եւ եթէ նոցա մէջ մի տարաձայնութիւն էր ծագում, ինչպէս որ Պօղոս առաքեալը խրատում է՝ դատաստանը իւրեանց մէջ պէտք է լինէր, և որովհետև կարելի չէր որ ամենքն ևս դատաւոր լինէին և կամ կարողանային որոշել դատը, ուստի միայն երէցները սովոր էին դատաւոր լինել և խաղաղացնել շփոթը: Առաջ քան եկեղեցւոյ պաշտօնեայ ձեռնադրելը՝ պահք պահել և աղօթք անել էին տալիս նորանց:

Առաքեալք ուշադրութեամբ միայն նոցա էին ընտրում, որք յԱստուծոյ կոչւած էին ՚ի քահանայական աստիճան: Ոչ մէկին չէին ձեռնադրում առանց զգուշաւոր քննութեան: Մինչև անգամ Պօղոս առաքեալը խրատում էր ընտրել վարուք և բարուք բարեհամբաւ տանուսեալք, ոչ թէ միայն հաւատացելոց, այլ մինչև անգամ հեթանոսաց մէջ ևս: Նաև քահանայից դէմ չարախօսութիւն չէին ընդունում՝ առանց երկու կամ երեք վկայից:

Աիւրակի օրերը հաւատացեալք հաւաքւում էին մի հասարակ մարդոյ տունը, ուր պէտք է ամենքն ևս զանեկին. առաջ կարդում էին Սուրբ Գիրքը, և ապա առաքեալք կամ երէցք, և երբեմն ևս ՚ի սուրբ Հոգւոյ ազգւած մարգարէք խրատում էին և սովբացնում ժողովրդեան: Նորանից չետոյ բաժանում էին հաւատացելոց սրբազործեալ հացը, այսինքն Քրիստոսի մարմինը և արիւնը և չետոյ ամենքը միասին գնում էին հասարակաց սեղան, և ճաշ էին ուտում, որոյ անունը կոչւում էր Ագապ՝ այսինքն սէր:

Բացի այն եօթը սարկաւազաց, որոց վերակացու

կարգեցին առաքելաբ հաւատացելոց հոգեւոր և մարմնաւոր պիտոցքը կատարելու համար՝ կային նմանապէս կանայք, որք Սարկաւաղուհիք էին կոչուում, և որոց ընտրութիւնը նոյնպէս ձեռք զնկելով և ազօթքով էր լինում: Սորա կարգւած էին միմիայն կանանց կրօնական սաշտամանց համար, պատճառ որ՝ պարկեշտութիւնը պահպանելու համար՝ հրամանն չէր, որ սարկաւաղք կանանց պաշտօնակատար լինէին:

Հերձուածք և մոլորութիւնք:

Կերինթոս և Եբսոնն ուրացան Քրիստոսի Աստուածութիւնը և մեռելոց չարութիւնը: Երիննիտք բաժանում էին տիեզերաց իշխանութիւնը Քրիստոսի և Քելարի վերայ: Այս աշխարհինը տալով սատանային, և հանդերձեալ կենացը Քրիստոսին:

Նիկողայոսեանք, որոց աղանդապետը համարում էր առաջւայ եօթը սարկաւաղաց մինը, բազմակնութիւնը օրինաւոր էին համարում և անառակութեամբ էին կեննք վարում:

Այս մոլորութիւնը Պետրոս առաքելոյ ժամանակը չայտնի էր, ինչպէս ինքը չիշատակում է իւր զրած կաթուղիկեայց երկրորդ թղթի մէջ:

Աղէքսանդրոս Սամարացի, որ Սիմոն մոզի և Նիկողայոսեան մոլորութեանց հետեւեցաւ: Այլև Սատուանիսոս և Բասիլիոս Սիմոն մոզի աշակերտք:

Այս դարու մոլորելոց մէջ երեւելի էր Ապոզոնիոս Տիանացին՝ Կապադովկիացում: Սա Պիւթագորեան փիլիսոփայ էր, որ երկար ժամանակ ուղեկից և կենակից էր Եգիպտոսի Գնոստիկեան աղանդաւորաց, նոյնպէս Հնդկաց

և Քաղզէացւոց քրմաց հետ: Սա սովորեց ախտարաց գաղտնիքը, որով սկսաւ խարել պարզամիտներին. մանգալով եփեսոս, Զմիւռնիա, Աթէնք, Կորնթոս և Յունաստանի այլ քաղաքներ քարոզում էր իւր մոլորութիւնը:

Եկեղեցական մատենագիրք:

Բացի առաքելոց գրեանց կային նաև նախկին քրիստոնէութեան ժամանակը արժանաչիշատակ գրաւոր աշխատութիւնք, զորօրինակ Կղեմայ քահանայապետի զըրւածքը, որ Աստուածային նախանձու և սիրոյ եռանդով լիքն են:

Հերմասայ զիրքը հովիւ կոչեցեալ, որ գրուած է Կղեմայ քահանայապետութեան ժամանակ և բովանդակում է իւր մէջ բարոյական խրատք:

Նախնի հաւատացելոց մինը Յեռեթէոս Աթենացին, որ Դիոնեսիոս Արիսպաղացւոյ վարդապետն էր, սա գրեց խորին Աստուածարանական ճառեր:

Սուրբ Դիոնեսիոս Արիսպաղացին, որ սուրբ Պօղոսի քարոզութեամբ ընդունեց քրիստոնէութիւնը և Աթենացւոց եպիսկոպոս կարգւեցաւ, գրեց զանազան թղթեր, ճառեր և Աստուածարանական գրեանք:

Կային նաև երկու նշանաւոր Հրեայք, որոնք յիշուում են նոյնպէս եկեղեցական մատենագրաց կարգում: Առաջին Փիլոն Աղեքսանդրացին, որ երևելի էր Պղատոնական դպրոցի բարոյական և աշխարհական գիտութեանց մէջ: Երկրորդը Յովսեպոս Փլաւիոս Եբրայեցին, որ գրեց եօթն զիրք, որոց մէջ պարունակուում է Հրէից պատերազմը Հռովմացեաց զէմ, նոյնպէս և Եբրայեցւոց հնախօսութեանց քսան զիրք:

Մեր մտտենագիրքն էին Քաղէոս առաքեալը, որ իբր թուով երեսուն կանոններ գրեց Ասորեոց գրով կամ Հայոց հին նշանագրովք:

Լարուբնեայ, որ և Լերուպնա կամ Ղերուբնա Եղե- սացի դիւանագիր, որ գրեց Արգարու և Սանատրուկ թա- զաւորաց վարքը և դրաւ արքունի դիւանատանը: Այս պատմութեան մէջ չիշատակում է մանրամասնաբար Ար- գարու հաւատալն ՚ի Քրիստոս, Քաղէոս և Բարթուղիմէ- ոս առաքելոց քարոզութիւնը, և այլոց սրբոց նահատա- կութիւնը Անանէի և Սանատրուկ թագաւորաց ձեռքով:

Առաջին դարու մեր եկեղեցւոյ Հովիւք և Եպիսկոպոսունք:

Սուրբ Եղիշէ. սա էր Քաղէոս առաքելոյ աշակերտ, որ եկաւ Հայաստան նորա հետ միասին: Սա Քաղէոս ա- ռաքելոյ նահատակութիւնից յետոյ սկսաւ մենակ քարո- զել զանագան տեղեր: Մէկ անգամ իւր երեք աշակերտօք մտաւ Ուտեաց զաւառը քարոզելու, յարձակեցան նոցա վերայ թշնամիք, նոցանից մէկին սպանեցին և միւս եր- կուսին տարան իւրեանց հետ. իսկ սուրբ Եղիշէն գնաց Աղուանք, շինեց եկեղեցի, ուր այն ժամանակից սկսաւ Աղուանից լուսաւորութիւնը: Մի անգամ երբ նա անց էր կենում մի զոհարանի մօտից՝ յարձակեցան նորա վե- րայ թշնամիք, սպանեցին նորան և ձգեցին Հոմենք կոչ- ւած գուրը: Երկար ժամանակ նորա մարմինը մնաց այն գբի մէջ, վերջը հանեցին և տարան Միրհայ սուրբ ուխ- տը, որ այժմ կոչուում է Ջրվշտիկ: Իսկ երրորդ դարում Աղուանից Վաչագան թագաւորը կանգնեցրեց նորա նա- հատակութեան գբի վերայ մի բարձր սիւն:

Եւստաթէոս կամ Ստաթէ: Սա եկաւ սուրբ Քաղէ-
ոսի հետ Հայաստան, ձեռնադրեցաւ նորանից եպիսկոպոս
և սկսաւ քարոզել Սիւնեաց երկրում և այնտեղ մեռաւ:
Յայտնաւորքի մէջ գրած է, որ սա բերել է Չաքարիայ՝ Յով-
հաննու Կարապետի հօր արիւնը: Սորա նահատակութեան
տեղը շինեցաւ վանք և նորա անունով կոչուում է Ստա-
թէ կամ Տաթէու վանք:

Չաքարիա, որ Քաղէոս առաքելոյ աշակերտ էր՝ եկաւ
Հայաստան իւր վարդապետի հետ, և երբ Քաղէոս առա-
քեալը Արտաղ գաւառը գնաց Սանատրուկի մօտ և քա-
րոզեց քրիստոնէութիւնը՝ սորան եպիսկոպոս ձեռնադրեց
Արտաղ գաւառի համար. սա իւր վարդապետի մահուան
յետոյ հովուեց Քրիստոսի եկեղեցին 12 տարի, և ապա
նահատակեցաւ Երուանդ Բ, Հայոց թագաւորից՝ իբր
76 թուին:

Թէոփիլոս Անտիոքացի, սուրբն Քաղէոսի հետ Հայ-
աստանում քարոզելուց յետոյ՝ գնացին Կեսարիա, ուր
սուրբ Քաղէոս ձեռնադրեց նորան եպիսկոպոս: Ոմանք
այնպէս կարծեն թէ Ղուկաս աւետարանիչը, որ յիշում
է «Գործոց առաքելոց» մէջ քաջ թէոփիլէ անունով, սա
ինքն է, որ հռչակել էր իւր քարոզութեամբ հեթանո-
սաց մէջ, և առաջինն էր Պաղեստինու ժողովում, ինչպէս
պատմում է Եւսեբիոս իւր եկեղեցական պատմութեան
մէջ: Սա խաղաղութեամբ վճարեց իւր կեանքը 60 թուին:

Չեմենտոս, շատ բարեպաշտ և հաւատարիմ պաշ-
տօնեայ էր Սանատրուկ թագաւորի պալատում: Այն
ժամանակ երբ Քաղէոս առաքելոյն կամենում էին նա-
հատակել, Չեմենտոսի եղբայրը, որ դահճապետ էր, սը-
խալմամբ կորեց իւր եղբօր գլուխը: Նոյն ժամանակ

սուրբն Քաղէոս աղօթքով յարութիւնն աւաւ նորան, և նա հաւատաց ՚ի Քրիստոս: Սա, ինչպէս պատմում է Ջուղայեցի Յովսէփ քահանան, Չաքարիա եպիսկոպոսից չետոյ կարգւեցաւ երկրորդ եպիսկոպոս Արտազ գաւառի, 8 տարի հովուեց եկեղեցին և չետոյ նահատակեցաւ Նրուանդ թագաւորի քուրմ եղբօրից՝ իբր 69 թուին:

Այումսի, սա էր Խորասան նահանգից Պարսիկ և մոզ, որ Բարթուղիմէոս առաքելոյ քարոզութեամբ ընդունեց քրիստոնէութիւնը և ձեռնադրուեցաւ նորանից եպիսկոպոս Հեր և Չարեանդ գաւառաց վերայ: Սա հեթանոսաց շատերին դարձրեց քրիստոնեաց, և մեռախաղաղութեամբ 88 թուին Ազուլիս աւանում, ուր մինչև ցայսօր կայ նորա գերեզմանը, որոյ վերայ շինած է փոքրիկ մատուռ, և է ուխտատեղի:

Տուրիա, սա էր ինչպէս կարծուում է, Տովբիթայ և Տուրիայ որդւոյ ազգից, որ Նինուէն թողաւ, եկաւ բնակւեցաւ Նդեսիա քաղաքում: Երբ Քաղէոս առաքելը Նդեսիայ եկաւ, սա ընդունեց իւր տունը, նորա քարոզութեամբ քրիստոնեաց դարձաւ և կարգւեցաւ երրորդ եպիսկոպոս Նդեսիոյ: Սա Դոմեթիանոս կայսեր հալածանաց ժամանակ շատ տանջանք կրեց, և մեռաւ 94 թուին:

Թուղթ Արգարու առ փրկիչն Յիսուս

Քրիստոս:

Արգար Արշամայ իշխան աշխարհի, առ Յիսուս փրկիչն և բարերար, որ երևեցար աշխարհի Նրուսաղէմացւոց, ողջոյն:

Վուեալ է իմ վասն քո և վասն բժշկութեանդ, որ լինին ՚ի ձեռն քո առանց զեղոց և արմատոց. զի որչա՛ս ասի, տաս դու կուրաց տեսանել և կազաց գնալ և զբորոտս սրբել, և զայսս պիղծս հանես, և որ միանգամ չարչարեալ են երկար հիւանդութեամբ՝ բժշկես դու և զմեռեալս չարուցանես։ Եւ իբրև լուայ վասն քո զայս ամենայն, եղի ՚ի մտի իմում յերկուց աստի. կամ թէ դու Աստուած իցես՝ իջեալ յերկնից զորձես զայդ. կամ թէ Արդի իցես դու Աստուծոյ, և զայդ առնես։

Արդ վասն այնորիկ գրեցի ես առ քեզ՝ աղաչել զքեզ, զի աշխատ լինիցիս և եկեսցես առիս և բժշկեսցես զհիւանդութիւնս, զոր ունիմ ես։ Կակ լուայ զի Հրեալք արանջնն զքէն և կամին չարչարել զքեզ. բայց քաղաք մի փոքրիկ և զեղեցիկ է իմ, և բաւական է մեզ երկոցունցս։ Արոց տարեալ զթուղթն, պատահեցին նմա յԵրուսաղէմ։ Զայս վկայէ աւետարանական բանն, եթէ էին ոմանք ՚ի հեթանոսաց ելելոց առ նա. վասն որոյ ոչ համարձակին, որք լուանն, ասել ցՅիսուս, այլ ասեն ցՓիլիպպոս և ցԱնդրէաս, և նոքա ասեն ցՅիսուս։ Իսկ ինքն Փրկիչն յայնմ ժամանակի յորում կոչեացն գնա, ոչ առ յանձն. բայց թղթոյ արժանի արար գնա, որ ունի այսպէս։

Պատասխանի թղթոյն Աբգարու, զոր գրեաց թովմաս առաքեալն հրամանաւ Փրկչին։

Երանի իցէ այնմ, որ հաւատաց չիս՝ իբրև ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. Զի որք տեսանեն զիս՝ ոչ հաւատացեն չիս. և որք ոչն տեսա-

նեն՝ նորա հաւատացեն և կեցցեն: Իսկ վասն այնր զի գրեցեր զու առիս զալ ինձ առ քեզ. արժան է ինձ կատարել աստ զամենայն ինչ վասն որոյ առաքեցաչ ես: Եւ իբրև կատարեցից զայս, ապա համբարձաց առ այն՝ որ առաքեացն զիս, և չորժամ համբարձացց, առաքեցից զմի չաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ, և կեանս քեզ և որոց ընդ քեզ են շնորհեսցէ:

Չայս թուղթ երևի Անան սուրհանդակ Արզարու, ընդ որում և զկենդանադրութիւն փրկչական պատկերին, որ կայ չեղեսացուց քաղաքին մինչև ցայսօր ժամանակի: Խորեն. էջ 105. ԳԼ. ԼԱ, ԼԲ:

ՊԱՐ ԵՐԿՐՈՐԳ

Տրայիանոս կայսեր հալածանքը:

Քանի որ Քրիստոսի եկեղեցին Հռովմայեցւոց տէրութեան սահմաններում խաղաղութեան մէջ ծաղկում էր, աւելի Բիւթանիա, Պլինիոս կրտսերը, որ երկրորդ դարու սկզբին գաւառական բղեշխի տեղապահ էր, նամակ գրեց Տրայիանոս կայսեր, որ տեղեկանայ նորանից, թէ ինչպէս պէտք է վարել քրիստոնէից հետ: Տրայիանոսը պատասխան գրեց Պլինիոսին, որ չհալածի և ոչ էլ անպատիժ թողնի նորանց, որովհետև ասում էր. «Յրէնք չէ հալածել քրիստոնէից, այլ միայն պէտք է պատժել նորանց, որոնք ապատամբութեան մէջ բռնւիւն: Տրայիանոսի այս խօսքերը համարձակութիւն տալով անզգամաց՝ սկսան աներկիւղ մտնել հաւատացելոց և սաստիկ հալածանք չարուցանել եկեղեցւոյ վերայ, մեծ յանցանք համարելով հաւատացելոց Քրիստոսի Ատուածութիւնը զաւանեւը: Այս հալածանաց ժամանակ Անտիոքայ կաթիկոսոս սուրբն Իգնատիոս Ատուածազգեաց հաւատոյ համար պսակեց իւր կեանքը նահատակելով Հռովմում բազմութեան առաջ, որոնք կանգնած նայում էին նորա շարաշար նահատակութեանը, պատառուելով զազաններից: Նմանապէս Քրիստոսի սզգական սուրբ Յմաւոն, որ սրբոյն Յակովբայ եղբայրն էր, և չաջորդ

նորա եպիսկոպոսութեան Երուսաղէմում: Սա 120 տարեկան էր, երբ հերետիկոսները շարախօսութիւն արին Ասորեոց դատաւոր Ատտիկոսի մօտ՝ նորա քրիստոնեայ և Գաւթի զաւակից լինելուն պատճառաւ: Եւ որովհետեւ Հռովմայեցեոց կաշարները Հրէից ապստամբութեան պատճառները վերացնելու համար մտադիր էին ջնջել Գաւթի ազգատոհմը, ուստի սուրբն Շմաւոն մատուցեալ տանջանաց: Այն բազմամեայ ծերունին իւր նահատակութեան ժամանակ այնպիսի մարտիրոսական արիութիւն ցոյց տուաւ, որ բոլոր տեսողները և նոյն իսկ դատաւորը զարմացած մնացին, մինչև որ բարձրացրին նորան խաչի վերայ, և այնպէս աւանդեց իւր հոգին 107 թըւին՝ քառասուն տարի Երուսաղէմում եպիսկոպոսութիւն անելոց չետոյ: Այս տեսակ դառն և անտանելի հալածանքներն արգելք չեղան քրիստոնէական հաւատոյ յառաջադիմութեան, այլ ընդհակառակն քրիստոնէութիւնն աւելի սկսաւ տարածուել աշխարհիս ամեն կողմը, Ասիա, Աֆրիկա, Եւրոպա, մանաւանդ միւս բազմամարդ քաղաքներում, զորօր. Հռովմ, Աթէնք և Աղեքսանդրիա:

Սուրբ Ոսկեանց նահատակութիւնը, Սուրբ քիասանց դարձը և նահատակութիւնը:

Թագէոս առաքելոյ աշակերտք էին սուրբ Ոսկեանք, որոնք Թագէոսի մահուան չետոյ գնացին Մաղկոտն գաւառ, ուր Եփրատ գետի ափին շինեցին իւրեանց համար խուղեր և ձգնուեցան 43 տարի: Յետոյ 92 թուին իջան Արտաշատ քաղաք՝ քարոզել Քրիստոսի Աստուածութիւնը թագաւորական պալատում, ուր Սաթինիկ թա-

գուհուոյ ազգականաց մի քանիսը, որոնք եկած էին Ալանաց երկրից՝ ընդունեցին քրիստոնէութիւնը, մկրուեցան Սփրաստ գետում և գնացին սուրբ Ռսկեանց հետ նոցա սնապատը, ընդամենն էին տասն և եօթը հոգի, որոց զլիսաւորը կոչուում էր Սուքիաս, սոքա Ռսկեանց հետ տասն և հինգ տարի միակեցական կեանք վարեցին: Յետոյ 107 թուին Հայոց Արտաւազդ թագաւորը պատահելով նոցա այնտեղ, ուր ձգնուում էին նոքա, շատ աշխատեց դարձնել դէպի կոսպաշտութիւն, բայց ՚ի զուրյետոյ երբ իմացաւ թէ Սուքիասանց քրիստոնեայ դառնալու պատճառը Ռսկեանք են եղել, զօրք ուղարկեց և սպանել տաւ նորանց և Սուքիասանց թողաւ առ ժամանակ կենդանի, որոնք ամփոփեցին Ռսկեանց մարմինները, և ինքեանք ձգնուեցան նոյն տեղը: Բայց յետոյ այնտեղից փոխեցին իւրեանց բնակութիւնը Բագրեանդ զաւառը Սուկաւ լեռան վերայ, ուր 20 տարի աւել իւրեանց կեանքը սրբութեամբ անկացրին: Սորանից յետոյ Ալանաց արքայորդի Գիգիանոսի հրամանաւ 130 թուին, դառն տանջանք կրելով՝ սրով նահատակեցան Քրիստոնէական հաւատոյ մէջ հաստատուն մնալու համար:

Հրէից ազգի նորանոր թշուառութիւնք Տրալիանոսի ժամանակ:

Աիւրենէ զաւառում և Կիպրոս կղզում բնակող Հրեայք զերութեան դառն լծից սաստիկ նեղացած՝ ապստամբեցան Տրալանոս կայսեր ժամանակ 115 թուին և համարձակ սկսան կոտորել Յունաց և Հռոմէացեաց ժողովրդոց երկու հարիւր հազար հոգի աւել: Աւստի

Հոովմայեցիք ստիպեցան պատերազմ տալ Հրէից հետ և նուաճել նորանց իւրեանց լծի տակ: Նմանապէս և Պաղեստինում Տրաչիանոսի յաջորդ Ադրիանոս կաշսեր ժամանակ միւկնոյն անցքերը պատահեցան: Քանի որ Հրեայք ծածկարար ապստամբութեան պատրաստութիւն էին տեսնում՝ յանկարծ յայտնեցան նոցա չարութիւնքը, այս պատճառաւ Ադրիանոս կաշսրը, որ այն ժամանակ Հոովմումն էր՝ ուղարկեց նոցա վերայ Յուլիանոս Սեբաստը: Սա եկաւ պաշարեց նորանց և բոլորին սրով, հրով և սովով ոչնչացրեց, մինչև անգամ անապատ դարձրեց Հրէաստանի երկիրը, և առհասարակ գերի վարեցան ամենքը Յունաստան, Գերմանիա և Իտալիա. Հրէից մեծ մասը ևս Ադրիանոս կաշսեր հրամանաւ փոխադրեցան Իսպանիա:

Մարկոս Աւրելիոսի հալածանքը:

Անտոնիոս Պիոսի մահուան յետոյ՝ 160 թուին, նորա յաջորդ Մարկոս Աւրելիոսը, ոչ թէ միայն սխալմամբ շփոթում էր քրիստոնէից Գնոստիկեան աղանդաւորաց հետ, այլև համարում էր նոցա ցնորուած՝ այնպիսի յօժարակամութեամբ և սիրով դէպի մահ դիմելուն պատճառաւ: Եւ այսպիսի սխալ դատողութեամբ ճշմարտութեանը չտեղեկացած՝ թոյլ տաւ հալածել նորանց: Այս հալածանաց ժամանակ Յովհաննէս աւետարանչի աշակերտ Պողոկարսոս Զմիւնիոյ եպիսկոպոսը բռնեցաւ. նորան ձգեցին վառած կրակի մէջ, և երբ տեսան որ չէ այրւում՝ սրով խոցեցին, և այնպէս աւանդեց հոգին 166 թուին:

Նոյնպէս և սուրբն Յուստինոս, որ Անտոնինոս Պիո-

սի ժամանակը բանիւ և գրով պաշտպան և ջատագով էր քրիստոնէութեան, ուստի բռնւեցաւ նա, և նորա հետ աչլ ևս շատ վկայք նահատակւեցան միասին 167 թուին: Այն ժամանակ համարեա թէ երեք տարի դադարեցաւ հալածանքը կաշեր հրովարտակաւ: Սա ինքն Անտոնիոս Պիոս Գերմանիոյ ժողովրդոց դէմ պատերազմելու ժամանակ ականատես եղաւ նորանշան հրաշից, երբ բարբարոսաց անթիւ զօրաց բազմութիւնը պաշարել էր Հռովմացեաց բանակը լեռների մէջ՝ զօրքը նեղանում էր օդի սաստիկ ջերմութիւնից և ջրի պակասութիւնից: Այն վերջին վտանգի մէջ տասներկու լէգէոն (զունդ), որոց մեծ մասը քրիստոնէաց զօրականք էին՝ ջերմեռանդ աղօթքով խնդրեցին յԱստուծոյ. լսեց Աստուած նոցա աղաչանքը, և առատ անձրև տաւ նոցա. իսկ թշնամեաց բանակի վերայ միևնոյն ժամանակ սկսաւ երկնից կարկուտ և կաշճակներ տեղալ: Կայսրը աչս հրաշքից շարժեցաւ, և արգելեց շարխօսութիւնը քրիստոնէից դէմ. բայց երեք տարուց յետոյ՝ դատաւորաց և ժողովրդեան յորդորանօք՝ կրկին վառւեցաւ հալածանաց հրակը: Աչս հալածանաց ժամանակ շատերը նահատակւեցան ճշմարիտ հաւատոյ համար, որոց հետ և Լուգդոնի Փոտինոս եպիսկոպոսը: Սորանից յետոյ Երանոսը, որ առաքելոց հետևեող էր, ազգաւ Յոյն և սուրբ Պողիկարպոսի աշակերտ, Լուգդոնի եպիսկոպոս կարգւեցաւ, և առաքելական նախանձով վառւած՝ քարոզեց ճշմարտութիւնը թէ գրով և թէ բանիւ. և ապա շատ նեղութիւններ կրելով Քրիստոսի անուան համար՝ բռնւեցաւ Սեբրոս կաշեր հալածանաց ժամանակ և սրով նահատակւեցաւ 203 թուին. սորա հետ նահատակւեցան նաև ժողովրդոց շատերը:

Հերետիկոսք:

Քրիստոսի եկեղեցին երբոր իւր հալածողաց դէմ չազթող էր հանդիսանում՝ բանսարկուի չարութեամբ սկսաւ բաժանել իւր որդւոց ձեռքս: Սոքա առաջ եկան նախընթաց զարու հերետիկոսներից, և սկսան տարածել իւրեանց մոլորութիւնքը: Նոցանից գլխաւորքն էին Կարպոկրատէս Աղեքասանդրացին, որ Քնոստիկեանց աշխինքն զիտնոց կամ քաղզէից աղանդոց առաջնորդն էր: Սա սկսաւ քարոզել թէ Քրիստոսի մարմինը երեւոյթ էր առ աչօք, նմանապէս և նորա խաչելութիւնը: Աւրանում էր մեռելոց չարութիւնը, և սովորացնում էր հոգեփոխութիւն մէկից միւսը և այլն: Ադամեանց զլուխ Պրատիկոս հետեւելով Կարպոկրատէսին՝ նորոգեց նորա մոլորութիւնքը: Սորա հետեւողքը կոչւեցան Ադամեանք, պատճառ որ՝ իւրեանց ժողովոց մէջ բոլորովին մերկ էին մնում, որով կարծում էին թէ նախահօր Ադամայ անմեղութեան վիճակին են նմանում:

Այսպիսի էին նաև Վաղենտինոսի և Մարկիոնի մոլորութիւնքը:

Տաոիանոս և նորա աշակերտք արհամարում էին ամուսնութիւնը, հրաժարում էին մսից և գինուց: Այս պատճառաւ կոչւեցան ժուժկալք: Եւ որովհետև նոցա մէջ արգելւած էր զինւոյ գործածութիւնը, պատարագի խորհուրդը կատարում էին ջրով, վասնորոց կոչւեցան ջրամատոցք:

Մոնտանոս Փաիւզացին աւելի չարաչար մոլորութեան մէջ ընկաւ, քան թէ առաջինք. սա միշտ աշխատում էր հաստատել թէ ինքը Հոգւոյն սրբոց ազդեցու-

Թեամբ կամ իբրև Հոգի Աստուծոյ կարգաւծ է սովբացնել մարդկանց աւելի սուրբ և աւելի կատարեալ վարուց կանոններ, քան Թէ աւանդեալ կանոնները, և այլն:

Զատկի տօնի վերայ հակառակութիւն:

Վիկտոր պապի ժամանակ վէճ և խնդիր եղաւ հաւատացելոց մէջ Զատկի տօնի մասին, որ Ատիացւոց եկեղեցիք կատարում էին Մարտ ամսոյ լուսնի տասն և չորսին, բայց միւս եկեղեցիք տօնում էին կիրակի օրը՝ դարնանային հասարակած՝ այսինքն Մարտի լուսնի տասն և չորսից յետոյ կիրակէ օրը: Ոմանք հաւատացելոց սուգ էին անում Քրիստոսի չարչարանաց վերայ, և ոմանք ուրախանում էին միւսնոյն օրը հրաշափառ յարութիւնը տօնելով: 196 թուին Վիկտոր պապը Ատիացւոց այս սովորութիւնը ժողովով հերքեց: Բայց Ատիացւոց եկեղեցեաց մի քանիսը հակառակեցան, և Պողիկրատէս, Եփեսացւոց եպիսկոպոսը համաձայնելով միւս արեւմտեան եպիսկոպոսաց և Նուգրոնի Երանոս եպիսկոպոսի հետ՝ առանձին ժողով զումարեց և սահմանեց Զատկի տօնն անփոփոխ կատարել Մարտ ամսոյ լուսնի 14-ն, որ օրը որ պատահի: Այս սովորութիւնը տեւեց մինչև Նիկիոյ ժողովը, ուր միտքան հաւանութեամբ կանոնադրեցին կատարել Մարտ ամսոյ լուսնի տասն և չորսից յետոյ կիրակէ օրը:

Եկեղեցական մատենագիրք:

Երկրորդ դարու բազմաթիւ վարդապետներից կան Անտիոքաց հայրապետ Աստուածազգեաց Իգնատիոսի նա-

մակները, որ զրեց զանազան եկեղեցեաց, որոց տասն և չորսը միայն թարգմանած են Հայոց լեզու:

Այս դարումն շատ երևելի էր Յուստինիոս վկայի երկու ձառը, որ պարունակում է իւր մէջ քրիստոնէական կրօնի ջատագովութիւնը, նոյնպէս և Լուզզոնի եպիսկոպոս սուրբ Երանոսի ձառերը:

Աթենացորաս, որ Յուստինոսի պէս ներկայացրուց կաշաբաց քրիստոնէից ջատագովութեան գրքերը: Սա ունի ազդու խօսքերով գրած ձառ յարութեան վերայ:

Տատիանոս Կուադրատոս Աթենայ եպիսկոպոս և Արիստիդէս Աթենացի փիլիսոփայն, որոնք զրեցին ձառերի ջատագովութիւն քրիստոնէական հաւատոյ:

Նոյնպէս Մեկիտոն Սարգիկեցին և Անտիոքայ եպիսկոպոս Քէոփիլոս զրեցին քրիստոնէութեան օգտաւէտ ձառեր:

Հեգեսիպոս զրեց քրիստոնէական կրօնի սկզբնաւորութեան և յառաջադիմութեան պատմութիւնը, որից միայն միքանի հատուածներ առաջ է բերում Եւսեբիոսը:

Մեր մատենագիրքն էին Արիստոն Բեկլացի քարտուղար Բ. Արտաշէս Հայոց թագաւորի, որ զրեց նորա պատմութիւնը և նորա թագման հանդէսը:

Ուլիմպ քուրմ, Անույ պատմագիր իւր ժամանակեայ անցից:

Յուլիոս Ափրիկանոս ժամանակագիր և պատմիչ, որ զրեց Հայոց Պատմութիւն Եղեսիայում հաւաքած, որ Խորենացին ունէր իւր մօա պատմութիւն զրեյու ժամանակ:

**Եկեղեցական բարեկարգութիւնք, աստուած-
պաշտութեան տեղերը, նոցա աստուած-
պաշտութիւնը և տօները:**

Այն ժամանակ, երբ Քրիստոսի եկեղեցին սաստիկ հալածանաց մէջ էր՝ հասարակաց աղօթից կարգաւորութիւնը հանդիսաւոր չէր կատարուում, որպէս մեր ժամանակ: Քէպէա քրիստոնեայք այն ժամանակ հոյակապ եկեղեցիք և տաճարներ չունէին, այնու ամենայնիւ նոքա հաւաքում էին տեղ-տեղ, ուր կարողանում էին կատարել իւրեանց աստուածապաշտութիւնը, որ կոչւում էր եկեղեցի կամ ժողովարան, աղօթարան կամ տուն Աստուծոյ: Հալածանաց ժամանակ թագ էին կենում և առանձնանում էին զեանափոր տեղերում և կամ սուրբ վկայից դամբարաններում:

Աստուածապաշտութիւնը սովորաբար սկսում էին սաղմոսերգութեամբ, յետոյ կարդում էին մի քանի զլուխ հին և նոր կտակարանից, որ յետոյ եպիսկոպոսը բացատրում էր ժողովրդեան պարզ և ընտել խօսքերով: Սորանից յետոյ աղօթք և մաղթանքներ անելով կիւրակէ օրերը տանակացութեամբ, իսկ միւս օրերը երկրպագութեամբ և ծնրադրութեամբ կատարում էին Քրիստոսի մարմնոյ և արեան կենարար խորհուրդը, որից մասնակից էին լինում բոլոր հաւատացեալք:

Ամենայն կիւրակէ օր տօնական հանդէս էր համարում նոցա համար, ամբողջ օրն անց էին կացնում աստուածապաշտութեամբ: Նոյնպէս չարգում էին Չորեքշաբթի և Ուրբաթ օրերը: Առաջինը՝ որպէս Քրիստոսի մատնութեան օր, և երկրորդը՝ Փրկչի մահուն և խա-

չելութեան օր: Զատիկը և Պենտեկոստէն նոցա երեւիլի և գլխաւոր տօներն էին: Շատ եկեղեցիք ևս կատարում էին սուրբ վկայից նահատակութեան տօնը, որոց չարանքը և մահը աւելի ծանօթ էր իւրեանց, և կամ որոնք նահատակւած էին նոյն քաղաքում:

Մկրտութեան խորհուրդը և այլ բարեկարգութիւնք:

Մկրտութիւնը քրիստոնէութեան գունն էր համարուած, և մկրտում էին մանկանց և չափահասից ևս, որոնք միանգամ Հրեաներից և հեթանոսներից չօժարում էին դառնալ դէպի ճշմարիտ հաւատը: Մկրտելուց առաջ նորանց սովորեցնում էին քրիստոնէական հաւատոյ ուսմունքը, և բաւականին վարժելուց չետոյ՝ մկրտում էին նորանց աղօթքով և պաս պահել աւելով:

Եթէ մի մարդ ծանր ջանքանք էր գործում, զորօրինակ կուսպաշտութիւն կամ մարդասպանութիւն կամ շնութիւն կամ ուրացութիւն, սաստիկ և երկարատե ապաշխարութեան տակ էր ընկնում, պատճառ որ՝ առաջ պէտք էր որ հրապարակաւ խոստովանէր իւր մեղքը ամեն հաւատացելոց առաջ, չետոյ քանի մի տարի պէտք է ապաշխարէր, զրկուած լինելով սուրբ հաղորդութիւնից: Ապաշխարութեան կարգը կատարելուց չետոյ՝ թոյլ էին տալիս մտնել հաւատացելոց ժողովոյ մէջ և կանգնել նոցա հետ աղօթքի ժամանակ:

Երկրորդ դարու Հայոց եկեղեցւոյ հո- վիւք և եպիսկոպոսունք:

Բարեւաս եպիսկոպոս, Կուսնիի յաջորդ, որին նշա-
նակեց Բարթուղիմէոս առաքեալն այցելու քրիստոնէից:
Որպէս հաւատացեալք, նոյնպէս և Բարեւասայ յաջորդք
երբէք չպակասեցան Գողթան գաւառից մինչև ցՔրիզոր
Լուսաւորիչ, թէ և շատ չարչարանք կրեցին, բայց ոչ
հովիւք և ոչ քրիստոնէական հաւատը ընդմիջեցաւ:

Բարսումն կամ Պարսամ հայկազն եպիսկոպոս Եղե-
սիա քաղաքի, որ Տրալիանոս կաշտեր ժամանակ իբրև
քաջ հովիւ առաջնորդում էր Եղեսիոյ հաւատացելոց:
Սա քրիստոնեայ դարձրեց ծեր Սարբիւզոս քուրմին և
նորա Բաւէա քրոջը. շատերը հեթանոսաց սորանց տես-
նելով դարձան քրիստոնեայ: Սարբիւզոսի և նորա քրոջ
նահատակութեան ժամանակ Ալուսիաս դատաւորից բռնը-
ւեցաւ և երանելի Բարսումն եպիսկոպոսը, և սկսան քե-
րել նորա մարմինը քերիչով կախաղանի վերայ: Միևնոյն
ժամանակ Թազաւորական հրաման եկաւ քրիստոնէից
ազատութեան մասին, որոյ պատճառաւ ազատեցաւ նա
այն տանջանքից, և նորանից յետոյ աւելի համարձակ
սկսաւ քարոզել և դարձնել շատերին անհաւատներից: Ի
վերջոյ հասաւ բարւոք ծերութեան և փոխեցաւ այս
կեանքից 115 թուին:

Բարսումնայ եպիսկոպոսին Եղեսիայում յաջորդեցին
եպիսկոպոսունք, և բնաւ չպակասեցան քրիստոնեայք, ոչ
եկեղեցւոյ հովիւք և ոչ ևս Քաղէոս առաքելոյ աթոռա-
կալ և Ազդէ հայրապետի յաջորդ: Այս հովիւներից մին
է և Կոն կամ Կոնոս կամ Կոզնատիոս եպիսկոպոս Եղեսի-

ոյ՝ Գիտղեատիանոսի ժամանակը: Պատմութիւնից յայտնի երևում է, որ սա 291—295 թուին հռչուել է Քրիստոսի եկեղեցին. սորա ժամանակը Գիտղեատիանոս հալածել է քրիստոնէից, որոնք այն ժամանակ նորա իշխանութեան տակ են եղել:

Միսիթար վանահայր (Թերևս եպիսկոպոս): Սա բընակում էր Սիւնեաց երկրում 150—170 թուին նոյն տեղ, որ յետոյ Քանահատաց վանք կոչւեցաւ: Սիւնեաց եպիսկոպոս Ստեփաննոսի Սրբելեան պատմութիւնից երևում է որ 150 թուին շինուել է Սիւնեաց իշխանաց եկեղեցին սուրբ Ստեփաննոս նախապապի անուամբ: Աղել է մի վանահայր Միսիթար անուամբ, որ իւր ձգնողական կեանքն անցուցել է առաքինութեամբ, որի մարմինը թաղուել է մի բլրի վերայ եկեղեցւոյ մօտ, որ կար մինչև Ստեփաննոս Սրբելեանի օրերը:

Չոթիկոս. սա էր եպիսկոպոս փոքր Հայոց Առմանայ քաղաքում, որ հռչակուած էր Մարկոս Աւրելիոս կայսեր ժամանակ, և ըստ Եւսեբիոսի պատմարանին ընդդիմանում էր խօսքով Մոնտանոսի հերձուածողին: Յետոյ Աւերոս կայսեր հալածանաց ժամանակ նահատակեցաւ 170—190 թուին:

ԳՍԻ ԵՐԲՈՐԳ

Սևերոս կալսեր հալածանքը:

Քաղաքական սուտ կասկածանքը Սևերոս կալսեր միտքը շփոթեցին, պատճառ որ՝ հաւատացելոց թիւը օրըստօրէ շատանում էր. և քրիստոնէութեան աչսպիտի յաջողութեամբ՝ հեթանոսական պաշտամունքը վտանգի մէջ էր ընկնում, և համարեան թէ կործանելու վերայ էր: Սևերոսը երկիւղ կրելով աչսպիտի հանգամանքից՝ նորոգեց իւր անդթութիւնը, որով և կալսերաց ոմանք ևս հակառակ վարեցան քրիստոնէից դէմ: 202 թուին իւր տէրութեան բոլոր հպատակաց վերայ հրովարտակ հանեց, որ հեռի մնան հրէական և քրիստոնէական հաւատից, որ պատճառ էր սաստիկ և երկարատե հալածանաց: Այն ժամանակ վկայից մէջ երեւելիքն էին Հռովմայ պապը Վիկտոր, Որոզինէսի հայր Առնիդէս, որ գլխատեցաւ Աղէքսանդրիա, և այլք բազումք:

Մանապէս սաստիկ հալածանք էր Պաղղիոյ կողմերը, մանաւանդ Լուզղոն քաղաքում, ուր հասարակաց էր հալածանքը: Սուրբ Երանոսին բռնեցին և տարան կալսեր մօտ, և նա հրաման տուաւ սպանել նորան, և աչսպիտի վկայական դառն մահուամբ փոխեցաւ այս կեանքից:

Մաքսիմինոս կալսեր հալածանքը:

Քրիստոսի եկեղեցին տան և երեք տարի խաղաղութեան մէջ էր մինչև Մաքսիմինոս կալսեր տիրապետելը: Սա ինքն ատելի թշնամի էր Աղէքսանդր Աեբրոսին, որ քաղցրութեամբ և խաղաղ էր վարուում քրիստոնէից հետ. ուստի վրդովեց հաւատացելոց խաղաղութիւնը, հալածանք չարուցանելով 235 թուին: Սորա ժամանակ նահատակեցան Հռովմայ Պոնտիանոս հայրապետը, սրբուհին Վառլառէ 'ի Նիկոդիմիա, և այլք շատերը:

Գեկոս կալսեր հալածանքը:

Գորդիանոսի և Փիլիպպոսի մահուան յետոյ Հռովմայ կալսերութեան զահը նստաւ Գեկոս, որ ատելութեամբ քրիստոնէից դէմ պակաս չէր Ներսնից: Սա 249 թուին սկսաւ դառն տանջանօք նեղել և հալածել քրիստոնէից՝ իւր չաջորդ Փիլիպպոսի հակառակ, որ քաղցրութեամբ էր վարուում քրիստոնէից հետ: Գեկոսի հալածանաց ժամանակ նահատակեցան Հռովմայ հայրապետ Փաբիանոս, սուրբն Բաբելլաս եպիսկոպոս հանդերձ իւր երեք աշակերտներով Անտիօք քաղաքում, որի եպիսկոպոս էր. սուրբն Պողիկոսոս փոքր Հայոց իշխանը՝ Մելիտինէ քաղաքում. և Կեսարիայ Տիւրոսում մեծահամբաւ Որոզինէս ծերունին, նոյնպէս և շատերը զանազան տեղերում:

Նմանապէս Գաղղոսի և Գեկոսի չաջորդ Վոլուսիանոսի կալսերութեան ժամանակ Հռովմում նահատակեցան Կուռնելիոս և Ղուկիոս հայրապետք, և այլք:

Առաքելութիւն Գաղղիայում:

Սուրբ Երանոսի նահատակութիւնը, որ չիշեցինք Սևերոս կաշեր հալածանաց պատմութեան մէջ, զօրացրուց աստուածապաշտութեան նախանձը Գաղղիայում, որ կարօտ էր աւետարանական մշակաց. վասն որոյ Հռովմից շնորհալի մարդիկ ուղարկեցան Գաղղիա, ուր իւրեանց քարոզութեամբ տարածեցին քրիստոնէութիւնը և արժանացան մարտիրոսական սպակին: Սոցա մէջ աւելի նշանաւոր էր արդեամբք սուրբն Գիոնեսիոս, որ աւետարանի լոյսը տարածեց հեւտօր գաւառներում, և վճարեց իւր կեանքը սուրբ մահուամբ:

Տարածանութիւն և վէճ հերետիկոսաց մկրտութեան վերայ:

Հակառակութիւնը, որ շարժեցաւ Նովատիանոսի հերձուածի ժամանակ, շատ օգնութիւն տուաւ Աթրիկէի մէջ համամիտ կուսակցաց, որ կարծում էին թէ հերետիկոսաց մաքրութիւնից դառնալիս և եկեղեցւոյ հետ միանալիս, պէտք է նորանց կրկին մկրտել, ինչպէս որ Վիպրիանոսը համամիտ լինելով՝ պնդում էր թէ հարկաւոր է նորանց կրկին մկրտութիւնը: Սա կամենալով միանգամայն իւր կարծիքը հաստատել՝ Ստեփաննոս հայրապետի կամաց հակառակ՝ 252 և 253 թուին երկու ժողով գումարեց, որոնք նորա կարծեաց համաձայն դոնեցան: Այն ժողովոյ սահմաններն ուղարկեցան Հռովմ Ստեփաննոս պապի մօտ, բայց նա չընդունեց, և նամակ գրեց Վիպրիանոսին, որով արգելում էր հետեւել այն կարծեաց, որ հակառակ

է առաքելական աւանդութեանց, Կիպրիանոսը համոզեց արևելեան եպիսկոպոսաց, որոց ծանր և խիստ էր թուում Ստեփաննոսի նամակը, որ ժողովով մերժեց հերետիկոսաց մկրտութիւնը իբրև անօգուտ փրկութեան:

Վաղերիանոս կայսեր հալածանքը:

Վաղերիանոս կայսրը իւր թագաւորութեան սկզբին 254 թուին քրիստոնէից վերայ զթասիրտ էր, բայց յետոյ մինը մոգութեան հետևող Մակրիանոս անունով Եգիպտացի համոզեց նորան, որ հաւատացելոց ընդդէմ վարւի և անողորմաբար հալածի նորանց: Բազմաթիւ նահատակաց մէջ, երևելի էր Կարթագինէի Կիպրիանոս եպիսկոպոս, Յուստիանէ կոչսը և Հոովմայ հայրապետ՝ սուրբ Ստեփաննոսի յաջորդ՝ Քսենտոսը:

Այն ժամանակ տարածւեցաւ քրիստոնէական հաւատը Գոթացւոց և Սկիւթացւոց մէջ այն քարոզչաց ձեռքով, որոց գերի էին տարել Վերիկիոյ, Քրակիոյ և Ասիոյ զաւառներից:

Աւրելիանոս կայսեր հալածանքը:

Վաղերիանոսից յետոյ թագաւորեց նորա որդի Գաղինոս 260 թուին, որ զաղարացնելով հալածանքը՝ հրովարտակ գրեց քրիստոնէից ազօթատեղիքը կրկին դարձնել իւրեանց, որ հեթանոսները խլել էին նոցանից: Բայց եկեղեցւոյ այս խաղաղութիւնը շատ սակաւ միջոց տևեց, պատճառ որ տասն տարուց յետոյ 275 թուին՝ իշխանութիւնը կալաւ Աւրելիանոս, որ սկիզբը քրիստոնէութեան չառաջադիմութեան աննախանձ էր, բայց

յետոյ իւր բարեսրտութիւնից թուլացաւ. պատճառ որ իւր թագաւորութեան վերջին օրերը, երբ կամենում էր քրիստոնէից դէմ հրամանագրել՝ յանկարծահաս ցաւով մեռաւ: Սորա կաշսերութեան ժամանակ նահատակեցաւ Փելիքս հայրապետը Հռովմում՝ Վեսարիա՝ սուրբն Մամաս:

Մեր եկեղեցւոյ հալածանքը և Աստուծոյ այցելութիւնն ազգիս:

Աւետարանի լոյսը, որ տարածեցաւ մեր ազգի մէջ Արգար թագաւորի ժամանակ Քաղէոս և Բարթուղիմէոս առաքելոց քարոզութեամբ, ազօտացաւ, երբ կըրկին զօրացաւ հեթանոսական իշխանութիւնը Սանատրուկ արքայի յաջորդաց ձեռքով, այս պատճառաւ հաւատացեալք արգելաւծ լինելով հրապարակական աստուածապաշտութիւնից՝ թագ էին կենում առանձին տեղեր՝ Հայոց կուսպաշտ թագաւորաց երկիւղից, որոնք Հռովմայեցւոց և Պարսից պէս թշնամի էին քրիստոնէութեան, ինչպէս որ Տրդատի հայր Խոսրով թագաւորը 214 թլլին՝ բռնում էր հաւատացելոց և անխնայ ծառայեցնում արքունական զործոց մէջ, և նոցանից շատերին սպանում էր քրիստոնէական հաւատոյ համար:

Վերջապէս Աստուած մեզ համար պատրաստեց Լուսաւորիչ սուրբն Գրիգոր, որի չղութիւնն Արտազ զաւառում եղաւ, ուր էր Քաղէի Տապանը, իսկ ծնունդը 257 թլլին Վաղարշապատ քաղաքում:

Գրիգորի հայրը Անայ՝ հեթանոս Պարթևազն իշխան էր Պահլաւունեաց ցեղից: Սա Պարսից Արտաշիր

Թագաւորի հրահանաւ եկած էր Հայաստան Հայոց Խոսրով Թագաւորին սպանելու:

Եւ երբ կատարեց սպանութեան գործը, և չկարողացաւ փախուստով ազատել իւրեան, պաշարեցաւ Հայոց զօրքից և խեղդեցաւ Երասխ դեռի մէջ, իսկ նորա ընտանիքը կոտորեցաւ սրով, բացի մի որդուց, որին իւր սանտուն (ծծմէրը) Սովիա անունով ինքը հաւատով քրիստոնեաց՝ ազատեց և տարաւ Կեսարիա, ուր մկրտեցին և անունը դրին Գրիգոր: Նա Կեսարիայում իւր դպչեակի մօտ բարի վարքով սնաւ մինչև 18 տարեկան հասակը, և յետոյ ամուսնացաւ և ծնաւ երկու որդի, Վրթանէս և Արիստակէս:

Երբ Անակը սպանեց Խոսրովին, զօրացաւ Պարսից Արտաշիր Թագաւորը և տիրեց Հայոց աշխարհին, կոտորելու աւա Խոսրովի ցեղը, բայց Հայոց նախարարներից մինը փախցրեց Խոսրովի որդուց մինը Տրդատ անունով, և ազատեց նորան Կեսարիա քաղաքում, և այնտեղից յետոյ տարաւ Հռովմ, ուր մնաց Տրդատը կաշսեր մօտ Աիկիանոս իշխանի ձեռքի տակ մինչև 286 թիւը, նույնպէս մի նախարար Ստայ անունով ազատեց Խոսրովի դուստրը, տարաւ Անի բերդը, և այնտեղ պահեց թագուն:

Այն ժամանակ, երբ Տրդատը Հռովմումն էր՝ Գրիգորը լսելով իւր հօր Անակայ անցքը և Խոսրով Թագաւորի անիրաւ սպանութիւնը, կամեցաւ իմանալ թէ ուր է նորա որդի Տրդատը, մտքումը զնելով զնալ նորա մօտ և ծառայել իւր հօր աւած փեսաու փոխարէն, որ սպանեց Խոսրովին: Եւ երբ իմացաւ թէ Տրդատ արքայորդին Հռովմումն է, զնաց և իբրև անծանօթ մտաւ նորա մօտ սպասաւոր:

Գիտիլզետիանոս կաշսեր ժամանակ երբ Տրդատը ցոյց տւաւ իւր քաջութիւնը Գոթացոց Հռչէ թագաւորի դէմ, փառաւորուելով կաշսերից՝ ընկալաւ իւր հօր թագաւորական թագը և Հռովմայեցոց զօրքով եկաւ Հայաստան 286 թուին: Տրդատը երբ հասաւ Սկեղեաց դաւառը՝ շնորհակալութեան զոհ բերաւ Անահիտ շատուածուհւոյն, նմանապէս և Գրիգորին հրաւիրեց ընծայատար լինել կոցոյ Բայց նա չանձն չառաւ և յայտնի ցոյց տւաւ իւր քրիստոնէութիւնը, որ մինչև այն ժամանակ ծածուկ էր պաշտում: ուստի Տրդատը բարկացաւ և շատ չորդորանքից և սպառնալիքից չետոյ՝ նորան զանազան դառն տանջանքներ տւաւ, և երբ իմացաւ որ Գրիգոր իւր հօր սպանող Անակայ որդին է՝ հրամայեց տանել նորան Արտաշատ քաղաք և զցել խոր վիրապը, ուր մեաց նա իբր 15 տարի, որին Աստուծոյ խնամքով կերակրում էր մի բարեպաշտ կին: Այս վիրապի մէջ իբրև Հոգոյն սրբոյ դպրոցում վարժեցցաւ նա աւետարանական քարոզութեան մէջ և պատրաստեցաւ Հայոց ազգի Լուսաւորիչ:

Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը:

Այդ ժամանակ Գիտիլզետիանոս կաշսրը կամեցաւ ունենալ մի օրիորդ կին ածելու. սա ուղարկեց խնդրակներ իւր տէրութեան ամեն տեղերը՝ որոնել մի ազնիւ և զեղեցկատեսիլ օրիորդ: Այն ժամանակը Հռովմում կար մի կուսանոց Գայիանեայ կուսի տեսչութեան տակ, ուր էր և նորա սան (որդեզիր) Հռիփսիմէ կոչսը, Հռովմայե-

ցի թազաւորազն, որի զեղեցկութեան վերայ խնդրակները զարմացած շուտով իմաց տւին կայսեր:

Այս որ իմացաւ երանելի Պաշխանէն՝ վեր առաւ Հռիփսիմէն և նորա ընկերները՝ 75 հոգի կուսանաց իւր հետ և փախաւ Եգիպտոս. այնտեղից գնացին Երուսաղէմ երկրպագութիւն տալու Քրիստոսի տնօրինական տեղեաց: Եւ չետոյ գնացին Եղեսիա, ուր երկրպագութիւն տւին Փրկչական պատկերին: Վերջապէս տաժանելի շարձարանքով հասան Բզնունեաց զաւառը և գնացին բնակւեցան Վաղարշապատ քաղաքի մօտ մի հնձանայարկի մէջ: Երբ իմացաւ Տրդատը Գիողեթիանոսից նոցա զալը, նմանապէս Հռիփսիմէ կուսի զեղեցկութիւնը, հրամայեց զօրաց պաշարել նոցա իջևանը և բռնի տանել կուսին իւր մօտ, որովհետեւ կամենում էր կին ածել իրան: Բայց սրբունի կոչս Հռիփսիմէն չհամաձայնեցաւ Տրդատի կամաց: Տրդատը կանչեց Պաշխանէին, որ յորդորի Հռիփսիմէին նորա կամացը հնազանդելու: Իսկ նա սկսաւ աւելի քաջալերել Հռիփսիմէին՝ հաստատ մնալ իւր հաւատոց մէջ և անարատ պահել իւր կուսութիւնը, արհամարհելով աշխարհիս անցաւոր կեանքը: Այս տեսնելով Տրդատը չուսահատեցաւ, և հրամայեց դառն շարձարանքով սպանել Հռիփսիմէին: Միւս օրը նահատակեցին և նորա 33 ընկերաց: Նոյնպէս Պաշխանէին ևս իւր երկու ընկերոց հետ միասին շատ տանջանք տալով նահատակեցին:

Սրբոց կուսանաց նահատակութիւնն էր 301 թււին, մի քանի օր սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչի Խորվիրայից զուրս զալուց առաջ, որ վերցրեց նոցա սուրբ մարմինները և ամփոփեց առանձին վկայարաններում:

Եկեղեցական մատենագիրք:

Այս դարու մատենագրաց մէջ երևելիք էին Ամ-
մոնիոս, որ Որոզինեան վարդապետաց մին էր: Սա գրեց
քրիստոնէական կրօնի ջատագովութիւն և չորս աւետա-
րանի պատմութեանց համարարբաւը:

Կղեմէս Աղէքսանդրացի, որ նոյն քաղաքում սուրբ
գրոց ուսուցիչ էր: Սա գրեց մի ժողովածու սրբազան և
արտաքին գիտութեանց:

Որոզինէս Աղէքսանդրացի՝ Կղեմայ աշակերտ, որ
հին կտակարանի բնագիրը յունական նախնի թարգմա-
նութեան հետ ժողովեց ՚ի մի, որի մատեանը կոչեցաւ
վեցիջեան Աստուածաշունչ:

Տերտուղիանոս Աֆրիկեցի՝ երէց Կարթագինոյ, որ
հռչակաւոր էր՝ հեթանոսաց Մարկիոնեանց, Վաղենտի-
նեանց և այլ հերետիկոսաց դէմ: Բայց իւր խստակրօնու-
թիւնը նորան մոլորութեան մէջ ձգեց:

Կիպրիանոս և Մենուտիոս, Փելլիքս և Անոբիոս,
քրիստոնէական կրօնի պաշտպանք, Գրիգոր Նեոկեսարա-
ցի և այլք շատերը՝ որոնք զարդարեցին եկեղեցին իւ-
րեանց գործով և պայծառացրին սքանչելի առաքելական
վարուք:

Մեր մատենագիրքն էին Փիրմելիանոս Կեսարիոյ
եպիսկոպոսը: Սա 240 թուին գրեց Հայոց ազգի հալա-
ծանքը Խոսրով թագաւորի ձեռքով և եկեղեցւոյ պատ-
մութիւն. բայց ձեռք չէ հասած:

Բարդեղան Եղեսացի, որ գրեց պատմութիւն Ար-
տաւազդ Բ-ից սկսած մինչև Խոսրով Ա. Արտիղէս եպիս-
կոպոս, գրեց Անակայ անցքը:

Հերետիկոսք:

Այս դարու գլխաւոր հերետիկոսք էին Նովատեանք, Սարելեանք, Պաւլիկեանք, Մանիքեցիք և Որոգինեանք:

Սարելեանց առաջնորդը համարոււմ է Սարել Կիրէացին, որ Պրաքսեայ և Նովատեայ պէս հակառակ լինելով երրորդութեան Ատուածային անձանց՝ սովորացնոււմ էր, թէ Ատուածային երեք անձինք միմեանցից իրապէս չեն զանազանոււմ, այլ միեւնոյն նոցա էութիւնը այլ և այլ անուններ է ընդունում:

Այս մոլորութիւնը սկիզբն և արմատ դարձաւ Պոզոս Սամոսացւոյ հերետիկոսութեանը, որ իւր ուրացութեան վերայ աւելացրեց՝ ունայնացնել Քրիստոսի Ատուածութիւնը, նորան լոկ մարդ համարելով: Այս Սամոսացին Ասորոց Անտիոքայ եպիսկոպոսն էր, որ իւր մոլորութեան և անառակ վարուց մասին՝ նզովեցաւ երկու ժողովոց մէջ 250—266 թուին:

Պաւլիկեանց մոլորութիւնը թէպէտ և երկարատե չէր, ինչպէս որ Սարելեանցը, բայց Արիոսեան մոլորութեան շաւիղ պատրաստեց:

Մանիքեցիք էին Մանի Պարսկի աշակերտք: Սա առաջ մոգ էր, և վարժուած ակտարաց ուսմանց մէջ, և չեսոյ քրիստոնեայ դարձաւ և քահանայ: Սոքա նորոգեցին Գնոստիկեանց և այլ նախկին երկու դարու հերետիկոսաց մոլորութիւնքը: Մանին ընդունոււմ էր երկու սկիզբն և արարիչ, մինը բարի և աղբիւր լուսոյ և բարեաց. իսկ միւսը չար՝ պատճառ և արմատ չարեաց: Մանիքեցւոց մոլորութիւնը հերքեցին Օգոստինոս և այլ սուրբ հարք, որոց հետ և մեր իմաստուն վարդապետ Եզնիկ Կողբացին:

Որոզինեանք էին հերետիկոսք, որոնք ասում էին թէ բոլոր հողէք առաջ են գոչացել քան թէ իւրեանց մարմինները և յետոյ նորանց հետ կապել են: Քրիստոսի բանական հողին միաւորում էին յաւիտենական Աստուծոյ բանին հետ մարդանալուց առաջ, ուրանում էին դժոխալին պատիժներ և այլ այսպիսիք:

Միայնակեցութեան սկիզբը:

Միակեցական վարուց սկիզբն և առաջնորդն էր սուրբ Պօղոս եգիպտացին: Սա վախենալով հեթանոսաց հալածանաց և իւր քեռան զաւանանութիւնից, որ կամենում էր նորա կաշքը ժառանգել՝ 250 թուին թողնելով աշխարհը՝ հեռացաւ զնաց Քերաչիզայ անապատը, ուր մինչև 92 տարի առանձնութեան մէջ Գնաց և աղօթքով և աստուածաշուտութեամբ էր անցկացնում իւր կեանքը: Վերջին ժամանակը տեսութիւն զնաց նորա մօտ սուրբ Անտօն, որով և յայտնեցաւ ամենին նորա նախանձելի առաքինութիւնը և մահը: Սուրբ Պօղոսի օրինակին հետևեցան և այլ բազումք:

Եկեղեցւոյ ժառանգաւորաց խորհուրդը:

Առաջին դարերում եկեղեցւոյ ժառանգաւորաց համար թոշակ չկար սահմանած, այլ հաւատացեալք իւրեանց կարողութեան չափ յօժարակամ բերում էին ուղորմութիւն և տւրք, և յանձնում էին եպիսկոպոսին, իսկ նա ինքը, կամ այլոց ձեռքով բաժանում էր ոչ մի այն եկեղեցական պաշտօնէից, այլ և աղքատաց:

Սիւնհոդոսք կամ ժողովք:

Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար շատ անգամ լինում էին զաւառական սիւնհոդոսք կամ ժողովք, որոց մէջ սահմանում էին հաւատոյ և բարի վարուց վարդապետութիւնք, սակայն մեծ և ծանր զործոց մէջ սովորութիւն ունէին դիմել երեւելի քաղաքաց եպիսկոպոսաց, որոց երեւելիքն էին Երուսաղէմի, Անտիոքաց և այլ քաղաքաց եպիսկոպոսունք:

Նոցա Աստուածապաշտութիւնը, պահք և աղօթք:

Հոգևոր երգերը և միաբանական աղօթքը օրւայ ամեն ժամին, դիշերւան և ցերեկան, անպակաս մնացին միշտ եկեղեցեաց մէջ. որովհետև տեսնում ենք զանազան ժողովոց մէջ կանոններով սահմանած երգեր և աղօթք, որ կոչւում են կանոնական ժամերգութիւն:

Պահք պահելը և ժուժկալութիւնը թէ առանձնական և թէ հանրականք, կարծօրեացք և թէ երկարատեք՝ անընդհատ զործ դրին աւելի խտտագոյն, քան թէ մեր ժամանակը. որովհետև պաս օրերին հաւատացեալք հրաժարուում էին ոչ միայն մսից, այլ և զինուց, որպէս երևում է մինչև ցայսօր արեւելեան ազգաց եկեղեցւոյ մէջ:

Նախնի հաւատացելոց սովորութիւնք էին աղօթել զէպի արեւելքը, և տաճարը և սեղանը կանգնել արեւելեան կողմը, Զատիկին և կիւրակի օրերը ոտնակաց աղօթել, կիւրակամտի նրեկոյեան խնկարկութիւնն իբրև չիշատակ իւզաբեր կանանց, որ պատրաստուել էին Քրիստոսի մարմինը խնկելու, զգուշանալն արիւնից և խեղդւած անասնոց մսից:

Հաւատոյ վարդապետութիւնք, որով վարուում էին հաւատացեալք առաջին երեք դարում:

Եկեղեցւոյ առաջին պաշտամունքը թէպէտ փոփոխւեցան՝ ժամանակի պահանջման համեմատ, սակայն հաւատոյ վարդապետութիւնը միշտ մնաց մի օրինակ անփոփոխ, որպէս քարոզեց Տէրն մեր ամեն տեղ իւր առաքելոց ձեռքով, նոյնպէս սովբացրին նորա հաւատացելոց թէ Սուրբ Գիրքը և ականդութիւնք հաւատոյ ազբիւր են, և թէ Աստուածային խորհուրդները թէպէտ մարդոց մտաց անհասանելի են, սակայն պէտք է աներկբայ դաւանել, որովհետև նորա ևս հաւատացին Աստուծոյ անբաժանելի միութեանը՝ չախտենական և անփոփոխ Հաւաստի ստուգութեամբ յայտնեցին թէ բոլոր էակք Աստուծոյ ստեղծուածք են: Աստուածային երեք անձանց մէջ դաւանեցին մի Աստուածութիւն, և մի Աստուածութեան մէջ երեք անձն, Հայր և Արդի և Հոգի սուրբ, և սոցա չախտենականութիւնը:

Եւ թէ Քրիստոս էր մարդացեալ, նոյն ինքն Աստուած և մարդ կատարեալ, որ իւր կամաւոր մահուամբ ազատեց մարդկային ազգը դատապարտութիւնից, յետոյ չարեաւ ՚ի մեռելոց: Նաև հաւատացին արդարոց և մեղաւորաց չախտենական հատուցումն: Չճնաւ նոցա մէջ երկմտութիւն ինչ՝ Քրիստոսի մարմնոց և արեան հազորութեան վերայ: Արբոց և նահատակաց պատուեցին, և մեծ պատուով խօսեցան սուրբ կոչս Վարիամ՝ Աստուածածնայ վերայ, աներկբայ հաւատացին՝ թէ Սուրբ Գիրքը Հոգւոյն սրբոց ազգեցութեամբ է գրւած, և թէ նորա մէջ բովանդակոււմ են մեր հաւատոյ բոլոր մասունքք:

ները, և այս պատճառաւ պէտք է աներկմիտ հաւատալ ինչ որ մեզ ուսուցանում է Սուրբ Գիրքը: Հին կտակարանից ընդունեցան այն գրքերը ևս, որոնք Յբրայեցւոց կանոնաց մէջ էին. իսկ նոր կտակարանից ընդունեցին չորս աւետարանը, Գործք առաքելոց, Պողոսի 14 թուղթը, սուրբ Յովհաննէսի և սուրբ Պետրոսի առաջին թղթերը. իսկ մնացած Յակորայ, Յուզայի և Պետրոսի երկրորդ թուղթը, նմանապէս Յովհաննէսի երկու կաթուղիկեաց թղթերը և նորա Յայտնութիւնը, ոմանք ընդունեցին և ոմանք ոչ: Փոքր ժամանակից չետոյ նորա ևս ընդունեցան ընդհանուր եկեղեցւոյ միաձայն հաւանութեամբ:

Աւետարանի բարոյական խրատները հաւատոյ վարդապետութեան հետ մի տեսակ միշտ անփոփոխ մնացին: Քրիստոնեայք մեծ հոգս ունէին պահել բնական օրէնքը և տասնարանեաց պատգամքը: Նոցա քարոզութիւնն այս էր թէ իւրեանց անձը պէտք է նուիրեն Աստուծոյն և ծառայեն նորան որդիական սիրով և ոչ երկիւղիւ ծառայապէս, ընկերին սիրել որպէս իւր անձը և չարեաց փոխարէն բարի հատուցանել, և այլն:

Երրորդ դարու մեր եկեղեցւոյ եպիսկոպոսունք և հովիւք:

Աղէքսանդր եպիսկոպոս Գամրաց՝ փոքր Հայաստանում, ուր փոքր ժամանակ հովուելուց չետոյ ժողովրդեան, զնաց Նրուսաղէմ՝ Նարկիսոս եպիսկոպոսի ժամանակ, և նորա հետ կատարեց եպիսկոպոսութեան պաշտօն Նարկիսոսի խոր ճերութեան պատճառաւ, որպէս վկայում է Յւսեբիոս:

Մեհրուժան Եպիսկոպոս Ասպաղովկացւոց Աեսարիա քաղաքում՝ մեծին Տրիտոսայ հօր Խոսրով թագաւորի ժամանակը: Սորան նամակ գրեց Աղէքսանդրիոյ հայրապետ Գրիգորիոսը, որպէս չիշում է Եւսեբիոս եկեղեցական պատմութեան մէջ: Յետոյ Գեկոսի և Վաղերիանոսի հալածանաց ժամանակ շատ վկայից հետ կատարեցաւ Հայոց Խոսրով արքայէն 257 թուին:

Ակակիոս Տիգրանակերտ քաղաքի Եպիսկոպոս, որ Գեկոս կալսեր ժամանակ համարձակ քարոզում էր Քրիստոսի Աստուածութիւնը, բայց անհաւատները բռնեցին և տարան Մարկիանոս հիւպատոսի առաջ, և երբ հարցրին նորա վարդապետութեան մասին, նա ատենի մէջ պատմեց կարգով Քրիստոսի կամաւոր մարդեղութիւնը մինչև համբարձումը և երկրորդ զալուստը: Ասկաչն հիւպատոսը բոլորովին չլսեց նորա խօսքերը, ձգել աւաւ բանտը. իսկ յետոյ գրեց Գեկոսին և պատասխանն ընդունելուց յետոյ՝ արձակեց Ակակիոսին իւր տեղը նա չէր դադարում քարոզելուց և լուսաւորում էր շատերին, մեռաւ խաղաղութեամբ 250—280 թուին:

Արքեղայոս Եպիսկոպոս Հայոց Միջագետքում, 260—280 թուին:

Փիլիմիլիանոս Արոզինէսի աշակերտ, որ շատ շնորհալի և եկեղեցւոյ հաւատարիմ էր, սորա համար նշանակուեցաւ Աեսարիա քաղաքում Եպիսկոպոս 251 թուին, որպէս երևում է Յովհաննու Աարապետի և Աթանազիոսեայ Եպիսկոպոսի վարուց պատմութեան մէջ: Սա էր Աարքեղոնացւոց Կիսրիանոս Եպիսկոպոսի ժամանակը, և մեռաւ խաղաղութեամբ 272 թուին:

Աղքենէոս նոյն Ասպարդովկիւայում եպիսկոպոս Աբեղիանոս կաշսեր ժամանակը Սա շատ շարչարանք կրեց, հաղորդեց Պորփւրոս Գուսանին Քրիստոսի մարմնոյ և արեանը, և նորա նահատակելուց յետոյ՝ նորա մարմինը դրաւ տապանի մէջ, իսկ ինքը Գիովղետիանոսի հալածանաց ժամանակ Լիւսիաս դքսից շատ տանջանք կրեց և մեռաւ 287 թուին:

Ալլասիոս Սերաստիոյ եպիսկոպոս, որ ծնւած է Սերաստիոյ սահմաններում, նոյն տեղուց հաւատացելոց խնդրանօք ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս և քաջութեամբ հովուեց քրիստոնէից, միշտ հաստատելով նորանց իւրեանց հաւատոյ մէջ: Այս պատճառաւ Ազրիկողայոս դատաւորը զլիսատել տւաւ Սերաստիոյ քաղաքից գուրս երկու հաւատացեալ երեխայիւք մի քարի վերայ իբր 315 թուին:

Պետրոս, որ Սերաստիոյ եպիսկոպոսաց մինն էր և ընտանի բարեկամ Աթանազինէ եպիսկոպոսին, որ քրիստոնէական հաւատոյ համար նահատակեցաւ Սերաստիա քաղաքի մէջ:

Աթանազինէ, քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ, և Գրիգոր Լուսաւորչի Մարիամ ամուսնոյ եղբայր՝ Սերաստիոյ սահմաններից. սա վարժեցաւ մանկութիւնից գովելի վարուց և ուսման մէջ: Լսելով և տեսնելով Սերաստիոյ եպիսկոպոսը Աթանազինէի բարի վարքը՝ տարաւ իւր մօտ, ձեռնադրեց քահանայ և կարգեց իւրեան գործակից և տեսուչ իւր վիճակի վերայ: Եւ այսպէս Աթանազինէսը իւր կոչման արժանի սկսաւ խնամարկել ժողովուրդը, որոց և բարբարոսաց զերութիւնից ազատելու համար՝ զնաց նոցա հետ և ճանապարհին զանազան հրաշքներ գործեց, և երբ իմացաւ այն զաւառի եպիսկոպոսը՝ ձեռ-

նադրեց նորան եպիսկոպոս, և գերեաց ազատելուց չետոյ՝
ետ դարձաւ իւր տեղը և ամենեկին շայտոնեց իւր եպիս-
կոպոս ձեռնադրելը, և այնպէս սկսաւ հովուել և մխի-
թարել Քրիստոսի հօտը: Աթանաղինէի այսպիսի արի
հակողութիւնը հաւատացելոց վերայ՝ հասաւ թաղաւորի
ականջը, որ Բիւթանիոյ Նիկոմիդիա քաղաքումն էր,
ուստի Ագրիկոզայոս դատաւորը բռնեց նորան թաղաւո-
րի հրամանաւ և շատ հարցուփորձ արաւ, և երբ տե-
սաւ նորան հաստատ իւր հաւատոյ մէջ՝ վճռեց այրել
նորան: Այսպէս նահատակեցաւ սուրբն Աթանաղինէս
285 կամ 290 թուին:

Մի քանի տարուց չետոյ սուրբն Քրիզոր Լուսաւո-
րիչ բերաւ Հայաստան նորա նշխարքը, որ Աեսարիոյ Աա-
պադոփլիացուց Աեոնդ պատրիարքն ընծայել էր նորան:

Աեոնդէս կամ Աեոնդիոս. սա Ապադոփլիացուց
Աեսարիոյ եպիսկոպոս էր, որ շատ նեղութիւններ կրեց
հալածանաց ժամանակ, ձեռնադրեց սուրբ Քրիզոր Լու-
սաւորիչը 302 թուին, գտնւեցաւ Նիկիոյ սուրբ ժողո-
վում, և չետոյ խաղաղութեամբ մեռաւ:

Բացի սորանից՝ որոնք չիշուեցան վերը, կային և այլ
աշակերտք և եպիսկոպոսունք Հայաստանում սուրբ Քրի-
զորից առաջ, որպէս և Միխայէլ Ատրուց պատրիարքը
Հայաստանի հովուաց շարակարգութեանց մէջ չիշատա-
կում է Քաղէոս և Բարթուղիմէոս առաքելոց երկու ա-
շակերտաց, Խաթ և Դաթէ անուն, որոց անուամբ շի-
նուած են ՚ի վաղուց հետէ մենաստանք Սիւնեաց երկ-
րում և Աղուանքում, և մինչև հիմա կոչուում են նոցա
անունով Խաթրայ և Դաթէի վանք:

ԳԱՐ ԶՈՐԻՈՐԳ

Հայոց ազգի լուսաւորութիւնը:

Այս դարը, որ Քրիստոսի փառաց պայծառութեան դարն էր աշխարհքիս երեսին, Աստուծոյ առանձնաշնորհ խնամքովն սկիզբն առաւ մեր ազգի լուսաւորութիւնից, որովհետեւ 301 թուականին սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի ճգնութեան վերջին տարին խոր վերապումը պատահեցաւ սրբոց Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը, որոց մարմինքը մինչդեռ անթաղ զեանի երեսին ածած էին, այսահարեցաւ Տրդատ թագաւորը՝ կերպարանքը փոխեցաւ և իբրև վարազն ցնորած և կատաղած՝ դիմեց դէպի անմարդարնակ տեղերը: Նմանապէս այսահարեցան իշխաններից և նոցա ընտանիքից շատերը: Մինչդեռ Տրդատայ քոյրը Խոսրովիդուխտ այն Աստուածառաք պտոժի վերայ վշտացած տրտմութեան մէջն էր, երազումը Աստուծոյ հրեշտակը երևեցաւ նորան և ասաց. «Շտապեցէք խոր վերապից հանել Գրիգորին, որ զայ և բժշկի ամենին»: Այս տեսիլքը, որ անհաւատալի էր հեթանոսաց՝ հինգ անգամ կրկնեցաւ, ուստի Խոսրովիդուխտի սիրտը շահելու համար, ուղարկեցին Ստայ անունով նախարարը հանդերձ ծառաներով Աշտիշատ քաղաք, ուր խոր վերապն էր, և երբ տեսան որ Գրիգորը կենդանի է, շուտով հանեցին և տարան Վաղարշապատ, ուր ժողո-

վուած էին նախարարները քաղաքի դռան մօտ և սպասում էին: Նոքա տեսնելուն պէս նորան՝ ընկան երկրպագութիւն արին, իսկ Տրդատ թագաւորը, նմանապէս և բոլոր աշտանարները զնացին առաջ, և սուրբ Գրիգորը ծնգան վերայ չոքած աղօթք արաւ նոցա հողուոյ և մարմնոյ բժշկութեան^ք համար, որով նոյնժամայն սթափեցան (ուշքի եկան) ամենքը և զոհացան Վատուծոյ: Սուրբն Գրիգոր սկսաւ մխիթարել ամենին, ներեց նոցա յանցանքը, ինչ որ իրան զէմ գործել էին, չորհորեց ձանաչել ճշմարիտ Վատուած՝ իրանց Աբարիչը, և նորան միայն պաշտել:

Սորանից յետոյ հարց ու փորձ արաւ Հռիփսիմեանց նահատակութեան տեղը, որոնք սորանից ինն օր առաջ նահատակած էին, և որոց մարմինները զեռ մաքուր և անարատ էին մնացել, ժողովից տարաւ այն հնձանը, ուր նորանց բնակութեան տեղն էր և թաղեց այնտեղ: Սուրբն Գրիգոր սուրբ կուսանաց հանգստարանի վերայ վախճուէն ու վեց օր մնաց, և քարոզում էր առհասարակ ամենին. ուր առաջին անգամ հրամայեց նոցա հինգ օր ծով պահել: Եւ կրբ աւարտեց նա քարոզութիւնը, Տրդատ թագաւորն ընկաւ նորա առաջը և խնդրում էր բժշկել նորան հիւանդութիւնից. բայց Սուրբն Գրիգոր չորհորեց առաջ սուրբ կուսանաց վկայարաններ շինել, և յետոյ նոցա բարեխօսութեամբ ընդունել բժշկութիւն: Վասն որոյ թագաւորը և իշխանները բոլոր ժողովրդոց հետ միասին շինեցին երեք վրկաչարան, և որոց մէջ ամփոռեցին նոցա գերեզմանները: Սրանից յետոյ Սուրբ Գրիգորը Վատուծային յայտնութեամբ մի տեղ պատեց որմով, ուր նա ինքը տեսաւ

Միածին Արդին չերկնից իջած. նոյն տեղ խաչ կանգնեցրեց, և ամենքը ջերմեռանդ հաւատով երկրպագութիւն էին տալիս և բժշկոււմ էին ամեն աչսահարները:

Այն օրից յետոյ Տրդատ թագաւորը սուրբ Լուսաւորչի յորդորանօք՝ սկսաւ մանդալ ամեն զաւառները և քաղաքները, ոչնչացնել բոլոր կռուքերը և ջնջել կռպաշտութիւնը Հայաստան երկրից:

Սուրբ Լուսաւորչի ձեռնադրութիւնն ՚ի քահանայութիւն և ՚ի հովուապետութիւն Հայոց:

Արովհետեւ Քրիստոսի նոր ժողովուրդը պէտք ունէր հովուի՝ նորանց մկրտելու և մատակարարելու եկեղեցւոյ խորհուրդները, Տրդատ թագաւորը հաւանութեամբ իշխանաց և նախարարաց ընտրեց Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին իրանց հովիւ և առաջնորդ. ուստի 302 թուին ուղարկեց նորան փոքր Հայոց Աեսարիա քաղաքը, ուր Ղևոնդիոս հայրապետից ձեռնադրեցաւ Քահանայապետ ամենայն Հայոց և մեծ պատուով դարձաւ Հայաստան, իւր հետ բերելով սուրբ Յովհաննու Կարապետի և Աթանազիոսեայ եպիսկոպոսի մատուցքը, որ ընծայած էր Ղևոնդիոս հայրապետը. նմանապէս բերաւ Աեսարիայից Անտօն և Կրոնիդէս անունով երկու կրօնաւորներ, կրօնաւորական կարգը Հայաստանումն էլ տարածելու: Եւ երբ Սերաստիա քաղաքը վերադարձաւ՝ վեր առաւ իւր հետ արժանաւոր մարդիկ իրան օգնական Քրիստոսի աւետարանը քարոզելու, նմանապէս ուրիշ քաղաքներից հրաւիրեց իւր մօտ եկեղեցական սպասաւորներ և եպիս-

կոպոսունք. և երբ եկաւ հասաւ Տարօն, ուր տակաւին հեթանոսութիւնը շարունակուամ էր, շատ հակառակելով քուրմերի հետ՝ քանդեց կռատները և խաչ կանգնեցրեց, յետոյ եկաւ Աշտիշատ և շինեց վիպարան, ուր սուրբ Կարապետի և Աթանազիոսեայ եպիսկոպոսի մատունքը հանգստացրեց: Առաջինն այնտեղ հիմնեցաւ տաճար Աստուծոյ, և այն տեղ մկրտեց իւր հետ ուղեկիցներին, նախարարներին և զօրքին, նմանապէս և այն երկրի բնակիչներին, ուր թողաւ Անտօն և Կրօնիդէս կրօնաւորները, կարգելով նոցա համար առաջնորդ Ջենօր եպիսկոպոսը. յետոյ եկաւ Արարատեան երկիրը ճանապարհին քարոզելով և մկրտելով հաւատացելոց:

Տրդատ թագաւորի և նորա ընտանեաց մկրտութիւնը, Հալոց աշխարհի բա- րեկարգութիւնը:

Արբ Տրդատը լսեց Քրիզոստ Լուսաւորչի վերադառնալը, վեր առաւ իւր ամուսնուն՝ Աշխէն տիկնոջը, իւր քոյր Խոսրովիդուխտը, զօրքով եկաւ Բագրևանդ զաւառի Բագուան քաղաքը, և սպասում էր նորա գալստեանը. և երբ եկաւ հասաւ այնտեղ՝ առաջ գնաց և մեծ ուրախութեամբ ընկալաւ նորան, ուր Սուրբ Քրիզոստ Լուսաւորիչը մի ամառափ կրկին քարոզելով՝ սկսաւ պատրաստել թագաւորին և ամենին արժանապէս ընդունելու մկրտութեան խորհուրդը, և որպէս նախնի հաւատացելոց սովորութիւն էր, մկրտութիւնից քանի մի օր առաջ պահք պահել տւաւ նորանց, յետոյ թագաւորին և նորա ընտանեացը տարաւ Նփրատ գետը, մկրտեց թագա-

ւորին և անունը գրաւ Յովհաննէս, նմանապէս մկրտեց նորա ընտանեաց, իշխանաց և ժողովրդոց՝ թուով իբր չորս հարիւր հազար հոգի: Եւ յետոյ թագաւորի հետ միասին եկաւ Վազարշապատ քաղաք, և 303 թուին սկսաւ Ս. Էջմիածնայ հոյակապ եկեղեցւոյ շինութիւնը, որոյ տեղը առաջուց պարիսպ էր քաշած:

Այն ժամանակ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը սահմանեց աէրունական տօները, սուրբ Աստուածածնայ, նըմանապէս նահատակաց և առանձին սրբոց Հռիփսիմեանց և Վայխանեանց նահատակութեան յիշատակի տօնը: Սորանից յետոյ սկսաւ թագաւորի հետ մանդալ ամենայն Հայոց զաւառները, քաղաքները, քարոզում էր, մկրտում և հաստատում էր ամենին քրիստոնէական հաւատոյ մէջ. ամեն տեղ եկեղեցիք էր շինում, եպիսկոպոսներ, քահանայք և եկեղեցւոյ պաշտօնեայք էր ձեռնադրում: Եպիսկոպոսաց թիւը, որոնք այն ժամանակ Գրիգոր Լուսաւորիչից կարգւեցան՝ հասնում էր մինչև չորս հարիւրի, բաց ՚ի քահանայից. սրանցից շատերը քուրմերի որդիք էին, որոց վարժում էր Աստուածապաշտութեան և հարկաւոր գիտութեանց մէջ և ձեռնադրում էր եպիսկոպոս կամ քահանայ: Ամենին ռոճիկ կարգեց ժողովրդոց տուրքից. նմանապէս սահմանեց եպիսկոպոսաց հասույթ, շատ վանքեր, կուսանոցներ շինեց, և լուսաւորեց բոլոր Հայաստանը Աստուածգիտութեան լուսով, գործակից ունելով իրան Տրդատ թագաւորին, որ մեծ հոգս տանելով քրիստոնէական հաւատը տարածելու համար՝ հրովարտակ գրքեց իւր աէրութեան սահմաններումը բոլոր ժողովրդոց, և չորդորում էր ամենին հաստատ մնալ Աստուածապաշտութեան և ճշմարիտ հաւատոյ մէջ:

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վիճակը:

Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ երբ Հայաստանը զարգարեց Աստուածապաշտութեան կարգերով, և առաքելաշընորհ հովիւներ կարգեց՝ Քրիստոսի հօտը հովուելու Հայաստանի ամեն վիճակներում, այնուհետև ինքը երբեմն մենակ, երբեմն մի քանի ընկերներով առանձնանում էր անապատ տեղեր, ուր աղօթքով և պահօք էր անց կացնում իւր կեանքը, բայց չէր զաղարում ստէպ ստէպ այց առնել Քրիստոսի ժողովրդեան, նորանց հաստատելու համար ճշմարիտ հաւատոյ մէջ:

Մէկ անգամ, երբ Դարանաղեաց Սեպուհ լեառը գնաց, տեսաւ Մանէ սուրբ կուսին, որ Հռիփսիմեանց ընկերներից մին էր, և ձգնուում էր մի քարայրի մէջ, որի խնդրանօք սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը մնաց այն տեղ երեք օր, և այն միջոցին վախճանւեցաւ Մանէ կոչսը: Նորա մարմինը թաղեց Լուսաւորիչը, և ինքը բնակւեցաւ այն տեղ, ուր Տրդատ թագաւորը շատ անգամ գնում էր նորա մօտ այցելութեան:

Նորադարձ հօտը ձանաչելով սուրբ Հօր երախտիքը՝ ցանկանում էր չաւերժացնել նորա չիշատակը: Իշխաններից ոմանք իմացան թէ նա երկու որդի ունի Կեսարիայում, յայտնեցին Տրդատ թագաւորին, և նա զեսպաններ ուղարկեց, որոնք զնացին մեծ որդին Վրդանէսը տեսան ամուսնացած, իսկ Արիստակէսը կրօնաւորական կեանքի մէջ՝ բերին նորանց Տրդատի մօտ, նա ուրախութեամբ երկուսին էլ տարաւ Սեպուհ լեառը Լուսաւորչի մօտ, և խնդրեց, որ նա իւրեան փոխանորդ ձեռնադրի Արիստակէսին, և նա ընդունելով նորա խըն-

դիրքը եկաւ Վաղարշապատ քաղաք և ձեռնադրեց Արիտակէսին եպիսկոպոս 318 թուին, կարգելով նորան իւր փոխանորդ և օգնական:

Արիոսի մոլորութիւնը:

Արտանդիանոսի խնամքը՝ կռապաշտութիւնը ջընջելու համար՝ առ ժամանակ ինչ նուազեցաւ մի ծուար վարդապետութիւնից առաջ եկած աղմուկի պատճառաւ, որ պակաս փնասակար չէր քան հեթանոսութիւնը: Այս խռովութեան և մոլորութեան նախապատճառն էր Արիոս Աղէքսանդրացի երէցը, որ 324 թուին սկսաւ սովորեցնել թէ՛ Որդին հաւասար չէ Հօրը, ոչ նորա բնութենակից և ոչ Աստուած, այլ արարած. թէպէտ և ինչ ինչ կատարելութիւններով հաղորդակից Աստուածութեան: Այս չարամիտ հերետիկոսապետն աշխատում էր իւր մոլորութիւնը իմաստասիրական նրբախօսութիւններով հաստատել և այնպէս մոլորացնել մարդու միտքը Աստուածային անհաս խորհրդոց խնդիրներում:

Սա իւր կարծիքները պարզամիտներից շատերին հաւանեցրուց, մանաւանդ Աղէքսանդրիա քաղաքի կանանց և աղջկանց, մինչև որ սորա աշակերանները համարձակ սկսան քարոզ տալ հրապարակներում և կիկեցեաց մէջ, և Եգիպտոսի, Ասորոց և Պաղեստինու քաղաքներում և գիւղերում էլ ոչինչ չէին յիշուում, բայց միայն նոցա մոլոր ուսմանց վերայ վէճեր և հակառակութիւններ: Այս մոլորութեան փնասները խափանելու համար՝ երկու ժողովք եղաւ Աղէքսանդրիա, մինը միւսից

յետոյ, ուր նգովեցին Արիոսին. բայց նա իւր կուսակցաց պաշտպանութեամբ աշխատում էր դէմ կենալ ամեն հնարքներին, որով ուղղափառ առաջնորդները շտապում էին շուտով հանդգնել այս մոլորութեան հուրը: Սորա կամակիցների մէջ համբաւաւորներն էին երկու Եւսեբիոսները, մինը Նիկովիդիոյ եպիսկոպոսը, միւսը Աղէքսանդրիոյ՝ երկուան ևս մի օրինակ մարդախաբներ և կեղծաւորներ էին, որ լաւ էին իմանում չարմարացնել իրանց ժամանակի հանգամանացը: Եւ երբ Արիոսն աքսորւեցաւ Աղէքսանդրիա, ընդունեց նորան Եւսեբիոս Նիկովիդացին իւր մօտ, որ Աղէքսանդրիոյ երկու ժողովոց ընդդէմ ժողովք արաւ Բիւթանիայումը և պաշտպան էր Արիոսի մոլորութեանը:

Նիկիոյ ժողովք:

Պոստանդիանոս կայսրն առաջուց հասկանալով այսպիսի հակառակութեանց հետեանքը, որ այս նոր մոլորութիւնից պիտի չառաջանար, նամակ գրեց Արիոսին և Աղէքսանդր հաչրապետին հրամայելով նոցա զսպել լեզուն և այնպիսի մոլորութիւններ ժողովրդոց մէջ շտաքածել: Բայց ՚ի վերջոյ Պոստանդիանոսը երբ տեսաւ որ իւր նամակագրութիւնը ոչինչ ներգործութիւն չունի՝ հարկ համարեց ընդհանրական ժողով գումարել. վասն որոյ շրջաբերական նամակ գրեց քրիստոնէից ամեն գաւառները՝ հրաւիրելով եպիսկոպոսներին և եկեղեցւոյ գահեթէցներին գալ հաւաքել Նիկիա քաղաքը, նոցա հետ հրաւիրւեցաւ և սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը. այլ նա ինչ ինչ պատճառաւ չկամեցաւ գնալ և իւր փոխանակ

ուղարկեց սուրբ Արիտակէսին: Նմանապէս և Սեղբեստրոս Հռովմայ հայրապետը իւր ծերութիւնը պատճառելով իւր տեղ պատգամաւորներ ուղարկեց: Ժողովեցան երեք հարիւր տասն և ութ հայրապետներ, որոց հետ և քահանայք և սարկաւազունք. և 325 թուին, 19-ն Յունիսի ժողովը սկսաւ թագաւորական պալատումը ներկայութեամբ Կոստանդիանոս կայսեր, ընդ նախագահութեամբ Աղէքսանդր հայրապետի, ուր կանչեցին ատեան և Արիոսին: Սա յոյս դնելով մի քանի եպիսկոպոսաց պաշտպանութեանը՝ սկսաւ համարձակ ջատագովել իւր մոլորութիւնը, բայց սուրբն Աթանաս, որ այն ժամանակ սարկաւազ էր՝ ազդու խօսքերով պապանձեցրուց նորան. և երբ ժողովը յայտնի ստուգեց Արիոսի ծուռը և սխալ ուսմունքը՝ սահմանեց եկեղեցւոյ ուղղափառ վարդապետութիւնը, այն է թէ Քրիստոս ճշմարիտ Աստուած է՝ հաւասար Հօր Աստուծոյ, զօրութիւն և պատկեր և էակից Հօր, որով և ճշմարիտ Աստուած և համայնագոյակից Հօր: Ժողովը ուրիշ չարմարագոյն բառ չգտաւ Աստուածային բնութեան անբաժանելի և միութիւնը բացատրելու համար, քան զհամագոյակից բառը, որ առաջ բերաւ սուրբն Աթանաս, զյիսուոր ախոյեանն ընդդէմ Արիոսեան մոլորութեան: Երբ բոլոր ժողովականները միաբանեցան այն ամեն բառերի վերայ, ուղղափառ հաւատոյ բացատրութեանը, կարդացեցաւ դաւանութիւնը, որ կոչուում է Նիկիական հանգանակ հաւատոյ, շաւառամբ ՚ի մի Աստուածս և այլն: Սրանից յետոյ ժողովոյ առաջարկութեամբ՝ Արիոսը իւր զյիսուոր կուսակիցներով շուտով ուղարկեցաւ աքսոր:— Բանին Աստուծոյ համագոյութեան վարդապետութիւնը հաստատելուց յե-

տոյ՝ ժողովը հոգ տարաւ եկեղեցւոյ բարեկարգութեանը, սահմանեց Պատէքն էլ շտօնել լուսնի 14-ին, այլ կիւրակի օրը, լուսնի 14-ից յետոյ զարնանային հասարակածին. զրեց եկեղեցւոյ բարեկարգութեան կանոնադրութիւններ, որոց մջ արգելուած էր նորադարձների և ուրացողների ձեռնադրութիւնը: Արողեցաւ եպիսկոպոսաց վիճակի տարածութեան սահմանները, մայրաքաղաքների եպիսկոպոսաց տւաւ մեարապօլտական պատիւ: Արղելեցաւ եպիսկոպոսաց, քահանայից և սարկաւազաց վիճակափոխութիւնը, որ սովոր էին թողնել իրանց եկեղեցին և դնալ միւսը. սահմանեցաւ՝ որ երեւելի քաղաքաց, Հոռվմաց, Աղէքսանդրիոյ և Անտիօքաց եպիսկոպոսները իշխանութիւն ունենան մերձաւոր գաւառների վերայ: Այս առաջին օրիցերական ժողովը աւարտեցաւ 25-ն Սղոստոսի 325 թուին:

Հեղինէ թագուհւոյ բարեպաշտութիւնը և սուրբ խաչի գիւտը:

Քրիստոսի եկեղեցւոյ փառքը և պարծանքը աւելցան այս սքանչելի դէպքով, այսինքն սուրբ խաչի լոյս ընկնելով 337 թուին: Սրբուհին Հեղինէ՝ Կոստանդիանոսի մայրը, որ զարդարած էր ամեն բարեպաշտութիւններով, եօթանասուն իննը տարեկան հասակին, կամեցաւ գնալ Նրուսաղէմ և հոչակապ տաճար շինել Յիսուսի չարութեանը անուամբ: Սա առատաձեռն պարզեներ էր բաշխում կարօտներին, ուրանց շորով, ոմանց նիւթեղէններով, և իւր որդւոյ աւած իշխանութեամբ ազա-

տում էր բանտարկաճներին, և յանցաւորներին ներում,
և նորա բոլոր ճանապարհորդութիւնը պարգևաբաշխու-
թիւն և բարերարութիւն էր:

Երբ հասաւ Երուսաղէմ, և տեսաւ այն սուրբ տե-
ղերը ողորմելի վիճակի մէջ, զութը շարժեցաւ. տեսաւ
որ հեթանոսները խափանել են քրիստոնէից Փողոթնաց
գնալը, և կռատուն են շինել այնտեղ Ափրոդիտէ շաստուա-
ծուհւոյն, և համարեա թէ կորցրել, անհետացրել են Քրիս-
տոսի գերեզմանի տեղը: Հեղինէ թագուհին տեղեկացաւ
մէկ երբայեցի ծերունի մարդուց, որ աւանդութեամբ
գիտէր Քրիստոսի գերեզմանի տեղը, քանզի տաւ կռա-
տունը, և զտաւ Փրկչի տապանը: Յետոյ աւերակները
փորելուց Քրիստոսի տապանի մօտ լոյս ընկան երեք
խաչափայտ, և հրաշքով յայտնեցաւ Քրիստոսի խաչը,
որ անգին զանձ համարեց և երկրպագութիւն տաւ նո-
րա վերայ խաչելաճին, յետոյ նորանից մի մասն ուղար-
կեց Կոստանդիանոսին, և մնացածը թողաւ Երուսաղէ-
մումը, տեղակելով արծաթեայ տապանակի մէջ: Շուտով
հոյակապ տաճարի հիւքը զցեց Քրիստոսի Յարութեան
անունով, նմանապէս մի և նոյն ժամանակ երկու եկե-
ղեցուց հիւքը ածել տաւ, մինը Բեթղեհէմ Քրիստոսի
ծննդեան տեղը, և միւսը Զիթենեաց լերան վերայ, չի-
շասակ Քրիստոսի Համարձման: Այս սուրբ տեղիքը վա-
յելչազարդ պաշտօնացնելուց չետոյ՝ կրկին դարձաւ իւր
որդուց մօտ և այնտեղ փոխեցաւ այս կեանքից չաւի-
տենական կեանքը 327 թուին:

**Թէոդոսի Թագաւորութիւնը և Աոստանդ-
նուպօլսոյ ժողովը:**

Թէոդոս Թագաւորը, որ սաշտպան և կուսակից էր ուղղափառաց, իւր զահակալութեան սկզբից հրաման հանեց, որ Նիկիական ժողովոյ դաւանութեանը հետեւեն, որ հաստատուն ունէին ամենայն եկեղեցիք քրիստոնէից: Սա ոչնչացրուց բոլորովին իւր նախորդաց բոլոր հրովարտակները, որոնք յօդուա հերետիկոսաց էին, յետ դարձրուց ուղղափառներին նոցանից խլած բոլոր եկեղեցիքը, յետ կանչեց Աաղէսից աքսորւած եպիսկոպոսները, որոց հետ էր և մեր Յեճն Ներսէս, և որոնք միանգամ չէին կամենում հնազանդել այն հրամանին՝ ապրտամբ էին համարուած տէրութիւնից: Եկեղեցւոյ օգտի և խաղաղութեան համար հոգս տանելով 387 թուին ժողովք անել տուաւ Աոստանդնուպօլսումը, որ երկրորդ տիեզերական ժողովն էր, ուր հաւաքւեցան արևելեան զաւառներից հարիւր յիսուն հաչրապետներ, որոց մէկըն էր և մեր ազգի կաթուղիկոս Ներսէս Մեծը: Այն ժողովոյ զլխաւոր նպատակն էր հաւատոյ միարանութիւնը, և հերքումը Մակեդոնեան, Եւնոմեան և Ապողինարեան հերետիկոսաց մոլորութիւնները, ուր սահմանեցաւ հանգանակը բոլորովին համեմատ Նիկիական դաւանութեանը, որի մէջ ընդդէմ հոգեմարտից աւելցրին թէ շնորհն Սուրբ է Տէր և կենդանարար, որ ՚ի Հօրէ ելանէ, և ընդդէմ Ապողինարեանց թէ ճշդացաւ Հոգւով սրբով ՚ի Մարիամայ կուսէն: Այն ժամանակուայ հերետիկոսութիւնները դատապարտելուց յետոյ՝ հաստատեցին մէկ քանի կանոններ. բայց վեցերորդ կանոնը, որ առանձին

պատիւ էր տալիս Կոստանդնուպօլսոյ աթոռին Հռովմայ աթոռից չետոյ՝ պատճառ եղաւ երկու աթոռոց մէջ տեսակ տեսակ հակառակութեանց։

Այս ընդհանրական ժողովոյն անհաւան զանեցան հերետիկոսները. և երբ չկամեցան միարանել սուրբ եկեղեցւոյ հետ, Քէոզոս կաչարը ուրիշ մասնաւոր ժողովք արաւ Կոստանդնուպօլսում. մէկը 382 թուին, միւսը 383 թուին ներկայութեամբ Արիոսեանց, Եւնոմեանց և Մակեդոնեանց. այնուհետեւ հնար չեղաւ կակղացնել նոցա խտտարութիւնը և զալ նոցա միաբան լինել ուղղափառաց հետ, ուստի Քէոզոս կաչարը զայցրացած՝ սաստիկ օրէնքներ զբաւ նոցա ընդդէմ, որ աւելի վնասուց պատճառ եղաւ քան թէ օգտի։

Հայոց մատենագիրք։

Այս գարումս մեր եկեղեցական մատենագրաց մէջ երևելիքն էին Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը, որ գրեց հոգեշահ ճառեր, որոց բովանդակութիւնը կոչուում է Յաճախապատում։

Ազաթանգեղոս՝ Տրդատ թագաւորի ատենագիրը, որի հրամանաւ գրեց Հռիփսիմեանց նահատակութեան պատմութիւնը, և Հայոց ազգի դարձը ՚ի քրիստոնէութիւն։

Սուրբ Յակոբ Մծբնաց հայրապետ, հօրաքեռ որդի Սուրբ Լուսաւորչի. սա գրեց ճառեր քրիստոնէական հաւատոյ և բարի վարուց վերայ։

Ջենոբ ազգաւ Ատրի Գլակ անուանեալ, աշակերտ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի և նախկին առաջնորդ Բննակ-

նեան Գլակայ վանից որ 'ի սուրբ Աարայեա Տարօնոյ, սա գրեց համաւօտ պատմութիւն Լուսաւորչայ ժամանակի, նորա Կեսարիա զնայլ և ձեռնադրութիւնը 'ի Աւետնդիտս պատրիարքէն:

Բիւզանդ Փաւստոս Բիւզանդացի, որ առաջ քան Սահակայ Մեծի կաթողիկոսութիւնը վերին Հայոց եպիսկոպոս էր կարգած, սա գրեց պատմութիւն Հայոց յերրորդ դարութենէն ցվեցերորդն:

Արտիղէս քուրմ, որ մկրտեցաւ 'ի Լուսաւորչէն և ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս, սա գրեց Լուսաւորչի վարքը և նորա որդւոց Արթանէսի և Արիստակէսի, նոյնպէս և Անակայ անցքը:

Ներսէս Մեծն Պարթև գրեց եկեղեցական կանոններ եկեղեցւոյ խորհուրդները մատակարարելու համար:

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցւոյ վիճակը:

Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը Հայաստանը պայծառացնելուց յետոյ զանազան կարգերով և Աստուածապաշտութեան օրէնքով 331 թուին՝ կարգեց իւր տեղ իւր որդին Արիստակէսը եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս Հայոց ազգի, և ինքը առանձնացաւ: Առաջ գնաց մի քանի ամիս Տարօն՝ Գլակայ վանքը, և յետոյ կրկին զնաց Գարանաղեաց զաւառը Սեպուհ լեառը, ուր Մաննայ քարայրումը ձգնուով էր, և երեսուն տարի հայրապետական աթոռը վարելով՝ փոխեցաւ այս կեանքից անանց կեանքը: Հովիւները զտան նորա մարմինը և թաղեցին վախճանաժ տեղը, և չիսուն տարուց յետոյ Աստուածային յայտնութեամբ Գառնիկ անունով մի ձգնաւոր զտաւ նորա մար-

մինը և տարաւ հանդատացրուց Քորդանուժը, այնտեղից յետոյ փոխադրուեցաւ Վաղարշապատ հայրապետական եկեղեցուժը, և ժամանակից յետոյ տարածւեցան նորա մասունքն ամեն տեղ:

Սուրբ Արիստակէս չաջորդեց 332 թուին և մեծ հոգս տարաւ ազգի պայծառութեան և բարեկարգութեան, վանքեր և եկեղեցիք շինեց: Վերջը իշխաններից մէկը նախանձ պահելով նորա հետ՝ սպանեց նորան ճանապարհին, և նորա մարմինը իւր աշակերտները թաղեցին Քիլ զիւղուժը, որ եօթը տարի վարել էր հայրապետական իշխանութիւնը:

Արիստակէսի եղբայր սուրբն Վրթանէս չաջորդեց նորան 339 թուին, մեծ հոգատարութիւն ուեցաւ ազգի պայծառութեան և եկեղեցուց բարեկարգութեան համար: Երուսաղէմի Մակարիոս պատրիարքից ստացաւ սուրբ խորհրդոց և եկեղեցուց պաշտամանց կարգադրութեան համար կանոնական թուղթ, որին և ինքը աւելացնելով ազգին պատշաճները, ուղարկեց իւր վիճակի բոլոր եպիսկոպոսաց: Սա Տրդատ թագաւորի հաւանութեամբ և Աղուանից ժողովրդոց խնդրանօք իւր մեծ որդին Գրիգորիսը Արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց և ուղարկեց Աղուանք, որից և սկիզբն առաւ Աղուանից Վաթողիկոսութիւնը: Յետոյ Աղուանից իշխանքը կապեցին նորան ձիու պոչից և այնպէս նահատակեցին 342 թրւին Վատնեան դաշտուժը: Սուրբն Վրթանէս ազգի ազատութեան համար Պարսից բռնութիւնից՝ շատ աշխատանք քաշեց, Կոստանդին կայսեր թուղթ գրելով և նորանից օգնութիւն ընդունելով: Հայրապետական իշխանութիւնը տասն և հինգ տարի վարելուց յետոյ՝ փոխ-

ւեցաւ աշխարհքիցս և թաղեցաւ Փորդան զեզոււմը:

Սուրբն Յուսիկ՝ Արթանէսի փոքր որդին, ամուսնանալուց և երկու որդի՝ Պապ և Աթանազիինէս ծնելուց չետոյ՝ հրաժարեցաւ աշխարհքից, և պարապում էր աղօթքով և Աստուածահաճոյ զործով: Սա իւր հօր մահուան չետոյ ընտրեցաւ կաթողիկոս նորա տեղ 355 թըւականին: Սորա ժամանակ ուրացող Յուլիանոսն ուղարկել էր Հայաստան իւր պատկերը. երբ Հոյոց թագաւոր Տիրանը կամենում էր այն պատկերը եկեղեցումը զնել, Յուսիկ սուրբ հայրապետը խլեց նորա ձեռքից, ոտի տակ ձգեց և փշրտեց. այս պատճառաւ Տիրանը սաստիկ բարկացած՝ հրամայեց զանակոծ առնել զուրբը, մինչև որ հողին աւանդեց, և թաղւեցաւ Փորդան զեզոււմը, իւր հօր զերեզմանի մօտ. վեց տարի վարելով հայրապետական աթոռը:

Սուրբ Դանիէլ ծերունի՝ ազգաւ ասորի, աշակերտ էր Լուսաւորչի, որ քահանայ էր ձեռնադրել նորան և կարգել էր քորեպիսկոպոս: Սա Յուսիկի տեղ ընտրեցաւ կաթողիկոս, և Տիրան թագաւորին ներկայանալուց երբ սկսաւ չանդիմանել նորան իւր անօրէնութեան և անզըթարար Յուսիկի սպանման համար, թագաւորը սաստիկ զայրացած՝ հրամայեց իսկոյն խեղդամահ առնել նորան: Սորան շատերը կաթողիկոսի կարգը չեն ձգում, որովհետեւ երկար չտեւեց իշխանութիւնը: Սորա տեղ ընտրեցաւ Փառներսեհը, որ Աշտիշատ քաղաքից էր, և Յովհաննու վանքից Տարօնոյ: Սա երեք տարի վարելով հայրապետական իշխանութիւնը՝ վախճանեցաւ:

Սուրբ Ներսէս Մեծը՝ Աթանազիինէս որդին, Յուսիկի թոռը, ամուսնացած էր Պօլսում: Սա Հոյոց Արշակ

Թագաւորի, նախարարաց և բոլոր ազգի հաւանութեամբ ընարւեցաւ հայրապետ՝ իբր արժանաժառանգ Սուրբ Լուսաւորչի: Վասնորոյ 364 թուին հրաւիրւեցաւ Վեսարիա քաղաք, և օժւեցաւ Քահանայապետ և Վաթողիկոս Հայոց: Բարեկարգեց Հայաստանը, ժողով արաւ Աշտիշատ քաղաքում, զանազան կանոններ սահմանեց այն ամեն անկարգութեանց համար, որ մտել էին մեր Հայաստան. հազարաւոր վանքեր շինեց, որբանոցներ, այրիանոցներ և անկելանոցներ, զիւղերից և քաղաքներից նոցա համար ոռճիկներ սահմանեց: Սորա սքանչելի զործերը տեսնելով Թագաւորը և բոլոր իշխանները, միաբան հաւանութեամբ եպիսկոպոսաց՝ ստիպեցին նորան պատրիարքութեան իշխանութիւն վարել, և այնուհետև Հայոց հայրապետները իւրեանց ձեռնադրութիւնը էլ Վեսարիայից չէին առնում, այլ իւրեանց եպիսկոպոսներից: Եւ յետոյ 366 թուին գնաց Վաղենտիանոս կայսեր մօտ և միջնորդ լինելով հաշտեցրեց Հայոց Թագաւորի հետ: Նմանապէս 378 թուին, երբ կրկին գնում էր Վաղէս կայսեր մօտ՝ աքսորւեցաւ նորանից: Բայց երկրորդ տարին, երբ Թէոդոս Մեծը Թագաւորեց, յետ դարձրուց նորան աքսորից և պահեց իւր մօտ երկու տարի՝ մինչև Վոստանդնուպօլսոյ ժողովը՝ և յետոյ 381 թուին պատուով ուղարկեց նորան Հայաստան: Նա եկաւ տեսաւ Հայաստանը աւերած Պարսից և ուրացոյ իշխանաց ձեռքից, ամենին խրատեց, ուղղեց, և խաղաղութեան ուխտ հաստատեց Թագաւորի և իշխանաց մէջ, որ արդարութեամբ և Աստուածապաշտութեամբ վարեն իւրեանց կեանքը: Բայց Պապ Թագաւորը հաստատ մնալով իւր շարութեան մէջ՝ բարկացաւ նորա չանդիմանութեան և խրատ

ների վերայ, և մահադեղով սպանեց, որով հանգաւ
Հայաստանի լուսափայլ ջահը, երեսուն երեք տարի վա-
րելով հայրապետական աթոռը:

**Սորա մահուան յետոյ 384 թուին, Հայրապետու-
թեան աթոռը ունէր Նահակը Մանազկերտից՝ երկու տա-
րի: Սորանից յետոյ Զաւէնը՝ մէկ տարի, յետոյ Ասպուրա-
կէսը՝ երեք տարի, Ասպուրակէսի մահուան յետոյ ընտըր-
ւեցաւ Սահակ Պարթեւը՝ Մեծին Ներսէսի որդին, որի
հոգեշահ գործոց չիշատակը կարելի է տեսնել հինգերորդ
դարու անցից մէջ:**

Ազգային ժողովներ:

**Երբ Հայաստանումը ծաղկեցաւ քրիստոնէական հա-
ւատը, մեր ազգի սուրբ հայրապետները, ժողովուրդն ա-
ւելի խաղաղ պահելու համար՝ սովոր էին երբեմն երբե-
մըն եպիսկոպոսաց և վարդապետաց միարան հաւանու-
թեամբ ժողով անել, բարեկարգութեան կանոններ հաս-
տատելու, և կամ հերձուածներ մերժելու համար, որ
համառօտիւ դար դար չիշատակելը կարևոր համարեցինք:**

Վաղարշապատու Ա. ժողովը 325 թուին:

**Երբ Արիոսի մոլորութիւնը տարածւեցաւ Մեծին
Պոստանդիանոսի ժամանակ, երեք հարիւր տասն և ութ
հայրապետներ ժողովեցան Նիկիա քաղաքումը այն հեր-
ձուածը հերքելու համար: Պոստանդիանոս կաշսեր ա-
ռանձին նամակաւ հրաւիրեցաւ և մեր Լուսաւորիչն Քը-
րիզոր, այլ նա հրաժարուելով պատուից՝ իւրեան տեղ**

ուղարկեց իւր փոքր որդին Արիստակէսը: Ժողովը վերջանալուց յետոյ՝ վեր առաւ ժողովոյ սահմանած բարեկարգութեան քան կանոնները և Նիկիական հանգանակը և վերագարձաւ Վաղարշապատ քաղաք: Լուսաւորիչը ուրախութեամբ ընկալաւ այն կանոնները և հանգանակը, և եպիսկոպոսաց ժողով գումարեց, այն կանոններին ևս կանոններ աւելացնելով՝ և հանգանակը տեղ տեղ աւելի հաստատելով կնքեց այս խօսքերով. «Ըսկ յէք փառաւորեսցուք որ յառաջ քան զլախտեանս, երկիրպագանելով սրբոյ Երրորդութեան և միոյ Աստուածութեան Հօր և Որդուց և Հօգուցն սրբոյ, այժմ և միշտ»:

Աշտիշատու Ա. ժողովը 365 թուին:

Մինչդեռ քրիստոնէական կրօնի բարեկարգութիւններն օրէ ցօր նուազում էին Հայաստանում Աշտիշատ, Պապայ և քանի մի նախարարաց անկարգ և թույլ գնացքից, Մեծն Ներսէս հոգ տանելով ազգի շինութեան և խաղաղութեան համար՝ ժողովեց եպիսկոպոսունք, քահանայք և աշխարհականք Աշտիշատ քաղաքում, որովհետեւ այն ժամանակն այն աստիճանն էին հասել որ մինչև անգամ քոստներին կամ խոցոսներին արհամարհում էին, չէին օգնում նոցա, զուրս էին անում քաղաքից. վասնորոյ այս ժողովում սահմանեց նոցա համար տներ և հիւանդանոցներ շինել, և կարգեց ամեն զիւղի և զաւտոների կալուածներից հասոյթ, յանձնելով Վարենցի Սադ սարկուազի հոգաբարձութեանը: Նմանապէս հիւրանոցներ շինեց պանդուխտների և կրօնաւորաց համար վանքեր, միայնանոցներ և խրճիթներ: Նզովքով արգելեց

նախարարաց մերձաւոր խնամութիւնը, որ իւրեանց ցեղի սեփական ազատութիւնը կամենալով՝ մերձաւորաց վերայ էին սրահուում: Նմանապէս արգելեց հեթանոսական սովորութիւնը, որ բարձր ձայնով լաց ու սուգ էին անում մեռելի վերայ:

Վաղարշապատու Բ. ժողովը 366 թուին:

Հայոց նախարարները տեսնելով Մեծին Ներսէսի հոգեւանդն փոյթը և մեծ վատականները, միտքան հաւանութեամբ եպիսկոպոսաց և քահանայից ժողովեցան Վաղարշապատ արքայանիստ քաղաքում 366 թուին, և սահմանեցին որ Հայոց կաթողիկոսունք իւրեանց ձեռնադրութիւնն այլ ևս չառնեն Վեսարիոյ եպիսկոպոսից, այլ մեր ազգի եպիսկոպոսներից: Վասնորոյ մեծ հանդէսով կարգեցին Ներսէսին Հայոց եպիսկոպոսապետ, որ այնուհետեւ աւելի փառաւորագոյն վարի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առաքելական աթոռը:

Վաղարշապատու Գ. ժողովը 383 թուին:

Ներսէս Մեծը բաւական չհամարելով այն ուղղութեան կանոնները՝ որով աշխատեց հաստատել Աստուածպաշտութիւնը և խաղաղութիւնը Հայաստանում, 383 թուին կրկին ժողով արաւ Վաղարշապատում իշխաններով և եպիսկոպոսներով և յորդորեց թագաւորին և նախարարներին առհասարակ, որ Աստուածպաշտութեան սէր և փոյթ ունենան, նոքս էլ ուրախութեամբ խոստացան միմեանց հպատակ լինել, ոչ դքի չզրկել, երդուեցան ամենքը հաստատ մնալ իւրեանց խոստմանց մէջ:

Քրիստոնէից աստուածպաշտութիւնը և սովորութիւնները չորրորդ դարում:

Երբ քրիստոնէութիւնը ծաղկեցաւ առաջադիմութեամբ, հետզհետէ աւելացան նորա արտաքին պաշտամանց պայծառութիւնները. հոչակապ եկեղեցիք շինեցան և զեղեցկանկար պատկերներով և քանդակագործութիւններով զարդարեցան, ինչպէս երևում է մինչև հիմա էլ հնաշէն տաճարներում, և հանդիսաւոր տօնախմբութեան թիւն աւելացաւ, որ կատարում էին ամեն տարի:

Մկրտութեան խորհուրդը կատարում էին միայն Զատիկի նաւակատիկին և Պենտեկոստէի տօնին, բայց գաւառներումը տեղ տեղ կատարում էին Յինանց օրերին: Սովորաբար այս խորհուրդը կատարում էր տաճարի գաւիթներում, ուր մկրտութեան աւազաններ էին դրնում: Նատերը բարեպաշտներից մկրտութիւնն ընդունում էին Յորդանան գետի մէջ, պատճառ որ հին ժամանակ սովորութիւն էր մկրտութիւնը չեա ձգել մինչև ծերութիւնը, ոմանք էլ մինչև մահուան օրը:

Աստուածպաշտութիւնը և եկեղեցւոյ խորհուրդները համարեա թէ ամեն ազգ միօրինակ էին կատարում; թէպէտ և քանի մի ծէսերով զանազանւում էին միմեանցից, և այն թեթև և անտարբեր ծէսերի մէջ, ամեն ազգ ինչպէս որ սովորութիւն կամ աւանդութիւն ունէր:

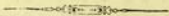
Երբ հեթանոսական խաւարը փարտեցաւ և աւետարանական լուսը տարածեցաւ աշխարհիս երեսին, նունպէս և Վիրք, Պարսիկք, Հնդիկք և Արաբացիք ընդունեցին քրիստոնէական հաւատը:

Վրաց ազգի քրիստոնէութիւն ընդունելու համար ստուգաւանդութիւն ունինք Մովսէս Խորենացւոյ պատմութիւնից, թէ Նունէ կոսը, որ Հռիփսիմեանց ընկերներոյց մինն էր, գնացել էր Վրաստան Մծխէթ քաղաք և հրաշագործութեամբ բժշկել Վրաց թագուհւոյն ծանր և վտանգաւոր հիւանդութիւնից: Թագուհին լսելով նորա քարոզութիւնը, և թագաւորն ևս համոզւելով ընդունել էին Քրիստոսի աւետարանը: Այն ժամանակ Նունէն իսկոյն տեղեկութիւն է տալիս Գրիգոր Լուսաւորչին և կարգադրութիւն է խնդրում ալս մասին. բայց նա որովհետեւ զեռ ևս չէր ձեռնադրուած, կարող չէր հոգեոր հովիւներ ուղարկել նոցա, ուստի Վրաց թագաւորն շտապաւ խնդրեց Կոստանդիանոս կալսերէն և նա ուղարկեց եպիսկոպոսունք և եկեղեցական պաշտօնեակք աւետարանը քարոզելու և մատակարարելու նոցա իկեղեցւոյ խորհուրդները: Սրբունի Նունէ Վրաց լուսաւորելուց վետոյ, որպէս պատմում է Խորենացին՝ առաքելուհի եղաւ և ալլ գաւառաց մինչև Մաղքթաց սահմանը:

Նոյն ժամանակը տարածեցաւ Քրիստոնէութիւնը և Պարսկաստան, ուր այնքան շատացան քրիստոնեակք մինչև որ եկեղեցիք շինեցին. սորա համար մոզերը զալրանալով զրգոսեցին Շապուհ թագաւորը ջնջել քրիստոնէից: Այն հալածանաց ժամանակ նահատակեցան Տիգրոնի եպիսկոպոս Շրմաւունը, Ակիփսիմէ եպիսկոպոսը, Յովսէփ քահանան և Ալիթալա սարկաւազը, նմանապէս Արտաւիլ քաղաքի Աբրահամ եպիսկոպոսը, որ ձեռնադրուած էր Սուրբ Լուսաւորչից, Մելի եպոսկոպոսը, և Բուրա քահանան և Շին սարկաւազը, բացի անթիւ ժողովրդոց: Ի վերջոյ տեսնելով որ քրիստոնէից կոտո-

րելով ոչ ինչ օգուտ չէ բերում, դադարեցաւ հալածելուց և թող տւաւ ամենին համարձակ պաշտել իւրեանց հաւատքը, մանաւանդ ճամակ էր ստացել Առստանդիանոս կապերէն որ անգթութեամբ չվարւի քրիստոնէից հետ:

Սոյն ալս դարումս տարածեցաւ քրիստոնէութիւնը և Հնդկաստան և երջանիկն Արարիայի կողմերը:

ԳԱՐ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ

Մեր եկեղեցւոյ վիճակը. Հայկական տա-
ռից գիւտը, և Սուրբ Գրոց թարգմա-
նութիւնը:

Հինգերորդ դարու սկզբին, երբ բոլոր Եւրոպան
շփոթեալ էր շատ ապստամբների և հերձուածների ձեռ-
քից, Աստուծոյ նախախնամութիւնը նորանշան պարգե-
ներ էր պատրաստում Հայաստանի ժողովրդոց համար՝
երանաշնորհ Սահակ և Մեսրոպ վարդապետաց ձեռքով,
որոնք իբրև լուսապաշտառ ջան՝ լուսաւորեցին մեր
Հայաստանը Աստուածգիտութեան լուսով, և պատճառ
եղան մեր ազգի մէջ տարածելու անզուգական գանձը,
այն է Աստուածաշունչ պատգամները:

Սուրբն Մեսրոպ, Հացեկաց գիւղից, մանկութիւնից
վարժեալ և քաջ տեղեակ Յունաց, Ասորոց և Պարսից
լեզուաց, աշակերտ էր Մեծն Ներսէսի, և յետոյ զբազը-
րի պաշտօն էր կատարում նորա մօտ, և երբ սուրբ
հայրապետն Ներսէս վախճանեցաւ, Հայոց թագաւորի
ատենադպիր կարգեցաւ թագաւորական պալատում:
Այս պաշտօնը եօթը տարի կատարելուց յետոյ, աշխար-
հիս ունայնութիւնը մտածելով՝ հրաժարեցաւ այն
պատուից, և զնաց առանձնացաւ Գողթա նգաւառը, ուր

մտաւ վանք և կրօնաւորական կեանք էր վարում, և աշակերտներ ժողովելով՝ վարժում էր նորանց բարոյականութեան և Աստուածային գրոց ուսման մէջ: Այն ժամանակ ծաղկում էր և սուրբն Սահակ Պարթև՝ Մեծին Ներսէսի որդին, որ ուսումն էր առել և վարժել էր Կոստանդնուպօլիս Հելլենաց լեզուով, և այնտեղ ամուսնացած ունէր մէկ դուստր՝ Անոյշ անունով. բայց երբ մեռաւ ամուսինը՝ հրաժարեցաւ աշխարհիցս և սկսաւ կրօնաւորական կեանք վարել և ժողովել իւր մօտ աշակերտներ մինչև վաթսուն հոգի:

Երբ Ասպուրակէս կաթողիկոսը մեռաւ, Հայոց Թագաւորը ազգի հաւանութեամբ ձեռնադրել տաւ Երանելի Սահակը կաթողիկոս ամենայն հայոց 390 թուին: Բայց ոմանք նախարարներից թշնամի գոյով Թագաւորին՝ չարախօսութիւն արին նորա վերայ Պարսից Շապուհ թագաւորի մօտ, իբր թէ առանց նորա հաւանութեան կարգած լինի Սահակին կաթողիկոս: Սորա վերայ բարկացաւ Շապուհ, և հանեց սուրբ Սահակին աթոռից: Յետոյ նորա որդի Արտաշիրը պատուով կրկին կարգեց նորան իւր իշխանութեան մէջ: Այն ժամանակ սուրբն Սահակ նորոգեց սուրբ Հռիփսիմեանց տաճարը, որ քանդել էր Շապուհ Պարսից Թագաւորը, և հոգաց բարեկարգել եկեղեցին: Այս ամենը երբ լսեց սուրբն Մեսրոպ՝ ուրախութեամբ թողաւ իւր ճգնութեան անսպառը և եկաւ Սահակ կաթողիկոսի մօտ, և նորա բարեհաճութեամբ սկսաւ քարոզել և օգնական և գործակից լինել նորան: Այն ժամանակ լսեց սուրբն Մեսրոպ՝ թէ Գողթան գաւառում և Սիւնեաց երկրում մէկ աղանդ է ծագել, շտապով զնաց և այնտեղի իշխանաց օգնակա-

նութեամբ արմատախիլ արաւ այն մոլորութիւնը նոյն տեղերից: Սուրբն Մեսրոպ շատ հոգս էր անում, որ ժողովրդոց սովորեցնէ Աստուածաշունչ գիրքը, և որովհետև այն ժամանակ չունէին հայերէն գրեր, մտածում էր հնարել, և յետոյ թարգմանել Սուրբ Գիրքը ի Հայ լեզու, և այնպէս կարգալ տալ. պատճառ որ այն ժամանակ վանքերում և եկեղեցիներում իւրեանց Աստուածապատուութիւնը կատարելու ժամանակ Ասորոց և Յունաց լեզուով էին կարդում Սուրբ Գիրքը, որ միանգամայն անօգուտ էր ժողովրդեան. շատերը նոցանից ոչինչ չէին հասկանում այն լեզուներից: Նա յայտնելով Սահակ հայրապետին իւր սրտի խորհուրդը և ցանկութիւնը, նորան ևս համաձայն և յօժարակամ դտաւ այն խնդրոյն. վասնորոյ միաբան աշխատութեամբ հետևեցան հայերէն գրեր հնարել: Համարեա թէ երկու տարի աշխատեց սուրբն Մեսրոպ Ասորոց Գանիէլ եպիսկոպոսի մօտ Միջագետում, յետոյ մէկ հեթանոս Պղատոն ճարտասանի մօտ Եդեսիայում, նմանապէս և Հռուփինոս գրագէտի մօտ Սամուսատ քաղաքում: Եւ երբոր ամեն կողմից կտրեցաւ նորա յոյսը՝ դիմեց Աստուծոյն, որ ընդունի նորանից իւր փափագածը: Վերջապէս մէկ անգամ երբ յափշտակած մօքրով աղօթք էր անում, կենդանագրեցան նորա սրտի մէջ պէսպէս ձևակերպութիւններով մեր բազմահնչիւն բոլոր տառերը: Իսկոյն Սամուսատ քաղաքումն սկսաւ առաջ թարգմանել յունարէնից ՚ի հայ Սողոմոնի Առակաց գիրքը, և յետոյ նոր կտակարանը, իւր երկու աշակերտաց՝ Յովհան Եկեղեցացւոյ և Յովսէփ Պաղնացւոյ օգնութեամբ, և վերկալաւ գնաց Հայաստան: Վւամշապուն թագաւորը և սուրբ Սահակը երբ որ լը-

սեցին՝ դուրս գնացին նորա առաջ և մեծ ուրախութեամբ փառք տւին Աստուծոյն, որ այնպիսի պարգևներ շնորհեց ազգին սուրբ Մեսրոպայ ձեռքով: Ապա հըրաման առաւ թագաւորից և կաթողիկոսից՝ ամեն տեղ վարժարաններ բանալ, և երեսոյք ժողովելով վարժեց զբազրութեան մէջ և հայ զրով զաղափարել տուաւ յոյն և ասորի զրերով զբւած բոլոր մատենաները: Այս որ լսեցին Վրացիք և Աղուանք, ինդրեցին սուրբ Մեսրոպից, որ գնաց և նոցա զիրն էլ հնարի, ինչպէս պատմում է նորա աշակերտ Կորիւն սքանչելին: Այն ժամանակ, 411 թուին, մինչդեռ սուրբն Մեսրոպ Վրաստան էր՝ Սահակ կաթողիկոսն սկսաւ թարգմանել հին կտակարանը ասորի լեզուից, պատճառ որ յունագիր գրքերը՝ Պարսիկները ոչնչացրել էին Հայաստանումը, որ աւելի հեշտութեամբ զարձնեն մեր ազգը դէպի կռապաշտութիւն: Եւ երբ Վասաշապուհ թագաւորը մեռաւ, Պարսից թագաւորը Յազկերտ՝ Հայոց վերայ թագաւոր կարգեց իւր որդի Շապուհը, և Պարսկաստան եղած քրիստոնէից շատ հալածեց, ուր նահատակեցան Արղաւ եպիսկոպոսը, Արմզդան, Սաջն և Բենիամին սարկաւազն 418 թուին: Այս հալածանքը մեղմացրուց Սահակ կաթողիկոսը: Սա ինքը գնաց Յազկերտ թագաւորի մօտ, և ցոյց տուաւ նորան տէրութեան վնասը, եթէ մէկ բանով խռովութեան պատճառ կրտայ իւր հպատակներուն: Բայց Յազկերտի մեանելուց յետոյ՝ բարձաւ խաղաղութիւնը Հայոց երկրից, որ Պարսից բաժնումն էր. այս պատճառաւ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ այնտեղից հեռացան գնացին Յունաց բաժինը, ուր Հայ և Յոյն իշխանք խաղաղութեամբ էին միմեանց հետ: Երբ նոքա կամե-

նում էին Հայոց վարժարան բանալ այնտեղ, Յոյնք ար-
դեղեցին նորանց. վասնորոյ զսուրբն Մեսրոպ Հայոց նա-
խարարաց խորհրդով ուղարկեցին Կոստանդնուպօլիս՝
Թէոդոս կայսեր և Ատտիկոս Յունաց պատրիարքի մօտ,
որոնցից հրաման առաւ և վերադարձաւ սուրբ Սահակի
մօտ 421 թուին. և ինչպէս որ ինքեանք ցանկանում
էին՝ հիմնեցին զպրոց հայկազն մանկանց համար: Բայց
սուրբն Մեսրոպ երբ Կոստանդնուպօլսից չեա էր դալիս՝
Թողաւ այնտեղ իւր աշակերտներին, որ լաւ վարժեն
Յունաց լեզուումը, այնտեղ մնացին նոքա իբր տասը
տարի, մինչև Եփեսոսի Ժողովոյ աւարտելը, 431 թուին,
միարանական թուղթ առան մէկ քանի եպիսկոպոսներից
որ Հայերը զգուշանան Նեստորի մոլորութիւնից. նմա-
նապէս և մէկ ընտիր օրինակ Ատուածաշունչ գրոց,
որ սուրբ Մեսրոպ առաջուց ինդրել էր պատրիարքից,
և էլ ուրիշ գրեանք, և դարձան Հայաստան: Այն սուղա-
զիր Ատուածաշունչը որ տեսան, իսկոյն սուրբն Սահակ
և Մեսրոպ ձեռք տուին թարգմանութեան՝ իւրեանց ա-
շակերտաց օգնականութեամբ, և թէպէտ զլուս տարան
զգուշաւոր քննութեամբ և բաղդատութեամբ, բայց էլի
կաջին երկբաշութիւններ բառերի և մտքերի վերայ. վա-
սընորոյ խորհուրդ արին ուղարկել իւրեանց աշակերտ-
ներից մէկ քանիսը Աղէքսանդրիա, Աթէնք, որ աւելի
լաւ տեղեկանան հարկաւոր դիտութեանց, և լրացնեն
թերի թարգմանութիւնը: Նոքա ուրախութեամբ գնա-
ցին, և եօթը տարի պարապելով կարևոր ուսմունքներով
Աղէքսանդրիայում և Աթէնքում՝ չեա դարձան իւրեանց
հայրենիքը. ուր թէպէտ տեսան որ վախճանւած էին

սուրբն Սահակ և Մեսրոպ, բայց անսխալ և անթերի կատարեցին նոցա սրտի փափագը, լրացնելով Աստուածաշունչ զրոց թարգմանութեան թերութիւնը:

Նեստորի մոլորութիւնը, և Եփեսոսի տիեզերական ժողովը:

Խնդիր եղաւ Կոստանդնուպոլսում, 430 թուին՝ թէ սուրբ կոչքը՝ մայր Աստուծոյ պէտք է կոչել թէ լոկ մայր Քրիստոսի: Նեստորը, որ այն քաղաքի պատրիարքն էր, ընդունում էր Քրիստոսի մէջ երկու անձն, և մինչև անգամ՝ քարոզեց եկեղեցւոյ մէջ ժողովրդեան առաջ Մարիամ սուրբ կոչսի համար, թէ նա մայր Քրիստոսի էր, իբր լոկ մարդոց, և այլն:

Նեստորի վարդապետութիւնը շատերին մոլորեցրուց նորա ձարտար խօսքերով և կեղծուպատիր նախանձով ուղղափառ դաւանութեան, որով զինուորւած էր երևում ընդդէմ հերետիկոսաց, և սուա առաքինութիւններով իւրեան նախապատիւ էր ցոյց տալիս արեւելեան եկեղեցւոյ աթուումը, միամիտները ընդունում էին նորա կարծիքները, և պաշտպան էին լինում նորա խօսքերին: Նորա մոլորութեան ընդդէմ էին եպիսկոպոսներից շատերը, որոց մէջ երևելին էր Աղէքսանդրիոց պատրիարք սուրբն Կիւրեղ, որ թուղթ գրեց Կելեստիանոս պապին և Կոստանդնուպոլսոյ կայսեր՝ Փոքր Թէոդոսին՝ ցոյց տալով մոլորութեան փնասը, և թէ պէտք է շուտով հոգալ այս փնասի համար. և հրաւիրում էր ընդհանրական ժողով կազմել և արմատախիլ առնել այս չար սերմը Քրիստոսի եկեղեցւոյ բանաւոր անդաստանից:

Փոքր Քեղոսը, որ այն ժամանակ թագաւորում էր Արևելքումը՝ հրամայեց ժողով գումարել Եփեսոս քաղաքում յունիս ամսի մէջ 431 թուին: Ամեն սահմաններից հաւաքեցան երկու հարիւր վաթսուն եպիսկոպոսունք, սուրբ Կիւրեղ ժողովոյ նախագահ նստաւ. կանչեցին և Նեստորին, որ պատասխանէ և ապացուցանի իւր վարդապետութիւնը. բայց նա չկամեցաւ ներկայանալ ժողովոյ առաջ. վասնորոյ բոլոր եպիսկոպոսները իւրեանց եկեղեցեաց հաւատոյ դաւանութիւնն առաջի առնելով՝ միարան հաւանութեամբ հաստատեցին եկեղեցւոյ նախնի վարդապետութիւնը և ցրեցին նորը: Յետոյ 198 եպիսկոպոսունք ստորագրեցին վճռոյ վերայ, որ պատրիարքութեան աթոռից հրաժարեցնեն Նեստորին, բայց Կոստանդիանոս՝ որին կաջարն ուղարկել էր ժողովումը խաղաղութիւն և բարեկարգութիւն պահպանելու՝ շատ հակառակ կացաւ այն վճռոյն, բայց չընդունեցաւ ոչ նորա խօսքը և ոչ Նեստորի զանգաւը, և ոչ նորա կողմնակից եպիսկոպոսաց կամքը, որոնք կամենում էին ուշացնել առաջին ժողովը մինչև Յովհաննու Անտիոքացւոյ և միւս եպիսկոպոսաց գալը, որոնք տակաւին չէին հասել Եփեսոս: Անտիոքայ Յովհաննէս եպիսկոպոսն եկաւ հասաւ այն ժամանակ՝ երբ ժողովը դատապարտել էր Նեստորին: Ժողովը ուղարկեց նորա մօտ եպիսկոպոսներից մի քանիսին, որ յայնանն նորան ինչ որ արել էին յօգուտ հաւատոյ վարդապետութեան. այլ նա չընկալաւ սիրով, մանաւանդ լսելով Կոստանդիանոսից՝ թէ ժողովը օրինաւոր քննութիւնից առաջ դատապարտել է նորան, շուտով ինքը ժողով արաւ նոյն իսկ պանդոկումը՝ ուր վեր էր եկել, և Նեստորի կողմնակից եպիսկոպոսաց միարան հա-

ւանութեամբ՝ արդարացրուց նորան և դատապարտելով
Կիւրեղին՝ ոչնչացրուց ժողովոյ սահմանները: Թէոդոս
կայսրը խարելով Աոստանդիանոսի սուտ խօսքերից՝ ա-
ռաջին անգամը անհաւան զանեցաւ տիեզերական ժո-
ղովոյն, բայց յետոյ ստուգելով անցքի ճշմարտութիւնը՝
աքսորեց Աոստանդիանոսին, նմանապէս և Նեստորին ար-
գիլեց Անտիոքայ մենաստանումն, ուր Աոստանդիանոսայտոյ
պատրիարք ընտրելուց առաջ բնակոււմ էր. բայց նա
այնտեղ ևս չէր դադարում իւր մոլորութիւնը տարա-
ծել. վասնորոյ աքսորեցաւ Եգիպտոս, ուր փոքր ժամա-
նակից յետոյ թշուառութեամբ մեռաւ:

Նեստորի կուսակիցները մահու չափ ատում էին
Կիւրեղին. յետոյ երեսանց հաշուեցան նորա հետ, իբր
թէ արհամարհում են Նեստորին և նորա վարդապետու-
թիւնը. ոմանք էլ վախենում էին որ չլինի թէ ընդ-
դէմ կենալով տարազրւին իւրեանց հայրենիքից. և շա-
տերն էլ միտք չդնելով ճշմարտութեանը՝ ընկան իւրեանց
պատուից և իշխանութիւնից, և տէրութեան սահմանից
աքսոր ուղարկեցան: Սոքա արեւելեան գաւառներումը,
որ Պարսից իշխանութեան տակն էին, եկեղեցի շինեցին
և շատացան այնտեղ, յետոյ Պարսիկներից այն մոլորու-
թիւնն անցկացաւ մինչև Ասիոյ ծայրը, և ալժմ ևս
Ասորոց կողմերումը զանոււմ են տգէտ և անուժ մար-
դիկ, որ Քաղզէացիք են ասուում, և իւրեանց վարդապե-
տութեամբ էլ Նասթուրիք կամ Նեստորականք են կոչ-
ւում:

Այս ժողովոյ պատմութիւնը իւր կանոնադրու-
թիւններով ստացան սուրբն Սահակ և Մեսրոպ իւրեանց
աշակերտաց ձեռքով, որոնք ժողովումը ներկայ էին, և

432 Թուին ազգային ժողովով հաստատեցին նորանցից
սահմադրւած կանոնները և վճիռները:

Սորանից երեք տարի յետոյ՝ սուրբն Սահակ լսեց
որ Նեստորականք իւրեանց մոլորութիւնը սերմանելու
հաժար՝ սկսել են տարածել Քէոզոսի Մոպսուեստացւոյ
գիրքը, որ Նեստորի ուսուցիչն էր, և հայերէն էլ թարգ-
մանել էին. առանձին հոգատարութեամբ քննեց և ստու-
գեց նոյն մոլորամիտ ուսմունքը, և կրկին ազգային ժո-
ղովով ցրեց, և թղթով յայտնեց Կոստանդնուպոլսոյ Պրոկղ
պատրիարքին, որ հաւան կացաւ, և առանձին նամակաւ
յորդորեց արմատախիլ առնել այդպիսի խաբէական մոլո-
րութիւնը:

Հալաստանի խռովութիւնը Պարսից ձեռքից,
և սուրբ Վարդանանց և Ղևոնդեանց նա-
հատակութիւնը:

Մինչդեռ Քրիստոսի եկեղեցին Յունաստանի տէրու-
թեան սահմաններում տազնապի և խռովութեան մէջ
էր Նեստորականաց և Եւտիքէսի շար ազանդների տա-
րածւելովը, Պարսից Յազկերտ թագաւորը, Վասմի որդին,
տեսնելով Հայոց ազգի նեղութիւնը և Արշակունեաց թա-
գաւորութեան բարձելը, մոքումը դրաւ Հայոց, Վրաց
և Աղուանքը զարձնել դէպի կռապաշտութիւն, իւրեան
գործակից ունելով իւր հազարապետ Միհրնեբսէնը:
Կանչեց իւր մօտ Հայոց նախարարներին, նամնապէս և
Վրաց և Աղուանից իշխաններին՝ իւրեանց զօրքով, իբր
թէ օգնեն իւրեան Հոնաց դէմ բաց եղած պատերազմին:
Վասակին Սինեաց երկրի կուսակալութիւնը սուաւ և

Վարդանին Հայոց զօրավար կարգեց: Հայոց նախարարք թէպէտ հասկացան Յազկերտի չար խորհուրդը, բայց միտք բերին Առաքելոյ խօսքը, թէ՛ լծառուչք, հնազանդ լերուք տէրանց ձերոց մարմնաւորացոյ: Վասնորոյ շատ զօրք հաւաքեցին, և հանդերձ քահանայիւք գնացին Ապար գաւառը, ուր եկան հասան և Վրաց և Աղուանից զօրքը: Նատ ուրախացաւ թագաւորը, և նոցա հետ միասին գնաց Հոնաց դէմ. կռիւը տեւեց երկու տարի, թագաւորը վախեցաւ, մի՛ գուցէ պատերազմը երկարելուց զօրքը ձանձրանան և ցրուին. հրաման տուաւ որ փոխւեն հները, և նորերը դան առաջինների տեղը, և յետոյ սկսաւ յորդորել Հայոց ընդունել կրակապաշտութիւն: Հայք աներկիւղ արհամարհեցին թագաւորի խօսքը. նա սաստիկ զայրացաւ և հրամայեց սպանել Գնունի Ատովմը և թէ՛ Գնդունի Մանածիհրը: Այնուհետեւ աւելի սաստկացրուց իւր խտուրթիւնը՝ և յայտնի սկսաւ ստիպել Հայոց ուրանալ իւրեանց հաւատը, մինչև շատերին չարաչար տանջել և բանտը ձգել տուաւ, բայց ոչ մէկին էլ չկարաց խախտել իւրեանց հաւատքից:

Հոնաց ազգին յաղթելուց յետոյ, 450 թուին, երբ վերադարձաւ Պարսկաստան՝ հրամայեց իւր հազարապետ Միհրնեսրեսին նամակ գրել Հայոց ազգին, որի մէջ նըկարագրում էր իւրեանց սուտ և մոլորական հաւատոյ ուսումը: Այն ժամանակ Յովսէփ կաթողիկոսը ազգային ժողովք արաւ, ուր Հայոց իշխանք միաբան հաւանութեամբ գրեցին թագաւորին պատասխան, և զօրաւոր խօսքերով ցրեցին կրակապաշտութեան օրէնքը: Երբ ըստացաւ Յազկերտ իւր թղթի պատասխանը, սաստիկ չարացած հրովարտակ գրեց, և կանչեց իւր մօտ նախարար-

բաց, Վասակին, Վարդանին և այլոց, որոց տեսնելուն պէս սաստիկ մեղադրեց, և բանտը ձգել տւաւ, և խոստացաւ աքսորել նորանց, եթէ վրայ երկրորդ օրը առաւօտուն չանձն շառնուն արեգակին երկրպագութիւն տալ: Այն նեղութեան միջոցին Յագիերտի ծառայից մէկը Խուժիկ անունով՝ որ ծածուկ քրիստոնեայ էր, խորհուրդ տւաւ նոցա, երեսանց միայն կատարել թագաւորի կամքը, որ ետ գնան իւրեանց հայրենիքը և ազատեն ազգը այն վտանգից և կորուստից: Թէպէտ նախարարները հասկացան որ ուղիղ չէր այն խորհուրդը, բայց մըտածելով աքսորանաց հետեանքը, սկիսեցին կամօք չանձն առան երկրպագութիւն տալ արեգակին թագաւորի առջև, և պատուով վերադարձան Հայաստան, իւրեանց հետ ունելով և շատ մոզեր, որոց Յագիերտ ուղարկեց սովորեցնել Հայոց կրակապաշտութեան օրէնքը: Երբ հասան Մաղիտոն դաւառ՝ մոզպետը կամենում էր քանդել զիւղի եկեղեցին. բայց սուրբն Ղևոնդ երէց իւր միաբանքով առաջ գնաց, դուրս արաւ մոզպետին իւր սպասաւորներով: Եւ երբ մոզերու գալու համբաւը տարածեցաւ, Հայերից շատ բազմութիւն հաւաքեցան զինուորաւձ, շուտով վրայ հասաւ և Յովսէփ կաթողիկոսը և ուրիշ եպիսկոպոսներ՝ պատրաստաւձ իւրեանց անձը դնել մինչև մահ հաւատոյ և սուրբ եկեղեցւոյ ազատութեան համար:

Այն հանդէսի մէջ Վարդանը գնաց եպիսկոպոսաց մօտ, և նոցա ոտներն ընկած՝ արտասուքով թողութիւն էր խնդրում՝ երեսանց ուրացութեան համար, և յայտնեց նոցա իւր և նախարարաց ներքին դիաւաւորութիւնը: Բայց Վասակը, որ սրտանց ուրացել էր քրիս-

տոնէական հաւատը, չար մոքով և խարէական խօսքերով հանդարտացրեց Եպիսկոպոսաց և ժողովրդեան, լուել առ ժամանակ, և չետոյ հանդարտութեամբ հետզհետէ մոգերին դարձնել: Վասակի խորհուրդը և ժողովրդեան փոքր ինչ հանդարտելը տեղիք տուաւ մոգերին տարածել կրակապաշտութիւնը: Այս բանին չհամբերելով Վարդան զօրավարը, վեր առաւ իւր ընտանիքը, հեռացաւ գնաց Հայաստանից: Երբ զգացին Հայոց նախարարները, շուտով մարդիկ ուղարկեցին նորա ետևից, և շատ աղաչանքով ետ դարձրին, խօսք տալով միաբան լինել ընդդէմ անհաւատներին և հաստատ պահել քրիստոնէութիւնը Հայաստանում:

Յետոյ ժողով արին Շահապիվանում Եպիսկոպոսաց, և խօսք կապեցին սուրբ աւետարանի վերայ երդմամբ՝ կռիւ տալ մինչև մահ անհաւատների դէմ, և աչնպէս աստուածային սիրով վառւած՝ յարձակեցան Պարսից վերայ, քանդեցին նոցա կուստները, դուրս արին մոգերին, ուրացողներին, և աւերած եկեղեցիքը նորոգեցին որովհետև զործը շատ դժուարին էր և օգնութեան կարօտ, ձեռնառութիւն խնդրեցին փոքր Թէոզոս կայսրից և նորա չաջորդ Մակիանոսից, բայց ոչինչ օգնութիւն չընկալան. պատճառ որ նորանք էլ ըզբաղւած էին Եւտիքականաց կուռով: Վասնորոյ ապաւինեցան Աստուծոյ նախախնամութեանը, և իւրեանց զօրքը երեք զունդ բաժանելով՝ կռիւ տւին Պարսից դէմ, և երբ քաջութեամբ կոտորեցին նոցա զօրքը, ուրացող Վասակը կամելով խափանել Հայոց ուխտապահ նախարարաց քաջութիւնը, միաբանեցաւ Պարսից հետ, և սկսաւ կրկին աւերել Հայոց աշխարհը: Քանդում էր և

կեղեցիքը, և շտտ դեղեր, դերի էր վարում նախարարաց որդւոց և ուղարկում էր Յազկերտ թաղաւորի մօտ: Այս որ լսեցին Վարդանայ հետ միաբանւածները, յարձակեցան Սիւնիք, դէպ 'ի ուրացող Վասակի կալւածները, քանդեցին կրակատները և բռնեցին հակառակողներին. բայց տեսնելով ուխտադրուժ մարդոց անհաւատարմութիւնը՝ խորհուրդ արին և դեսպան ուղարկեցին Յազկերտի մօտ, յայտնել թէ պատրաստ են հնազանդել նորան, եթէ չստիպեն նոցա կրակապաշտութեան օրէնքը ընդունել: Այս որ լսեց թաղաւորը, չար մտքով չանձն առաւ պաշմանը, և հրովարտակ հանեց համարձակ պաշտել քրիստոնէութեան օրէնքը, բայց անհաստատ մնաց այն պաշմանի վերայ, յետոյ շտտ զօրք հաւաքեց, և ուղարկեց իւր հազարապետ Միհրնբերսէն՝ քարուքանդ տնել Հայոց աշխարհը:

Միհրնբերսէն եկաւ Փայտակարան նահանգը, և մտք էր անում որ ուրացող Վասակի և երկու սուտ երէցների ձեռքով Հայոց միաբանութիւնը խանգարի. զօրքը թողաւ իւրեանց զօրավարի և Վասակի ձեռին. ինքը ետ գնաց Յազկերտի մօտ: Իսկ Հայոց ուխտապահ նախարարները յառաջուց իմանալով թաղաւորի և Միհրնբերսէնի չար մտքը, չքածանւեցան իւրեանց միաբանութիւնից, այլ աւելի Վարդանը, որ տեսնում էր Վասակի չարութիւնը և Պարսից մեծ պատրաստութիւնը, կանչեց իւր մօտ Քրիստոսի սիրովն վառուած սպառազէն Հայոց զօրքը, և մինչև վաթսուն ու վեց հազար հողի ժողովեցան Աշախատ քաղաքը: Սորանց հետ էին սուրբն Յովսէփ, Սահակ եպիսկոպոս Աշտուհնի, Աւետիկ երէց, և ուրիշ քահանայք և սարկաւազներ: Երբ եկաւ հա-

սաւ Պարսից զօրքը Աւարայրի գաշտը, հասան այնտեղ
և Վարդանանք, բանակեցան Տղմուտ գետի մօտ, ուր
Վարդան զօրացաւ Ասուածով՝ նմանապէս և Ղևոնդ
երէցը սիրտ տալով՝ չորդորական բանիւ խօսեցաւ Սուրբ
Գրքից, և այն զիշերը խոստովանեցան և հաղորդեցան
ամենքը. միւս առաւօտը, որ Հոգեդալտեան տօնի եօթնե-
րորդ օրն էր, յունիս ամսի մէջ 451 թուին, քաջարտու-
թեամբ արիացած՝ անցկացած Տղմուտ գետը, չարձակե-
ցան Պարսից զօրաց վերայ, և քաջութեամբ սարսափե-
ցնում էին թշնամեաց զօրքը: Իսկ ուրացող Վասակի ծա-
ծուկ խորհրդակիցները, որոնք Հայոց բանակումն էին՝
սկսան փախչիլ, որով պատճառ եղան մեր բանակի վտան-
գին: Երանելի Վարդանը մեծ քաջութիւն ցոյց տալով՝
սպանեցաւ, նորա հետ իննը նախարար և երկու հարիւր
ութսուն և վեց զօրականներ: Բանակը ցրուելուց յետոյ փա-
խան ամրացան իւրեանց քաղաքներումը. բայց Պարսիկք
փախչողներին ետեւից ընկնելով՝ սպանեցին այլ ևս եօթը
հարիւր և քառասուն հոգի, և սորանով բոլոր նահատակաց
թիւը եղաւ հազար երեսուն և վեց հոգի: Այս պատե-
րազմի և սուրբ Վարդանանց նահատակութիւնից յետոյ,
Պարսից զօրավարը անսաւ որ թագաւորի կամքը զլուխ
տանել կարող չէ՝ գրեց բոլոր անցքերը և վնասները,
և այս ամեն վնասը զցեց ուրացող Վասակի վերայ. ուս-
տի թագաւորը շատ տրամեցաւ, հրաման հանեց սպարա-
պետների վերայ, որ Հայոց ազգի խաղաղութեան համար
հոգան, խոստանալով թողնել նոցա քրիստոնէութեան
օրէնքի մէջ, և կարգեց նոցա համար ուրիշ կուսակալ
պարսիկ՝ Ատորոմիզդ անունով, որ խարդախութեամբ աշ-
խատում էր բռնել Սահակ Աշտունեաց եպիսկոպոսը, Սու-

շէ երկցը, Սամուէլ և Աբրահամ քահանայքը. սորանց հետ և սուրբ Յովսէփը, Ղևոնդ երէցը, Արշէն քահանայն և Քաջաջ սարկաւազը. նմանապէս նոցա աշակերտներից Խորէնը և Աբրահամը, որք առաջուց բաժանուած էին ուրացող Վասակի ձեռքով, որոնց ամենին միասին ուղարկեց Պարսկաստան, ուր գցեցին նորանց մահապարտների բանտը:

Յետոյ չար մտքով յորդորեց Հայոց նախարարներին գնալ Յազկերտի մօտ, որի երդումը և խոստմունքները նորանց առաջ դնելով՝ միամտացնում էր նոցա: Նոքա էլ աւելի չոյս դնելով լաւութեանը՝ գնացին արքունի դուռը, ուր Մինրներսեհ երեսանց պատուով ընկալաւ և չետոյ բանտը գցել տաւ այն քահանայից հետ, ուր մընացին երկու ամիս: Սորանից չետոյ երբ Յազկերտ գընում էր Հոնաց դէմ պատերազմ, հրամայեց բոլոր բանտարկածներին տանել Նիւշապուհ քաղաքը, և յանձնել այնտեղ մոզպետին որ կրակապաշտ դարձնի նորանց. թէպէտ մոզպետը շատ աշխատեց՝ բայց չկարաց թագաւորի կամքը կատարել, ընդհակառակը՝ տեսնելով Աստուծոյ հրաշքները նոցա վերայ՝ ինքն էլ հաւատաց: Այն ժամանակ, 454 թուին, երբ Յազկերտը չաղթեցաւ Հոնաց ձեռքից, դառնացած հոգևով՝ մոզերի յորդորանքով սպանել տաւ Սամուէլ և Աբրահամ քահանայից, որ նորա մօտ էին բանակում, հրաման գրեց Գենշապուհին սպանել և միւսներին, որոնք Նիւշապուհ քաղաքումը բանտարկուած էին, 31-ն յուլիսի 454 թուին, որոնք Ղևոնդ երէցի անունով՝ կոչեցան Ղևոնդեանք: Ապա վըրայ երկրորդ տարին սոցա նահատակութիւնից չետոյ ազատեցան նախարարներն այն հալածանքից և չորսամեայ բանտարկութիւնից:

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցւոյ վիճակը:

Հինգերորդ դարումը տասն երկու կաթողիկոսաց միջից հինգը շատ համբաւաւոր էին իւրեանց սրբութեամբ և իմաստութեամբ:

Սուրբն Սահակ Պարթև 390 թուին յաջորդեց Աստուրակէսին. մեծ հոգս ունէր ազգի օգտին և պայծառութեանը: Սորան աշխատակից և օգնական էր սուրբն Մեսրոպ որ Հայոց նշանագիրները յօրինեց: Վարժարաններ հիմնեցին Հայոց մանկանց համար, յետոյ սկսան թարգմանել Ատուածաշունչ գիրքը: Սուրբն Սահակ երկու անգամ ժողովք արաւ Հայաստանեայց եկեղեցին բարեկարգելու և Նեստորի մոլորութիւնը ցրելու համար, նմանապէս և Թէոդորի Մոպսուեստացւոյ և Գիողորի Տարսնացւոյ գիրքը մերժելու համար: Երբ նախարարներն անմիաբան դանւեցան Արտաշէս թագաւորի հետ, Պարսից Վռամ թագաւորը՝ Սահակ կաթողիկոսի տեղ կարգեց ուրիշ մէկը. իսկ նորան դցեց բանտը, ուր տեսակ տեսակ նեղութիւններ քաշելուց յետոյ՝ կրկին եկաւ Հայաստան և էլի աշխատում էր ազգի պայծառութեան և օգտի համար, և թէպէտ նախարարները շատ խնդրեցին որ կրկին ընդունի կաթողիկոսութեան աթոռը, բայց նա յանձն չառաւ, այլ հեռացաւ զնաց Բլուր լեւտը և այնտեղ կատարեց իւր կեանքը 440 թուին՝ հարիւր տարեկան հասակի մէջ, և թաղւեցաւ Աշտիշատ քաղաքում:

Սուրմակ երէց՝ Բղնունեաց զաւառից և Արծկէ քաղաքից: Վռամը կարգեց սորան փոխանակ Սահակին.

բայց Սուրմակը անարժան կեանք վարելով մերժւեցաւ ազգի իշխաններէց, և մէկ տարւայ իշխանութիւնից չետոյ՝ գնաց իւր երկիրը Բզնունիք՝ իւր մեղքերն ապաշխարելու համար, որ մեղանշել էր սուրբ Սահակի դէմ անիրաւ զրպարտութեամբ:

Բրբիշոյ Ասորին նստաւ կաթողիկոս Սուրմակի փոխանակ 429 թուին, բայց սա քան զնորան չարաչար էր վարում իւր իշխանութիւնը և կողոպտում էր եպիսկոպոսաց կաշք և կալուածը, վասնորոյ մերժւեցաւ աթոռից երեքամեայ իշխանութիւնից չետոյ:

Սորանից չետոյ Վռամը կարգեց Շմուէլ Ասորին, 432 թուին, որ իւր անարժան վարքով իշխանութիւնը վարեց եօթը տարի և մեռաւ:

Սոքա երեքն էլ բռնակալ էին համարոււմ, պատճառ որ Պարսից թագաւորի ձեռքով նստան կաթողիկոս Սահակ Պարթևի կենդանութեան ժամանակ, այս պատճառաւ Սահակ կաթողիկոսի յաջորդ պէտք է համարել սուրբն Մեսրոպ, որ Մաշտոց էր կոչոււմ, ինքը վարուց մաքրութեամբ ու իմաստութեամբ երևելի, և ամեն ազգային և հոգևոր վաստակներումը օգնական և զործակից էր Սահակ Պարթևին: Սա կաթողիկոսական Աթոռոյ տեղապահ նստաւ վեց ամիս, վախճանւեցաւ Վաղարշապատ քաղաքում, և թաղւեցաւ Սշական բերդումը 441 թուին:

Սուրբն Յովսէփ՝ Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ՝ Վաչոց ձորից, սուրբ Մեսրոպից չետոյ վեց տարի ունէր կաթողիկոսութեան աթոռը իբր քահանայ, չետոյ ընկալաւ եպիսկոպոսութեան օծումը և ինքը կատարում էր աթոռի ամեն հոգը: Սա ժողովք արաւ Շահապիվանում

447 թուին և կանոններ սահմանեց եղեկեցուչ բարեկարգութեան համար: Սուրբ Վարդանանց նահատակութիւնից չետոյ 451 թուին, Ղևոնդեանց հետ բանաժ էր Պարսկաստանում, և նոցա հետ նահատակեցաւ 454 թուին: Մինչև նորա նահաաակելը երկու տարի առաջ եպիսկոպոսները ժողով արին Գուին քաղաքում, և կարգեցին նորա տեղ 452 թուին, Մելիտէ Մանազկերտից, որ հինգ տարի կատարեց իշխանութիւնը և վախճացեցաւ:

Մովսէս Ա. ունէր կաթողիկոսութեան աթոռը 457 թուին, սա վարեց այն իշխանութիւնը ութ տարի և վախճանեցաւ:

Գիւտ երանելի, աշակերտ սուրբ Սահակայ և Մեսրոպայ Տաչոց զաւառից: Սա բարեպաշտ, իմաստուն և շատ վարժ էր Հելլենաց լեզուին. կաթողիկոս ընտրեցաւ եօթանասնամեայ հասակի մէջ 465 թուին, և իւր բարեպաշտ վարքով յորդորում էր շարագործներին զէպի բարեպաշտութիւն, և վայելուչ կարգերով զարդարեց Հայաստանեայց եկեղեցուչ ժամակարգութիւնը: Սա հայրապետութեան աթոռը տասը տարի վարելուց չետոյ՝ վախճանեցաւ 475 թուին:

Քրիստափոր Արծրունի՝ ունէր կաթողիկոսութեան աթոռը 475 թուին: Սորա ժամանակը Նեստորականք աշխատում էին իւրեանց մոլորութեան սերմը ցանել և Հաչոց մէջ, նամակ գրեց զանազան զաւառներ և զզուշացրեց նորանցից, որոց զլուխը Մծբին քաղաքի եպիսկոպոս Բարձուճան էր: Սա տասը տարի վարեց իշխանութիւնը և վախճանեցաւ:

Յովհանն Գանդակունի՝ Արշարունեաց զաւառից՝ աշակերտակից էր Գիւտին: Սա յաջորդեց Քրիստափորին 480 թուին, եօթանասուն և հինգամեայ հասակի մէջ:

Այս զիսնական և հողելից հովիւը կարգաւորեց և ձօնացրեց Մաշտոց գիրքը, աւելցրեց և քանի մի աղօթքներ և քարոզներ ժամերգութեան մէջ, գրեց զանազան ձառեր: Վեց տարի և վեց ամիս մնալով հայրապետական իշխանութեան մէջ՝ վախճանւեցաւ:

Բարկէն՝ Վանանդ զաւառից՝ աշակերտ Յովհանն Գանդակունուոյ, 487 թուին ընկալաւ կաթողիկոսութեան աթոռը, վրայ չորրորդ տարին ժողովք տրաւ Վաղարշապատ քաղաքում, ուր հրաւիրւած էին Վրաց և Աղուանից եպիսկոպոսները, և նզովեցին նեստորին և Եւտիքէսին: Առաջ բերին այն տեղ և Զենոն կայսեր հըրովարտակը, որի մէջ ոչինչ չիշատակութիւն չկար Քաղկեդոնի ժողովոյ համար, վասնորոյ էլ աւելի երկմտութեան մէջ ընկնելով չընդունեցին այն ժողովը: Սա հինգ տարի հայրապետական իշխանութիւն վարելով վախճանւեցաւ 492 թուին:

Սամուէլ՝ Բզնունեաց զաւառից, կաթողիկոսութեան աթոռը ունէր 492 թուին: Սորա ժամանակ Պարսիկք կրկին սկսան հալածել Հայոց Վաւաթ թագաւորի բռնութեամբ, բայց Մեծն Վահան Մամիկոնեան մեծ քաջութեամբ դէմ կացաւ Պարսից բռնութեան, և ազատեց Հայաստանը կրակապաշտութիւնից: Այն խռովութեան ժամանակ 502 թուին, վախճանւեցաւ Սամուէլը, տասը տարի վարելով կաթողիկոսութեան աթոռը:

Ազգային ժողովներ:

Վաղարշապատու Գ. ժողովը 402 թուին:

Սուրբն Մեսրոպ տեսնելով մեր հայրենի գրազիտութեան նուազութիւնը՝ խնդրում էր Սահակ կաթողիկոսից հոգս տանել այն պակասութեանը: Նա շատ հաւանութիւն տալով այն բանին՝ ժողովք արաւ Վաղարշապատումը, ուր հրաւիրւած էր և Վռամշապուհ թագաւորը, որ սրտով ցանկանում էր Հայոց գրերի զիւտին: Նատ խօսակցութիւնից և խորհուրդից յետոյ, թագաւորը պատմեց թէ Աբէլ անունով մէկ Ատրուոց քահանայ ասել էր նորան, իբր թէ մի անգամ տեսել է նա Գանիէլ անունով Ատրուոց եպիսկոպոսի մօտ հայերէն նըշանագրեր: Այն որ լսեցին միաբան ժողովականները՝ աղաչեցին թագաւորին որ մի մարդ ուղարկի և ստուգն իմանայ նշանագրերի համար, և նա շուտով ուղարկեց մի իշխան Վահրիճ անունով, որ քաջ վարժեցաւ Գանիէլեան տառերին, դարձաւ Հայաստան և ցոյց տուաւ կաթողիկոսին և Մեսրոպին. բայց թերի լինելով այն նշանագրերը, ոչինչ բաւականութիւն չտեսցան նորանից:

Վաղարշապատու Ե. ժողովը 426 թուին:

Հայոց տառերի զիւտից յետոյ՝ երբ սուրբ Սահակ և Մեսրոպայ անդադար աշխատութեամբ ծաղկած տարածւած էին Հայաստանում բարեկարգութեան ընծիւզք, սուրբն Սահակ աչլոց ևս շարժելու համար զէպի այն բարի նախանձը, ժողովք արաւ դարձեալ Վաղար-

Հապատ քաղաքում, և եպիսկոպոսաց և քահանայից մի-
աբան հաւանութեամբ ընդհանրական թուղթ գրեց, ո-
րի մէջ սահմանում էր զզուշութեան կանոններ եպիսկո-
պոսաց, քորեպիսկոպոսաց և քահանայից համար:

Աշտիշատու Բ. ժողովը 432 թուին:

Երբ Սահակ կաթողիկոսը արձակեցաւ Պարսից
Թագաւոր Վաւից. և եկաւ տեսաւ Հայաստանը անկար-
գութեան մէջ, Մեսրոպայ խորհրդով ժողովեց եպիսկո-
պոսաց և քահանայից մի քանիսին Աշտիշատ քաղաքում՝
ազգը բարեկարգելու համար: Այն ժամանակ եկան հասան
Վոստանդնուպօլսէն մեր Թարգմանիչքը, Ղևոնդ Երէցը,
Յովհան Եկեղեցացին, Արձանը, Եզնիկ և Կորիւնը, իւ-
րեանց հետ ունելով Նփեսոսի ժողովոյ վճիռները, որ
Վոստանդնուպօլսոյ պատրիարք Մաքսիմոսը տւել էր նո-
ցա Հայաստան բերել: Այն որ տեսաւ սուրբն Սահակ
շատ ուրախացաւ, և ևս այլ եպիսկոպոսունք և վանա-
հարք ժողովելով կարգաց Նփեսոսի ժողովոյ սահմաննե-
րը, և միաբան հաւանութեամբ մերժեցին այն ամենը՝
ինչ որ ժողովը մերժել էր, և ընդունեցին իբրև կանո-
նադիր սահմաններ:

Աշտիշատու Գ. ժողովը 435 թուին:

Երբ Նփեսոսի աիեգերական ժողովը դատապարտեց
Նեստորին, և կաչսրը հրամայեց նորա մալրութեան
հեօքը բնաջինջ առնել և այրել նորա գիրքը, այն ժա-
մանակը Նեստորի վարժապետ Թէոդորոս Մոպսուեսոսաց:

և Գիողորի Տարսնացւոյ զիրքը թարգմանել էին հայ, պարսիկ և ասորի լեզու, և տարածել էին արևելքում: Այս որ լսեց երանելին Սահակ, մեծ ժողով գումարեց Աշտիշատ, 'նզովք' դնելով հերքեց այն զիրքը, որ չլինի թէ լուսաւոր վարդապետութեան մէջ սատանայական ծուխ վեր կենայ:

Շահապիվանու Ա. ժողովը 447 թուին:

Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալուց և Սահակ կաթուղիկոտի մահուան յետոյ, երբ զանազան թուլութիւնք էին մտել մեր եկեղեցականաց մէջ, Վարդան Մամիկոնեանը և Վասակ Սիւնին և այլք նախարարներից՝ աղաչեցին Յովսէփ կաթուղիկոսին հոգս տանել մեր ազգի բարեկարգութեանը, յորդորելով նորան որ Լուսաւորչի և նորա արժանաժառանգ յաջորդաց զբաժ կարգը կրկին հաստատուի: Աւստի Յովսէփ կաթուղիկոսը ժողովեց եպիսկոպոսունք, քահանայք և իշխանք Շահապիվան քաղաքում, ուր միաբան հաւանութեամբ հաստատեց կանոններ և հաւատոյ վարդապետութիւնք, որ նախնիք աւանդել էին, ինքեանք ևս աւելցրին այլ ևս քսան բարեկարգութեան կանոններ, մեծ տուգանք և ապաշխարանք դնելով կանոնից զուրս եկողների համար:

Աշտիշատու ժողովը 449 թուին:

Երբ Պարսից Յագկերտ թագաւորը յուսակտուր եղած, բայց խաբէութեամբ աշխատում էր Հայոց ձգել դէպ 'ի կրակապաշտութիւն, և հրամայել էր Միհրնե-

սեհին, որ նամակ դրի Հալոց իշխանաց և եկեղեցեկա-
նաց և ծանօթացնի նոցա պարսից կրօնին, Յովսէփ կա-
թողիկոսը հրաւիրեց եպիսկոպոսունք և քահանայք, նը-
մանապէս և նախարարներ՝ Աշտիշատ քաղաքում և միա-
բան հաւանութեամբ պատասխան գրեցին Միհրնբեհնին
ժաստերով, և ցրեցին նոցա օրէնքը, և քրիստոնէական
կրօնի անհամեմատ գերազանցութիւնը նոցա առաջ դը-
նելով՝ աներկիւղ խոստովանեցան՝ «Մեզ այս հաւատից ոչ
ոք կարող չէ խախտել, ոչ հրեշտակք, ոչ մարդիկ, ոչ սուր
և ոչ հուր. պատճառ որ մեր ուխտը ոչ թէ մարդոց հետ
է, որ մանկանց պէս խաբւենք, այլ Աստուծոց հետ ան-
լուծելի կապով կապած, որից անհնարին է քակուիլ և
դուրս գալ, ոչ այժմ և ոչ յետոյ, ոչ չաւիտեան և ոչ
չաւիտենից չաւիտեանս: Եղիշէ Պատմ.:

Շահապիւսնու Բ. ժողովը 450 թուին:

Երբ Հալոց նախարարները Յազկերտին խարելու
համար՝ առ երեսս երկրպագութիւն տւին արեգակին և
յետ եկան Հալատտան, Հալոց եպիսկոպոսունք և քահա-
նայք նոցա առաջ գնացին և անցքին վերահասու լինե-
լով՝ սաստիկ յանդիմանեցին նորանց: Վարդան զօրավա-
րը զղջալով յայանեց նոցա իւրեանց միտքը, նմանապէս
և միւս նախարարք, որ նորա հետ միաբանւած էին՝ խոս-
տացան մինչև մահ պաշտպան լինել քրիստոնէական հա-
ւատոյ: Իսկ վասակը, որ որտանց ուրացել էր Քրիստոս՝
ամեն կերպ օգնում էր մոզերին և մոզվետին: Այս որ
խմացան Հայք՝ բռնեցին նորան, այլ նա կեղծաւորու-
թեամբ աղաչում էր որ չսպանեն նորան, և սուրբ աւե-

տարանի վերայ երդուում էր, որ էլ չի բաժանուի սուրբ եկեղեցւոյ միաբանութիւնից: Այն ժամանակ Յովսէփ կաթողիկոսը ժողովեց եպիսկոպոսունք և քահանայք Եռնայի վան քաղաքում. կանչեց այնտեղ Վասակին, Վարդանին և միւս նախարարներին, և յայտնեց նոցա, թէ ամենի վերայ հարկ կայ որ յայտնապէս պաշտպան լինին քրիստոնէական հաւատոյ, և մինչև ՚ի մահ համարձակ դէմ կենան անհաւատներին. երդման թուղթ հաստատեցին իւրեանց մէջ, և այնպէս արձակեցաւ ժողովը:

Դրւնայ Ա. ժողովը 452 թուին:

Երբ Յովսէփ կաթողիկոսը զնաց Պարսից զուռը, նախարարք և քահանայք ժողովեցան Դուին քաղաքը և Յովսէփ կաթողիկոսի տեղ կարգեցին Մելիտէ Մանազկերտից, և միաբան հաւանութեամբ կաթողիկոսութեան ամբողջ փոխեցին Դուին քաղաք:

Վաղարշապատու Զ. ժողովը 491 թուին:

Բարգէն Հայոց կաթողիկոսը երկմիտ լինելով Քաղկեդոնի ժողովոյն՝ մտածեց մերժել այն ժողովը. վասնորոյ ժողովեց եպիսկոպոսունք և քահանայք Վաղարշապատ քաղաքում, ուր հրաւիրւած էին և Վրաց և Աղուանից կաթողիկոսունք, նզովեց Բարձուամայն և Արակ Պանսիկն և Եւախբականաց մոլորութիւնքը: Առաջ բերին և Ձենոն կայսեր հրովարտակը, և հաւան մնալով նորա մէջ գրուածոց՝ չընդունեցին Քաղկեդոնի ժողովը:

Եկեղեցական մատենադիրք:

Մեր մատենագրաց մէջ, որ ծաղկեցան հինգերորդ դարում և Աստուածաշունչ գրոց թարգմանութեամբ պայծառացրին մեր ազգը, առաջին հեղինակը և առաջնորդը Պարթև Սահակ կաթողիկոսն էր, որ թարգմանեց հին կտակարանը մինչև Վակարայեցւոց զիրքը, եկեղեցւոյ կանոններ գրեց, նոյնպէս մասնաւոր թղթեր և շարականներ, և Մեսրոպ Մաշտոցի հետ առաջին հեղինակն եղաւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ժամակարգութեան: Երկրորդ՝ Մեսրոպ վարդապետ, որ Հայոց գրերը գտաւ, Մեծի պահոց հասարակ օրերի շարականները գրեց. շարականի ութ ձայնը յօրինեց, և Սահակ Պարթևի հետ կարգեց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ժամակարգութիւնը և ծիսարանը, այն է Մաշտոց զիրքը, թարգմանեց նոր կտակարանը, և հնարեց Վրաց և Աղուանից գրերը:

Եզնիկ կամ Եզնակ Կողբացի՝ Բագրևանդայ եպիսկոպոս էր, և Սահակայ և Մեսրոպայ աշակերտ, նոցա օգնական և գործակից Սուրբ Գրոց թարգմանութեան մէջ, գրեց Պարսից, Մանիքեցւոց և անաստուածոց դէմ:

Կորիւն՝ որ աշակերտ և գործակից էր թարգմանչաց, գրեց Մեսրոպայ կեանքը:

Եղիշէ վարդապետ, Վարդան Մամիկոնեան սպարապետի տոննադպիրը, գեղեցիկ ոճով գրեց Վարդանանց և Ղևոնդեանց նահատակութեան պատմութիւնը: Սա ունի Սուրբ Գրոց մեկնութիւններ, ճառեր և միանձանց խրատներ:

Մովսէս Խորենացի, որ Բագրևանդայ եպիսկոպոս էր Եզնիկից յետոյ և Մեսրոպայ քննորդի, գրեց Հայոց պատ-

մութիւնը՝ սկսած հին դարուց մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան վերջնայլը. զանազան ճառեր, ընտիր շարականներ, և վախճանեցաւ իբր հարիւր քսանամեայ հասակի:

Դաւիթ անյաղթ՝ Խորենացուց քեռորդի, Հելլենաց լեզուի հմուտ, գրեց քերականութիւն և Սահմանաց գիրք, Արիստոտէլի գրոց մեկնութիւնը, և Քրիստոսի ծննդեան և Խաչի վերայ ճառեր:

Ստեփաննոս Ա, Սիւնեաց եպիսկոպոս, շարադրեց ընտիր շարականներ:

Մամբրէ վերձանող կամ ընթերցասէր, Խորենացուց փոքր եղբայրը՝ թարգմանչաց աշակերտաց մինը, որ գրեց իւր ժամանակի պատուութիւնը. գեղեցիկ ճառեր Ղազարու Յարութեան վերայ, և մեկնութիւն Յովհաննու աւետարանի, նոյնպէս և երկու ճառ ՚ի գալուստ Տեառն Երուսաղէմ Մաղկազարդին:

Ղազար Փարպեցի, աշակերտ Աղանայ Արծրունուց՝ աշակերտի Սահակայ Պարթևի. սա գրեց իւր ժամանակի պատմութիւնը մինչև Յոհան Մանգակունուց օրերը և Վահանայ Մամիկոնէի, որոց մէջ պատմում է հայկական գրոց գիւտը, Մեսրոպայ ճանապարհորդութիւնը և իւր ընկերակցաց վարքը:

Յոհան Մանգակունի, աշակերտ սրբոց թարգմանչաց, որ գրեց 36 ճառ առաքինութեանց և մոլորութեանց վերայ, և խրատներ իշխանաց, թագաւորաց և եկեղեցականաց, այլև քարոզներ և աղօթքներ մեր ժամագրոց, Մաշտոցի և խորհրդատետրի մէջ, և ատենախօսութիւն համառօտ:

Գիւտ Վաթողիկոս, զրեց շատ աղօթքներ, շարահաններ և նամակներ:

Խօսարով պատմիչ, որ զրեց իւր վարժապետի սըրբոյն Սահակայ վարքը:

Քրիստոսի Դաստառակի (անձեռագործ
պատկերի) Յալտնութիւնը:

Փրկչին մերոյ ուղարկած անձեռագործ պատկերը Արգար Թագաւորին՝ Եղեսիա քաղաքի պահպանութեան համար դրած էր պարսպում քաղաքի դռան վերայ: Արգարի մահուան չետոյ՝ 37 Թուականին, երբ նորա որդի Անանէն կամենում էր կրկին մուծանել կռապաշտութիւնը, Ադդէ հայրապետը Թագցրեց այն Դաստառակը մի որմի մէջ, դրսից ձեփեց, և մինչև 539 Թիւը մնաց այնպէս անչաչտ: Երբ Պարսից Թագաւոր Խոսրովը չարձակեցաւ Յունաց սահմանաց վերայ, և շատ քաղաքներ աւերեց, լսել էր Եղեսիա քաղաքի անտօիկ լինելը, ուստի շատ զօրքով գնաց նորա վերայ: Երբ Եղեսացիք տեսան այս մեծ ահուդողի մէջ ընկան և ջերմեռանդ աղօթքով իրանց յոյսը դրին Աստուծոյ վերայ. այն զիշերը նոյն քաղաքի եպիսկոպոսին յայտնեցաւ Դաստառակի տեղը, և երազի մէջ հրաման առաւ հանել պատկերը այնտեղից և նորա օգնականութեամբ ազատել Թշնամեաց ձեռքից: Երբ եպիսկոպոսը գնաց բաց արաւորմը՝ տեսաւ մաքուր և անարատ մնացած: Այն երկնացին զէնքով ազատեցաւ Եղեսիա քաղաքը. Պարսիկք այս տեսնելով՝ չուսակտուր և ամօթով զլիսակոր հեռացան:

այնտեղից: Քրիստոսի անձեռագործ պատկերը մնաց Եղե-
սիա քաղաքում մինչև 944 թուականը, մինչև Ռոմանոս
կայսեր ժամանակ, որ կամեցաւ փոխադրել Կոստանդնու-
պօլիս. այս անցքը տես տասներորդ դարում:

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցույ վիճակը:

Այնցերորդ դարու սկզբին—502 թուականին յա-
ջորդեց Սամուէլ Մուշէ, Կոսէից նահանգից ութ տարի:
Սորանից յետոյ 510 թուին Սահակ Բ, Հարքայ գաւա-
ռից, հինգ տարի: Յետոյ Քրիստափոր Բ, Բագրևանդից՝
վեց տարի. սորա ժամանակ 515 թուին Հոնք յարձակ-
ւեցան Հաչատանի վերայ և այնտեղից Կապադովլիա,
աւերելու մեր երկիրը: Բայց Մժէժ Գնունի Հայոց նա-
խարարը հալածեց նորանց և խաղաղացրեց Հաչատանը:
Քրիստափորից յետոյ՝ 552 թուին նստաւ կաթողիկոս
Ղևոնդ, Աբերանու գաւառից, երեք տարի. սորանից
յետոյ 524 թուին Ներսէս Բ, Աշտարակեցի, Բագրևան-
դայ գաւառից, իննը տարի: Յետոյ 533 թուին նստաւ
կաթողիկոս Յովհաննէս Բ, Գաբեղէն գաւառից, տասն և
եօթը տարի. սորա ժամանակ 548 թուին Հաչատանը
մեծ խռովութեան տաղնապի մէջ էր Պարսից Խսրով
թագաւորի ձեռքից. այս հալածանաց ժամանակ շատերը
նահատակեցան, որոնց հետ և Գրիգոր կամ Գրիգորիս
Ռաժիկ ազգից:

Յովհաննէս կաթողիկոսից յետոյ՝ 551 թուին ըն-
տրւեցաւ կաթողիկոս Մովսէս Բ, Արագածոտն գաւառից:
Սա զիտուն և հմուտ գոլով տումարագիտութեան՝ ե-
պիսկոպոսաց ժողովով ուղղագրեց Հայոց տումարի սխալ-

ները: Սորա ժամանակ Յուստինիանոս կայսրն սկսել էր սերմանել տալ Հայաստանի մէջ Յուլիանիտաց մոլորութիւնը. Մովսէս կաթողիկոսը շուտով դուրս արաւ նորանց Հայաստանից: Նմանապէս նոյն ժամանակը Պարսիկք ամենայն զօրութենէ աշխատում էին Հայոց ազգը կրահապաշտ դարձնել և մեծ նեղութիւններ տալ: Մովսէս կաթողիկոսը թուղթ գրեց Խոսրով թագաւորին և խաղաղացրեց Հայաստանը, և այս հալածանքը տևեց 6 տարի: Սորանից Յետոյ 558 թուին Պարսիկք կրկին սկըսան հալածանք տալ Հայաստանին մինչև 579 թիւը, որ թուին մեռաւ Խոսրով Պարսից թագաւորը:

580 թուին երբ Վրաց կաթողիկոսը վախճանեցաւ, նոցա խնդրանօք Մովսէս կաթողիկոսը Վիւրիոն անունով յունադաւանը, որ Արարատայ քորեպիսկոպոս էր՝ ձեռնադրեց կաթողիկոս և ուղարկեց Վրաստան:

Մովսէս կաթողիկոսը իւր ծերութեան պատճառաւ 581 թուին կարգեց իւրեան փոխանորդ և աթոռակալ Վրթանէս անունով վարդապետը, և նորա ձեռքով կատարում էր հայրապետանոցի ամեն գործքը տան և երեք տարի: Երեսուն տարի հայրապետական գործերը վարելով մեռաւ:

Նորանից յետոյ՝ 594 թուին կաթողիկոս կարգեցաւ Աբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոսը, որ վիճեց Վրաց կաթողիկոս Վիւրիոնի հետ, և չընդունեց Քաղկեդոնի ժողովը, այս պատճառաւ Վրացիք իսպառ հեռացան Հայոց եկեղեցուց: Աբրահամ քսան երեք տարի վարելով կաթողիկոսական իշխանութիւնը՝ մեռաւ 616 թուին:

Այս դարումս մեր մատենագրութիւնը համարեա թէ ընդմիջեցաւ Պարսից և Հագարաց բռնութիւնից:

Աղգային ժողովք:

Պրւնայ Բ. ժողովք 527 թուին. ներսէս կաթողիկոս Աշտարակեցին մեծ հոգ տանելով եկեղեցւոյ բարեկարգութեան՝ ժողով արաւ եպիսկոպոսներից Պուին քաղաքում, ուր հրաւիրեց և Պետրոս քերթողահայր եպիսկոպին, և սահմանեց երեսուն և ութ բարեկարգութեան կանոններ քահանայից և աշխարհականաց համար:

Պրւնայ Պ. ժողովք 551 թուին. մինչդեռ ամեն տեղ չէր տարածւած Քրիստոսի ծննդեան հասարակ թրւականի կիրառութիւնը, և ամեն ազգ իւր առանձին թուականն էր դործ ածում, Մովսէս կաթողիկոս Եզիվարդեցին, ինքը զոլով զխոնակոն և վարժ զիտութեանց մէջ, տեսաւ մեր տումարի թերութիւնը, և հոգս տարաւ նորոգել տումարը. ժողով կազմելով Պուին քաղաքում եպիսկոպոսաց, քահանայից և զխոնական աշխարհականաց միարան հաւանութեամբ հաստատեց նոր թուականը 551 թուին, որից սկսած մինչև հիմա 1342 թիւ է:

Սուրբ Խաչի գերութիւնը Պարսկաստան, և
կրկին դարձը: Եօթ խոտաճարակաց
նահատակութիւնը:

Նորանոր դէպքեր հանդիսացրին եօթներորդ դարու սկիզբը Սուրբ Խաչի գերութեան պատճառաւ, որ Պարսկաստան գերի էր տարուած Խոսրով Պարսից արքայի ձեռքով: Սա կամեցաւ վրէժխնդիր լինել իւր սիրելի բարեկամի Հաչկազն Վօրիկ կալսեր մահուան համար, որին 602 թուին սպանեց Փոկաս կալսրը, ուստի Խոսրով Պարսից արքայն զօրք ժողովեց և գնաց Յունաց սահմանները. Փոկաս չը վստահանալով նորա դէմը կանգնել, եկաւ հասաւ մինչև Քաղկեդոն, և շատ քաղաքներ աւերելով ետ գնաց Վարին: Եւ որովհետև թշնամութիւն ունէր Հաչոց նախարար Մուշեղ Մամիկոնեանի հետ, զօրք ուղարկեց Տարօն, որ Մուշեղ նախարարին գտնեն և սպանեն:

Այն ժամանակ Տարօնում Իննակնեան վանքի մօտ ընակոււմ էին եօթը խոտաճարակ ճգնաւորներ: Սոքա որ տեսան Պարսից զօրքը՝ գնացին յորդորեցին կրօնաւորաց, որ սոս ժամանակ հեռանան վանքից, և ինքեանք Քնացին այնտեղ փոխանակ նոցա, և մինչդեռ նոքա ա-

զօթք էին անու՛մ վանքի եկեղեցու՛մ, եկան Պարսից զորքը, քանդեցին վանքը, մտան եկեղեցի, և սեղանի առաջ կոտորեցին ձգնաւորներին՝ 604 թուին: Նոցա մարմինները թաղեցան Անտօն և Կրօնիդէս ձգնաւորաց գերեզմանաց մօտ, և կարգեցաւ նոցա համար առանձին տօն ամեն տարի նոցա նահատակութեան յիշատակ: Սորանից չետոյ չթուլացաւ Խոսրով թագաւորը իւր անհաշտ թշնամութիւնից Յունաց հետ, և երբ 610 թըւին Հերակլ Աֆրիկայի իշխանը սպանեց Փոկասին և ինքըն առաւ կայսրութեան գահը: Խոսրովը լսելով Յունաց խռովութիւնը և Հերակլի տիրապետելը՝ կրկին զօրք ժողովեց և գնաց Պաղեստին, առաւ Երուսաղէմ քաղաքը, և երեսուն հազար հոգի և Քրիստոսի Խաչափայտը գերի տարաւ Պարսկաստան, և իւր կռատանը դրաւ Խաչափայտը, ուր և մնաց մինչև 629 թիւը:

Հերակլը զօրք ժողովեց, քշեց Պարսիկներին իւր սահմանից: Խոսրովը ահից փախաւ Սելեկիա, ուր հիւանդացաւ, դարձաւ Տիգրոն քաղաք, ուր իւր որդին Կաւտը սպանեց նորան և ինքն թագաւորեց նորա տեղ: Մի տարուց չետոյ մեռաւ Կաւտը, և նստաւ թագաւոր նորա մանուկ որդին Արտաշիր: Այս որ լսեց Հերակլը՝ Խոսրովի փեսայ Խոռեմին խոստացաւ օգնել և թագաւոր կարգել, եթէ յանձն առնի դարձնել Քրիստոսի Խաչափայտը գերութիւնից: Խոռեմը յօժարակամ լսեց Հերակլի առաջարկութիւնը, սպանեց Արտաշիր մանուկին և ինքը նստաւ Պարսից տէրութեան աթոռը, և շուտով Սուրբ Խաչը պատուով ուղարկեց Երուսաղէմ: Այս լսելով Հերակլը, 629 թուին՝ Մարտ ամսին Կոստանդնուպօլսից եկաւ Երուսաղէմ, ուր ինքը իւր ուսին դրած Սուրբ

Խաչը՝ տարաւ բազմեցրեց խորանուժ և կարգեց վերացման
Խաչի տօն՝ 14-ին Սեպտեմբեր ամսոյ:

Վարագայ Խաչի յայտնութիւնը:

Հռիփսիմեանց նահատակութենէ անտի աւանդու-
թիւն կայ մեր ազգի մէջ, թէ Ռիովղետիանոս կախեր
հալածանաց ժամանակը՝ չորրորդ դարու սկզբին Հռիփ-
սիմեանք, որ փախսան Հռովմից, բերած էին իւրեանց
հետ Խաչափայտի մասը և նոցա անցկենալուց Տոսք դա-
ւառից՝ ոմանք այն կուսանաց մնացած են Վարագ լե-
րան վերայ, իւրեանց հետ ունելով կենաց փայտի մասը,
և թէ այս կուսանաց մահուան չետոյ անյաչտացած է
այն կենաց փայտը:

Այս աւանդութիւնը լսելով մի ճգնաւոր Քողիկ ա-
նունով 653 թուին առանձնացած այնտեղ, ուր կուսա-
նաց վանքն էր, խնդրում է չԱտուծոյ աղօթքով յայտ-
նել նորան այն սուրբ զանձը:

Մի գիշեր յանկարծ տեսնում է Վարագ լերան վերայ
տասն երկու լուսեղէն սիւներ և հրեշտակաց օրհներգու-
թեան ձայն է լսում, չետոյ տեսնում է մի լուսեղէն
Խաչ, որ վերանում է այնտեղից և գնում մտնում այն
վանքի եկեղեցին և կանգնում սեղանի առաջ: Այս որ
տեսնում է Քողիկ ճգնաւորը իւր աշակերտի հետ ահու-
զողով մտնում է եկեղեցի և տեսնում է Խաչափայտի
մասը և երկրպագութիւն են տալիս: Եսկ լուսեղէն սիւ-
ների նշանները տասներկու օր երևում են նոյն տեղում:

Այս տեսնելով ժողովուրդը եպիսկոպոսներով և քա-
հանաներով գնում ստուգում են այն հրաշքը, և այն լու-

սեղէն սիւների տեղում տասներկու մատուռ են շինուած: Իսկ այն եկեղեցին, ուր բազմեցաւ Խաչափայտի մասը, նորոգուած և նորա մօտ շինուած են վանք կրօնաւորաց համար:

Խաչափայտի հրաշալի յայտնութիւնը լսելով ներսէս կաթողիկոսը և ստոյգ քննութեամբ վերահասու լինելով այն հրաշքին՝ կարգում է Խաչի առանձին տօն, որ կոչուած է տօն յայտնութեան Վարազայ Խաչի:

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցույ վիճակը:

Եթե՛ներորդ դարու սկզբին Աբրահամ կաթողիկոսի վախճանից չետոյ՝ Կոմիտասը նստաւ կաթողիկոս, որ Տարօնոյ եպիսկոպոս և Գլակայ վանքի առաջնորդ էր: Սահոգեռանդն աշխատութեամբ Հռիփսիմեանց վկայարանը քանդեց և նոցա տապանի վերայ հոյակապ եկեղեցի շինեց: Հռիփսիմեանց վերայ ընտիր շարական յօրինեց «Անձինք նուիրեալ էք սիրոյն Քրիստոսին»: Ս. Եջմիածին զանազան շինութիւններ արաւ և բարեկարգելով եկեղեցին, ութ տարի մեծաւ աշխատութեամբ վարեց հայրապետական աթոռը, և վախճանեցաւ 625 թուին:

Քրիստափոր Գ, Ապահունեաց դաւառից, ընտրեցաւ կաթողիկոս նոյն տարին: Սա յայտնի էր իւր ճշգրտագրեաց վարուք և անաչառութեամբ: Սորան իշխանք կամենում էին աթոռից հանել՝ նոցա չարութիւնը երեսներին տալու համար. այս որ իմացաւ՝ ինքը հրաժարեցաւ կաթողիկոսական իշխանութիւնից, երեք տարի վարելով աթոռը՝ առանձնացաւ Մասեաց լերան մօտ, ուր

կրօնաւորաց վանք շինեց և մնաց այնտեղ մինչև իւր մահը:

Եզր կաթողիկոս Նիգ գաւառից, յաջորդեց Քրիստափորին 628 թուին, որ հրաւիրեցաւ Հերակլ կաչարից Կարին, և ՚ի հարկէ ստիպեալ ընդունեց Քաղկեդոնի ժողովը. շինել տուաւ Քայխանեայ եկեղեցին և նորա մօտ բնակարաններ եկեղեցականաց համար, տասն տարի վարելով կաթողիկոսական աթոռը՝ մեռաւ 639 թուին:

Սորանից յետոյ Ներսէս Գ, Տաչոց գաւառից, նըստաւ կաթողիկոս 640 թուին, որ կոչեցաւ շինող, զանազան եկեղեցիք շինելուն պատճառաւ Արտաշատ խոր վիրապի մօտ, որ կէս ժամ ճանապարհաւ հեռի էր Ս. Էջմիածնից, ուր Տրդատ Առսաւորչի մօտ գնաց խոր վիրապից դուրս գալուց: Սա մեղմացրեց Կոստանդին կաչսեր սիրտը և հաշտեցրեց Հաչոց հետ Գուին քաղաքում կաչսեր առաջ ընդունելով Քաղկեդոնի ժողովը՝ հաշտեցան միմեանց հետ: Բայց յետոյ Յունաց և Հաչոց մէջ այնքան հակառակութիւններ և վէճեր բացւեցան, մինչև որ Ներսէս կաթողիկոսը ստիպեցաւ հրաժարել աթոռից և գնալ իւր բնիկ գաւառը: Այն միջոցին նորա տեղիբը տեղապահ կարգւեցաւ Յովհաննէս վարդապետ Մանազկերտցին, որ ժողովով հերքեց Քաղկեդոնի ժողովը, և սահմանեց հինգ կանոն ընդդէմ Յունաց եկեղեցւոյն: Սոյն այս Ներսէս Գ. վեց տարուց յետոյ, երբ էլ չըկաչին նորա թշնամիքը՝ կրկին դարձաւ իւր աթոռը, հալածեց աղանդաւորաց, քսան տարի վարելով հայրապետական աթոռը՝ մեռաւ 660 թուին:

Սորանից յետոյ Անաստաս Արկուռի զիւղից, նըստաւ կաթողիկոս, ուր շինեց վանք և եկեղեցի, աղքատ-

տանոց և հիւանդանոց, Անանիա Նիրակացւոյն նորեզել տուաւ Հայոց տուամարը և մինչդեռ կամենում էր այն հաստատել ժողովով՝ մեռաւ՝ վեց տարի վարելով հայրապետական աթոռը:

Սորա մահուան յետոյ 667 թուին ընարեցաւ կաթողիկոս Իսրայէլ Վանանդայ երկրից, և տասն տարի վարելով կաթողիկոսական իշխանութիւնը՝ մեռաւ:

Իսրայէլից յետոյ 677 թուին նստաւ կաթողիկոս Սահակ Գ. Զորափորեցի: Սա առաքինի և վարժ էր ուսմանց մէջ, որին Հագարացւոց Արդլա ոստիկանը շղթայակապ ուղարկեց Դամասկոս, ուր զերութեան մէջ քնաց մինչև 702 թիւը: Այն կապանաց մէջ Սահակ կաթողիկոսը լսելով Մոհմատ զօրավարի յարձակիլը Հայաստանի վերայ, առաջ զնաց հանդարտացնել նորան բարկութիւնից, և մինչդեռ հասաւ Խառան՝ հիւանդացաւ և ընկաւ մահիճ. բայց առաջ քան հոգին աւանդելը՝ թուղթ գրեց Մոհմատ զօրավարին, որ խնայի Հայոց ազգը. և այնպէս կատարեց իւր միջնորդութիւնը: Սա վարեց իւր իշխանութիւնը քսան և վեց տարի:

Պաւլիկեան աղանդաւորներ:

Ներսէս կաթողիկոսի և Յովհաննէս Մանազկերտացւոյ ժամանակ Հայաստանում երեւցան հին Մանիքեցւոց աղանդաւորներ, որոց գլուխ և առաջնորդն էր Հայազգի Պօղոս անուանով մէկը: Սորա աշակերտները կամ հեռուողներն սկսեցին արհամարհել եկեղեցւոյ խորհուրդները, անարգել սրբոց պատկերները և Քրիստոսի Խաչը:

Ազգի բարեպաշտ իշխանք ստուգելով աչս ամենը՝ իսկոյն արտաքսեցին նորան Հայաստանից. ուստի նոքա քաշւեցան գնացին հարաւակողմը, և միաբանեցան Հագարացոց հետ ընդդէմ քրիստոնէից, յետոյ արեւելքում այնքան զօրացան Նիկիփորոս կաջսեր ժամանակ ութերորդ և իններորդ դարերում, մինչև չանգամ ահարկութանակ կազմեցին քրիստոնէից դէմ, և անցկացան գնացին Եւրոպա և միացան Սարակինոսաց հետ:

Սորա ժամանակով չայտնւեցաւ Մաչրազոմեցւոյ աշակերտ Սարգիսը, որ հետեւելով Յուլիանիտաց, Մարկիոնիւեանց և Սարելեանց մոլորութեանը՝ առաջնորդ գտնւեցաւ չար աղանդոյ, որ հերսէս կաթողիկոսը ջնջեց Հայաստանից: Սոցա դէմ գրեցին Թէոդորոս Քոթենաւոր և նորա աշակերտ Յովհաննէս իմաստասէր, որ կաթողիկոս ընտրւեցաւ ութերորդ դարում:

Եկեղեցական մատենագիրք:

Այս դարուս մատենագիրք են.

Գրիգորատուր վարդապետ Անձախեցի, որ եզր կաթողիկոսի ժամանակաւ դիմամարտ գտնւեցաւ Մաչրազոմեցւոյ մոլորութեան, մինչև որ խափանեց նորա աղանդը:

Յովհաննէս եպիսկոպոս Մամիկոնեան, որ գրեց Մամիկոնեանց և Քալլ Վահանի պատմութիւնը ընդդէմ Պարսից մինչև 640 թիւը:

Թէոդորոս վարդապետ Քոթենաւոր՝ վանահայր միանձանց, վարժ և ուսեալ Հելլէն լեզուի, ուսուցիչ բազմաթիւ աշակերտաց, սորա աշակերտներից երևելիքն է-

ին Սարգիս կաթողիկոս և Յովհաննէս իմաստասէր Օճնեցին, որ գրեց ճառ ընդդէմ մոլորութեան Մայրազոմեցւոյ և նորա աշակերտ Սարգսի, նմանապէս և Քրիստոսի խաչի վերայ ներբող:

Անանիա Շիրակացի, տումարագէտ, որ գրեց աստղաբաշխութեան գիրք, չափուց և կշռոց տեղեկութիւն, ժամանակագրութիւն, այլ և զանազան ճառեր և խրատներ:

Մովսէս Սիւնեաց եպիսկոպոս՝ որ հմուտ էր Հելլէն լեզուի, կոչւեցաւ երկրորդ քերթողահայր. սա գրեց երեւելի ճառեր Մովսէս Խորենացւոյ նման, քերականութիւն և ճարտասանութիւն:

Գրիգորիս եպիսկոպոս Արշարունեաց, որ եկեղեցական պաշտամանց, ընթերցուածոց, ժամագրքի մեկնութեան և պահոց ժամակարգութեան և տէրունական տօնից վերայ բացատրութիւն գրեց՝ Վահան Վաստարականի խնդրանօք:

Փիլոն վարդապետ Տիրակացի, թարգմանեց Սոկրատայ եկեղեցական պատմութիւնը ՚ի Հայ լեզու:

Սահակ կաթողիկոս Զորափորեցի, գրեց զանազան ճառեր, շարականներ, ոտանաւորներ մարդկային կազմութեան վերայ և կրօնաւորաց համար խրատներ:

Բարսեղ ճոն, գրեց ս. պատարագի մեկնութիւնը:

Սերէոս եպիսկոպոս պատմագիր, գրեց Հերակլի արշաւանաց պատմութիւնը:

Յովհան Մայրափանեցի ճառագիր:

Գաւիթ Բագրևանդացի, գրեց համառօտ պատմութիւն Հռիփսիմեանց վկայարանի շինութեան, և ճառեր սպաստիկերամարտից դէմ:

Ա. Կ Գ ա ի ի ն ժ ո ղ ո վ ք :

Կարնոյ ժողովը 629 թուին:

Հերակլ կաջար վերահասու լինելով, որ բաւական շփոթութիւններ են լինում Քաղկեդոնի ժողովոյ մասին, Յունաց և Հայոց մէջ խաղաղութիւն ձգելու համար, հրամայեց Եզր կաթողիկոսին ժողով անել Քէոյոսուպոլիս կամ Կարին քաղաքում: Ինքը կաջարը հրամայեց իւրեանց եպիսկոպոսաց Յունաց եկեղեցւոյ դաւանութիւնը գրել և Հայոց տալ: Այն թուղթը կարգալով Եզր կաթողիկոսը՝ տեսաւ որ Յունաց եկեղեցին նոյնն է դաւանում: Քրիստոսի Տեառն մերոյ անձին և բնութեան վերայ, ինչ որ Հայոցը, և թէ Հայք նգովում են նեստորի մոլորութիւնը, վասնորոյ ընդունեց Քաղկեդոնի ժողովը և խօսք աւին միմեանց էլ չհալածեն և ոչ ծուռ կարծիք ունենան միմեանց վերայ:

Գ ր ը ն ա յ Ե. ժ ո ղ ո վ ը 645 թ ու ի ն :

Երբ Սմբատ Աւարազտիրոցեանը ազգի թշնամեաց նուաճեց և խաղաղութեան մէջ գրեց Հայաստանը, Ներսէս շինող կաթողիկոսը հոգս տարաւ եկեղեցական բարեկարգութեան, ժողով դումարելով Գուին քաղաքում, պատճառ որ այն ժամանակ մուս էին գտել Հայաստանում Յովհաննէս Մաչրազոմեցւոյ և նորա աշակերտ Սարգսի մոլորամիտ գրուածները. ուստի միարան հաւանութեամբ եպիսկոպոսաց հերքեցին հերձուածների զիրքը, և չեսոյ սահմանեցին տասներկու կանոն՝ եկեղեցւոյ ժառանգաւորաց և իշխանաց համար, նմանապէս

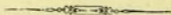
Ներսէս կաթողիկոսի հրամանաւ Բարսեղ ոմն Գպրեղանից
ասաջնորդ՝ շարահանից անպիտանները դուս ձգեց և
կարգաւորեց եկեղեցւոյ ժամակարգութիւնը:

Գրւնայ Զ. ժողովը 648 թուին:

Սիրոյ կապը և միաբանութիւնը, որ Հայք ունէին
Յունաց հետ, խախտուեցաւ շուտով Յունաց բռնութեամբ
վարուելու պատճառաւ Հայոց հետ, և Հայք ևս թիւր
կարծիք ունելով նոցա վերայ՝ փախչում էին նորանցից
ինչպէս հերետիկոսներից: Այս մասին զանգատ արին
կայսեր Հայոց վերայ:

Այն ժամանակ Աոստանդ կայսրը հրաման գրեց
կաթողիկոսին և Սմբատ իշխանին՝ սէր և միաբանու-
թիւն ունենալ Յունաց հետ և շարճամարհել Քաղկեդոնի
ժողովը: Հայք երբ ստացան այն հրովարտակը՝ կաթո-
ղիկոսի հրամանաւ ժողովուեցան Դուին քաղաքը եպիսկո-
պոսունք և բոլոր իշխանք: Այն միջոցին Դաւիթ անու-
նով մի փիլիսոփայ, որ Աոստանդնուպոլսից բերել էր հը-
րովարտակը, յայտնեց նոցա կայսեր կամքը և չորհորեց,
որ էլ չհերքեն Քաղկեդոնի ժողովը, բայց բոլոր եպիս-
կոպոսունք և իշխանք միաձայն պատասխան տուին՝ «Ան-
կարելի է մեզ նորաձև և օտար վարդապետութեան հե-
տևել, որ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչից, երանելի թարգ-
մանչաց, Նիկիոյ, Աոստանդնուպոլսոյ և Եփեսոսի՝ երեք
սուրբ ժողովոց չլինի աւանդած»: Աւստի միաբան հաւա-
նութեամբ թուղթ գրեցին Աոստանդ կայսեր, և խընդ-
բում էին որ շարիպի նոցա հաւատոյ խնդրոյ մէջ:

Մանազկերտի ժողովը 951 թուին, Յովհաննէս վարդապետ Մանազկերտացի իւր տեղապահութեան ժամանակ՝ ժողով արաւ Մանազկերտում և նգովքով մերժեց Քաղկեդոնի ժողովը:

ԳՍԻ ՈՒՔԵՐՈՐԴ

Մեր եկեղեցւոյ մարտիրոսք:

Արք Հազարացիք տիրեցին Հայաստանին և բռնադատում էին ընդունել նոցա հաւատք, Աստուծոյ շնորհքը ներգործեց Հայաստանի մէջ նոցա վերայ, որոց համար սահմանուած էր փրկութիւն, և որոց մին էր Դաւիթ զըւնեցին, որ առաջ կոչւում էր Սուրհան: Սորա հայրը Պարսիկ էր, մայրը քրիստոնեայ. երբ եկաւ Խորասանից Հայաստան, տեսնելով քրիստոնէից բարեպաշտ վարքը՝ հաւատաց ՚ի Քրիստոս, մկրտուեցաւ և կոչուեցաւ Դաւիթ: Մինչև իւր խորին ծերութիւնը բնակւում էր Դուին քաղաքում, երբ այնտեղ եկաւ Արդլա Հազարացւոց ոստիկանը, բռնեց և տանջեց նորան քրիստոնէութեան համար, և տեսնելով նորա սէրը առ խաչն Քրիստոսի՝ խաչել տուաւ, և գեղարդով կողը խոցել տալով նահատակեց 693 թուին: Հաւատացեալք թաղեցին նորա մարմինը, և կարգուեցաւ ամեն տարի նորա չիշատակի տօնը: Նմանապէս Արդլայի ամիրապետութեան ժամանակ, որ երբեմն ոստիկան էր Հայաստանի, երբ Հազարացիք շատերին գերի էին տանում՝ նոցա մէջ մի չորս տարեկան մանուկ՝ Վահան անունով, որդի Հայոց Խոսրով նախարարի, որ Գողթան զաւառի տէրն էր, տարան Դամասկոս, թլփատեցին և անունը դրին Վահապ: Սա երբ մեծացաւ, վարժուեցաւ նոցա գրագիտութեան մէջ, մինչև որ

կաղեցին նորան զիւանադպիր և արքունի խորհրդական: Երբ տիրեց Յմար ամիրապետը և ազատեց Հայոց զերկըք, Վահանն էլ դարձաւ արքունի հրովարտակաւ տիրել իւր հայրենի ժառանգութեան — Գողթան գաւառին, կրկին ընդունեց քրիստոնէութիւն և պաշտում էր ձշմարտութիւնը Հաղարացիք որ այս լսեցին՝ աշխատում էին բռնել նորան, բայց Վահանը ինքնակամ զընաց արքունի դուռը և յայտնեց իւր քրիստոնէութիւն ընդունելը, և թէ պտտրաստ է ՚ի սէր Քրիստոսի զոհել իւր անձը. ուստի զլիստելով նահատակեցին 737 թուին և կարգուեցաւ նորա չիշատակի տօնը: Հարունի ամիրապետութեան ժամանակ մատնուեցան Սահակ և Համազասպ Արծրունի իշխանք Հայոց, որպէս թէ խորհրդակից և օգնական էին Յունաց կայսեր. ուստի բանտը ձգեցին և շարաշար տանջելով՝ ստիպում էին ուրանալ Քրիստոնէական հաւատը, բայց երբ տեսան նոցա հաստատ լինելը իւրեանց հաւատոյ մէջ՝ զլուխները կտրեցին 789 թուին, ոչր վասն կարգուեցաւ նոցա չիշատակի տօնը:

Քացի սոցա շատերը նահատակուեցան՝ ինչպէս Հայաստանում, նմանապէս և այլ զանազան կողմերը, ուր իշխում էին Հազարացիք, որպիսիք չիշատակում են Հայոց նախարարք և իշխանք, որ նախիջևան քաղաքում եկեղեցւոյ մէջ փակուած բոլորովին այրուեցան, նոյնպէս Խառան քաղաքում նահատակուեցաւ Վահան Ամասարականի դուստր Շուշանը, Ասորոց երկրում Պետրոս Վամասկացին, որի լեզուն կտրեցին Մանիքեցւոց և Հազարացւոց զէմ քարոզութեան համար, և Պետրոս Մաջումացին՝ Կորանը անարգելու համար:

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցւոյ վիճակը:

Ութերորդ դարուն Սահակ կաթողիկոսի մահուան չեսոյ 703 թուին ընտրուեցաւ Եղիա Արժիշեցի՝ Բզնունեաց եպիսկոպոսը, որ հալածական արաւ Քաղկեդոնականաց, և ըստ խնդրոյ Աղուանից զնաց Պարտաւ քաղաքը, ուր ժողովով հանեց աթոռից նոցա կաթողիկոս ներսէսին և նորա տեղ ձեռնադրեց Սիմէօն սարկաւազապետին, բարեկարգութեան կանոններ գրեց և չես դարձաւ:

Տասն և չորս տարի վարելով հայրապետական աթոռը՝ վախճանուեցաւ: Սորան 718 թուին չաջորդեց Յովհաննէս Գ. իմաստասէր՝ Սձուն գիւղից, աշակերտ Թէոդորոս Քաթենաւորի. սա շատ բարեկարգութիւններ ձգեց Հայաստանում, հերքեց ազանդաւորաց և հերձուածողաց ուսմունքը, սքանչելի ձառեր գրեց Քրիստոսի մարդեղութեան վերայ և Պաւլիկեանց և Երևութականաց մոլար կարծեաց դէմ. այլ և ժամակարգութեան մեկնութիւն և շարականներ: Տասն և մի տարի վարելով կաթողիկոսական իշխանութիւնը՝ վախճանուեցաւ:

729 թուին սորան չաջորդեց. Դաւիթ Ա. Կոտայք գաւառից՝ տասն և երկու տարի, սոյն սա վշտացած զոլով Մահմէտ ոստիկանից, Դուին քաղաքից զնաց բնակուեցաւ Արամօնս գիւղում, ուր եկեղեցի շինեց և բնակութեան տուն, դեսպան ուղարկեց ամիրապետին և Մահմէտի տեղ կարգել տուաւ Արդլաղիզը: Արամօնս ութ տարի մնալուց չեսոյ՝ կրկին եկաւ Դուին իւր կաթողիկոսութեան աթոռը, տասն երկու տարի կառավարելով հայրապետական աթոռը՝ վախճանուեցաւ:

Սրանից յետոյ 741 թուին նստաւ Տրդատ Ա, Վանանդ զաւառից, քսան երեք տարի: Սորան յաջորդեց 764 թուին Տրդատ Բ, Գասնաւոր՝ զաւառից, երեք տարի:

Տրդատ Բ.-ից յետոյ 767 թուին նստաւ կաթողիկոս Սիոն, Արագածոան զաւառից, ութն տարի: Սա ժողովք արաւ Պարտաւ քաղաքում, և բարեկարգութեան կանոններ սահմանեց:

Սիոնի մահուան յետոյ 772 թուին ընտրուեցաւ կաթողիկոս Յսայի վարդապետ, նիգ զաւառից, բարի վարքով զաստիարակուած կաթողիկոսարանում, վարեց իշխանութիւնը տասներեք տարի:

Ջինի որոյ 788 թուին աթոռը ունէր Ստեփաննոս Գըւնեցին երկու տարի: Յետոյ Յովաբ կամ Յովբ վեց ամիս: Յովարից յետոյ Սողոմոն Տերունին, Գեղարքունեաց զաւառից, մի տարի: Սորանից յետոյ Գէորգ Ա, Արագածոան զաւառից մի տարի:

Գէորգայ մահուան յետոյ Յովսէփ Բ, որ կարիճ էր յոչում, նոյն զաւառից՝ տասն և մի տարի:

Սորա էին Հայոց կաթողիկոսուէր մինչև 806 թիւը:

Եկեղեցական մատենագիրք:

Ստեփաննոս Սիւնեցի Բ, ուսեալ ՚ի Կոստանդնուպոլիս, որ թարգմանեց Գիոնէսիոսի Արիստարկացուոյ գիրքը, գրեց մարգարէից մեկնութիւններ և շարականներ:

Յովհաննէս իմաստասէր Սճնեցի, գրեց ժողովական ատենարանութիւն կանոններով, ճառեր Պաւլիկեան աղանդաւորաց և Նրեութականաց դէմ, որ անանուն Յովհաննու Մայրազոմեցուոյ մոլորութեանը հետեւում էին,

ալլ և եկեղեցւոյ ժամակարգութեան մեկնութիւնս:

Ուխտանէս եպիսկոպոս, որ գրեց Աղուանից պատմութիւնը:

Թոմա Արծրունի, լեզուագէտ և հին պատմութեան տեղեակ, որ Գաղիկ Արծրունւոյ խնդրանօք գրեց պատմութիւնս:

Խոսրով հստոր, կամ Խոսրովիկ թարգմանիչ, որ գրեց քառասնորդական պահոց վերայ ճառեր: Սա ունի ևս վիճողական խնդիրներ Յունաց գէմ:

Շապուհ Բագրատունի, գրեց Բագրատունեաց պատմութիւնը:

Ղևոնդ վարդապետ, Շապուհ Բագրատունւոյ խընդրանօք գրեց Հայոց պատմութիւնը Մահմէտի վախճանից սկսած մինչև իւր ժամանակը — 788 թիւ:

Ազգային ժողովք:

Պարտաւայ Ա. ժողովը 709 թուին:

Աղուանից կաթողիկոս Ներսէս Բակուր՝ համոզուելով Քաղկեդոնի ժողովոյ սահմանաց և վճռոց, ընդունեց այն ժողովը, բայց Եղիա Հայոց կաթողիկոսը արգելել տալով Աղուանից կաթողիկոսին Հագարացոց ամիրապետի մօտ՝ ժողով արաւ Պարտաւ քաղաքում, և Սիմոն անունով մէկին կարգեց կաթողիկոս Ներսէսի տեղ, յետոյ բարեկարգութեան կանոններ սահմանելով՝ արձակեց ժողովը:

Գրւնայ ժողովը 719 և 726 թուին:

Յովհաննէս իմաստասեր կաթողիկոս, անիշխանութեան դառն ժամանակին նստաւ հայրապետական աթո-

ուր, և նորանոր ուղղութեամբ աշխատում էր հոգս տանել Հայաստանեաց եկեղեցւոյ բարեկարգութեանը. ուստի իւր հայրապետութեան երկրորդ տարին ժողովեց եպիսկոպոսաց և քահանայից Գուին քաղաքում, և զեղեցիկ ատենախօսութեամբ յորդորեց ամենին ազգի բարօրութեան և ապահովութեան համար հոգս տանել. յետոյ միաբան հաւանութեամբ հաստատեց բարեկարգութեան երեսուն և երկու կանոններ: Նմանապէս հերքեցին Պաւլիկեանց աղանդը: Սորա ժամանակ երկու Ասորիք զուրս եկան՝ Բարշապուհ և Պաբրիէլ անունով, որ խոտովութիւն էին ձգում Հայոց մէջ, որպէս թէ Հայք Յուլիանիտաց աղանդը ընդունած լինին: Յովհաննէս կաթողիկոսը երբ տեսաւ որ առանձին խրատելով ոչինչ չէ օգնում, զուրս անել տուաւ ներանց Հայաստանից, և ժողովով մերժեց նոցա մոլար վարդապետութիւնը:

Պարտաւայ Բ. ժողովը 768 թուին:

Սիոն կաթողիկոսը տեսնելով մի քանի եկեղեցականաց մէջ թուլութիւններ՝ ժողով արաւ Պարտաւ քաղաքում, և բարեկարգութեան կանոններ կարգեց, ուր սահմանեցաւ կանոնական Աստուածաշունչ գրոց թիւը, այսինքն Հնգամատեան Մովսէսի. Դատաւորք, Հոութ, չորս գիրք թաղաւորութեան, երկու մնացորդք, Ա, և Բ, Եզր, Տովրիթ, Յուդիթ, Եսթեր, Մակարայեցւոց երեք գիրք, Յովք, Դաւթի Սաղմոսք, Սողոմոնի չորս գիրք, Տասն երկու փոքր մարգարէք, և Եսայի, Երեմիայ, Բարուք, Եզեկիէլ, Դանիէլ և Սիրաք:

ԳԱՐ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

Այն ժամանակ, երբ պատկերամարտք հալածում էին ուղղափառաց, Հագարացիք ամենայն զօրութենէ աշխատում էին տարածել իւրեանց հաւատը և շարաշարքան զկաջարները տանջում էին իւրեանց քրիստոնեայ հպատակներին, որով շատ անուանի մարդիկ մեր Հայոց ազգի վկայական մահուամբ փոխուեցան այս կեանքից: Հարունի ամիրապետութեան ժամանակ 808 թուին նահատակուեցան երկու եղբարք Սահակ և Յովսէփ Կարնեցիք: Սոցա հայրը Հագարացի էր, իսկ մայրը քրիստոնեայ հայազգի, որից ուսան բարեպաշտութեան օրէնքներ. առաջ ծածուկ էին պաշտում քրիստոնէութիւնը, և յետոյ հրապարակաւ յայտնելով իւրեանց հաւատը՝ մատնուեցան այլազգի իշխանի ձեռքը և ընկան բանտը, ուր շատ տեսակ յորդորելուց և սպառնալիք տալուց յետոյ, որ ուրանան իւրեանց հաւատը, երբ նոքա հաստատ մնացին Ատու ծոյ շնորհաց մէջ, կտրեցին նոցա գլուխները, և մեծ լոյս ծագեց նոցա մարմնոյ վերայ, որից վախեցաւ իշխանը և շուտով հրաման տուաւ պատուով թաղել նոցա մարմինները, որոց չիշատակի տօնը կատարուում է ամեն տարի: Նոյն մարտիրոսական մահուամբ կատարեցան քրիստոնէական հաւատոյ համար եօթըն ընտիր զօրականք՝ հասակաւ երիտասարդք, որոնք 857 թուին խաչուեցան Հագարացուոց Բուզայ ոստիկանի հրամանաւ: Նոցա գլխաւորն էր Ատոմ Անձեւացին, որից

կոչուեցան Ատովեանք, որոց չիշատակը կատարուում է առաջին Ատովեանց հետ, որոնք նահատակուեցան Պարսից արքայ Յազկերտի հալածանաց ժամանակ հինգերորդ զարում: Նոյն Բուղայի ոստիկանութեան միջոցում կատարեցաւ Կոն կոչեցեալ երանելին Ստեփաննոս, նոյնպէս և Սմբատ Բագրատունի խոստովանող, որ երկար ժամանակ մնալով բանտի մէջ՝ աւանդեց հոգին առ Աստուած: Բացի ուրիշ շատ իշխաններից և հասարակ ժողովրդոց, որոնք Հազարացւոց բռնութեամբ թափեցին իւրեանց արիւնը՝ ՚ի փառս քրիստոնէական հաւատոյ, ամենից զերազանց հանդիսացաւ իւր սքանչելի մահուամբ և պանծալի վկայութեամբ մեր երանելի թագաւոր Սմբատ Բագրատունին, թոռն Սմբատայ խոստովանողի, որդւոյ Աշոտ արքայի, որ առաջին թագաւորն էր Բագրատունեաց ցեղից: Սա երբ 890 թուին թագաւորում էր, քաջութեամբ խնամակալ դռնուեցաւ Հայաստանին, որ ախուփախ էր քաշում չափշտակող թշնամեաց բռնութիւնից: Սա իւր սքանչելի համբերութեամբ առ Աստուած ապաւինելով՝ անչաղթելի դռնուեցաւ շատ տեսակ նեղութեանց մէջ, որ չէր պակասում օտարազգի բռնութիւնից և ազգայնոց շարակամութիւնից: Ինքն վեհանձն գոլով, անտխակալ էր դէպի թշնամիքը և բարերար ամենին, և իւր նախանձելի վարքով օրինակ էր լինում բարեպաշտութեան, և ասուածային սիրով վառուած՝ հոգատար էր եկեղեցեաց և վանօրէից շինութեան, և արդարեւ իբրև հայր ժողովրդեան անձնուէր զթով ազատում և պաշտպանում էր նոցա: Իւր թագաւորութեան վերջին տարին, երբ Կապուտ բերդը պաշարեցին, որի մէջ ամրացած էր երանելի Սմբատ արքան, Յուսուփ Հազարացւոց

ոստիկանը նորան ձեռք ձգելու համար՝ սաստկացրեց պատերազմը, և անխնայ կոտորում էր ժողովրդեան: Երբ տեսաւ երանելին և իմացաւ՝ թէ իւր պատճառաւ է այնչափ անողորմ հարուածներ տալիս, չանձն առաւ ինքնակամ տալ իւր անձը ժողովրդոց փրկութեան համար, սիրտ առնելով ճշմարիտ Աստուածսիրութիւնից և արքայաւաչել մարդասիրութիւնից, որով արժանի եղաւ մարտիրոսական պսակին: Եւ երբ չանձնատուր եղաւ Յուսուփ բռնաւորին, առաջին անգամը երեսանց պատուեցաւ նորանից, բայց չետոյ Յուսուփ խաբէութեամբ զրկեց նորան փառքից, և շղթայակապ ձգեց մութ բանտը, ուր կամենում էր սովամահ տանջել թաղաւորին, որպէս զի կարողանայ խախտել հաւատից. և երբ ճարը հատաւ, տարաւ նորան Գողթան գաւառը, և այնտեղ Երնջակայ ամրոցի հանդէպ գահճաց ձեռքով գառն և անտանելի տանջանքով ծեծել տուաւ, և յայտնապէս ըստիպում էր ուրանալ քրիստոնէական հաւատը: Բայց Քրիստոսի քաջ նահատակը հաստատ մնաց սուրբ հաւատոյ մէջ, և մի ծայտեալ քահանայի ձեռքով ընդունեց սուրբ հաղորդութեան խորհուրդը, որով զօրացաւ դիմանալ այն շարաշար տանջանաց, երբ կամենում էր անօրէնը սարսափելի օրինակաւ խեղդամահ առնել նորան. առաջ զլուխը կտրեցին և մարմինը տարան Գուին քաղաք և խաչափայտի վերայ զամեցին, ուր լոյս իջաւ մարմնոյ վերայ, և նորա նահատակութեան և արեան հեղման տեղը հրաշագործութիւններ լինելով՝ շատ այլազգիք ընդունեցին քրիստոնէական հաւատը: Կատարեցաւ արի նահատակութեամբ 916 թուին:

Թոնդրակեցւոց ազանդը, և Պաւլիկեանց
ազանդոյ նորոգութիւնը:

Պատկերամարտից խռովութեան ժամանակ մի նոր ազանդ երևեցաւ Հայաստանում Պաւլիկեան ազանդից յառաջացած: Սմբատ անունով մէկը Մաղկոտն գաւառից՝ 840 թուին աշակերտելով մի Պարսիկ բժշկի՝ սովորել էր նորանից մոգութեան և անաստուածութեան արուեստը և եկել Ապահունեաց գաւառը և բնակուել Թոնդրակ գիւղում: Եւ թէպէտ աշխարհական էր սա, բայց և ուսմկաց խաբելու համար՝ եպիսկոպոս էր ձեւացել, և անհաւատութիւն էր քարոզում: Ուրանում էր Աստուծոյ նախախնամմութիւնը և Հոգւոյն սրբոյ շնորհքը, արհամարհում էր եկեղեցւոյ խորհուրդները, ստում էր հանդերձեալ կենաց յոյսը, և ինքն անմասն գոլով բարեկրօնութիւնից՝ սուտ առ էրեսս բարեպաշտ էր ցոյց տալիս իրան: Եւ այսպէս փոքր առ փոքր խաբէութեամբ կուսակիցներ և հետևողներ ունեցաւ՝ թէ երիտասարդներ և թէ կանաչք, մինչև բովանդակ գիւղը մոլորեցուց, և ազանդաւորաց բուն դարձրուց, ուստի կոչուեցան Թոնդրակեցիք: Երբ յայտնուեցաւ այս ազանդը 847 թուին, Յովհաննէս կաթողիկոս Ովայեցին նզովեց Սմբատը և նորա հետևողներուն: Եւ որովհետև նոքա թագուն էին սերմանում իւրեանց մոլորութեան սերմունքը, ուստի կաթողիկոսը թուղթ գրեց ամենայն առաջնորդաց զգուշանալ անօրինաց որոգայթից, նոյն զգուշութեան հոդս ունեցան և միւս Հայոց կաթողիկոսք մինչև ցԱետրոս Քետաղարձը, և ոչ միայն նզովիւք էին զատապարտում

այն ազանդաւորներուն, այլ և իշխանաց ձեռքով ևս պատժելով նոցանից շատերին: Բայց և այնպէս չկարացին բոլորովին ջնջել նոցա արմատն ու բունը, այլ թագուն տարածուեցան Թուրայլ և Խնուս գիւղերը, ուր բազմացան և աւելցրին իւրեանց շարութիւնը և ամեն տեսակ պղծագործութիւնները:

1002 թուին զոցա մոլորութեան ցանցի մէջ բունըւեցաւ Հարքայ առաջնորդ Յակոբոս եպիսկոպոսը, որ առ երեսս զինքն խտակրօն ցոյց տալով՝ շատերի սիրտը որսաց, և սխաւ քարոզել անասուածութիւն: Նորա ծուն վարդապետութիւնից մեծ շփոթ և խռովութիւն ընկաւ Հայոց ազգի մէջ: Ուստի Սարգիս կաթողիկոսը քաղցրութեամբ կանչեց նորան իւր մօտ, և ըստուգելուց յետոյ բոլոր ամբաստանութիւնները, զրկեց նորան իշխանութիւնից և պատուից, և ձգեց բանտը. բայց կարճ միջոցում թագուն հնարքով ազատոււմ է բանտից և փախչում է Կոստանդնուպօլիս, և այնտեղից գնում է Թոնդրակ, ուր ատելի լինելով իւր ազանդաւորաց՝ հեռանում գնում է այն տեղից, և միանում այլազգի Մանիքեցւոց հետ, և այն տեղ շարաշար մահուամբ մեռնում:

Մետասաներորդ դարում, Պետրոս Վետադարձ կաթողիկոսի ժամանակ, նոյն մոլորութեան ազանդը կրկին երևեցաւ, բայց Քրիզոր Մաղխտրոսը՝ որ այն ժամանակ Միջագետաց դուքս (կուսակալ) էր՝ ամենայն զօրութեանէ հոգս տարաւ ջնջել և արմատախիլ առնել նոցա յիշատակը Հայաստանից. քանզեց Թոնդրակ գիւղը և ուրիշ նոցա բունները, ուր ծածուկ թագ էին կացած: Այս ազանդը քաշեց համարեա թէ երկու հարիւր տարի,

որպէս վկայում է ինքը Գրիգոր Մաղխարոսը:

Թոնդրակեցիք ինչ որ գործեցին Հայաստանում, նոյնը առաւելութեամբ արին նոցա կուսակիցք և հետեղք Յունաց տէրութեան ամենայն սահմաններում:

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցւոյ վիճակը:

Իններորդ դարու սկիզբը 806 թուին, նստաւ կաթողիկոս Դաւիթ Բ, Մաղաղ գաւառից, քսան և եօթը տարի. սորա ժամանակ նահատակուեցան Սահակ և Յովսէփ Կարնեցիք:

Դաւթից չետոյ 833 թուին կաթողիկոսութեան աթոռը նստաւ Յովհաննէս Ե. Ովայեցին՝ աչրն ընտիր և ճգնազգեաց: Բայց Հայաստանի խռովութիւնք Հագարացւոց բռնութիւնից՝ թոյլ չտւին նորան նստիլ Դուին քաղաքում, և նա պանդխտութեամբ շրջում էր այլ և այլ տեղեր և շատ անգամ բնակւում էր Մաքենոցաց վանքում Գեղարքունեաց գաւառը, ուր վշտալից ցաւով 854 թուին կատարեց իւր կեանքը, կաթողիկոսական իշխանութիւնը վարելով քսան և երկու տարի:

Զաքարիա, Կոտայք գաւառից, ընտրեցաւ կաթողիկոս 854 թուին. և որովհետեւ եկեղեցական կարգից չէր, վախենալով ժամանակի խռովութիւնից՝ շտապեցին շուտով ձեռնադրել նորան. ուստի մի օրում առաւ սարկաւազութեան աստիճան, քահանայութեան և կաթողիկոսութեան կարգը: Նստաւ սա Դուին քաղաքում քըսան և մի տարի, և շատ բարեկարգութիւններ ձգեց ազգի մէջ Աշտոայ Բագրատունւոյ ժամանակ, և հոգատանելով ազգի խաղաղութեան՝ բարի օրինակ եղաւ բո-

լոր ժողովրդեան, որով պատուեցաւ ոչ միայն իւր ազգից, այլ և այլազգեաց իշխանաց: Գրեց զանազան ճառեր վաչելուչ սճով և տէրունական տօների վերայ:

Պէտրգ Բ. Գառնեցին կաթողիկոսութեան աթոռը նստաւ 876 թուին: Սորա ժամանակ Աշոտ Բագրատունին Հայոց թագաւոր օծուեցաւ, և թագ ստացաւ Յունաց Վասիլ կայսերէ և Հագարացոց ամիրայետէն: Եւ 889 թուին երբ հիւանդացաւ Աշոտ արքայն, կանչեց իւր մօտ Պէտրգ կաթողիկոսին, հաղորդուեցաւ նորա ձեռքով և աւանդեց հոգին առ Աստուած:

Առաջիկայ տարին նորա որդի Սմբատը օծուեցաւ թագաւոր կաթողիկոսի ձեռքով, և հինգ տարուց յետոյ Հագարացոց թշնամութեան պատճառաւ Սմբատ արքայի հետ՝ Պէտրգ կաթողիկոսին բանտարկեցին Հագարացիք և նա երկու ամիս համբերելով այն նեղութեան և տառապանաց՝ ազատուեցաւ ծանր տուգանքով: Նորանից յետոյ կաթողիկոսը Հայոց երկրի թշուառութիւնը տեսնելով՝ առանձնացաւ Վասպուրական զաւառը, և այնտեղ վախճանուեցաւ 897 թուին, քսան և մի տարի վարելով հայրապետական աթոռը:

Մաշտոց Բ, Կոտայք զաւառէն, որ յայտնի էր իւր վարուց սրբութեամբ և իմաստութեամբ, նստաւ կաթողիկոսութեան աթոռը 897 թուին, և վախճանուեցաւ եօթը տարի յետոյ:

Սա իւր կաթողիկոսութիւնից առաջ առանձնացած էր Մաքենոցաց վանքը, ուր վարժուած աստուածային գրոց ուսմամբ և բարի վարուք՝ նորոգեց Սեանայ վանքը և վարժարան շինեց հոգեւոր ուսմանց և աստուած-պաշտութեան:

Յովհաննէս Զ, սրտմարան, աշակերտ և ազգական Մաշտոցի, որ չաջորդեց նորան 897 թուին, և որովհետև նորա կեանքը տևեց մինչև 924 թիւը, կը պատմենք հետևեալ դարում:

Եկեղեցական մատենագիրք:

Այս դարը աղքատ էր մեր Հայոց մատենագրութեամբ, ուստի չի շատակում են միայն մի քանիսը, որպէս նանա Ասորի սարկաւազ, որ Բագրատ իշխանի խնդրանօք Յովհաննու աւետարանի մեկնութիւնը գրեց, Ոսկերերանից քաղած Ասորւոց լեզուաւ, ուստից Սմբատ Բագրատունին թարգմանել տուաւ հայերէն:

Համամ վարդապետ, որ Զաքարիա կաթողիկոսի ժամանակ գրեց Սողոմոնի Առակաց մեկնութիւնը, և հարիւր ութսուն գլուխ Սաղմոսին, ևս և քերականական ուսմունք, և պատմութիւն Հայոց, բայց սակաւինչ մնաց սորա գրուածներէց, ինչպէս ճ՞՞վ է դաչի մեկնութիւնը՝ որ է Յովբայ գրոց մէջ:

Գագիկ վարդապետ վանահայր ուխտի սրբոյն Ատոմայ և նորա սարկաւազ Գրիգոր գրեցին վարք սրբոց՝ որ կոչուում է Ատոմագիր, իբր սկսիզբն Յայսմաւուրք գրոց:

Աղգալին ժողովք:

Երնշակայ ժողովը 841 թուին:

Ովայեցի Յովհաննէս կաթողիկոսի ժամանակ չարամիտ մարդիկ սուտ պատճառներ հնարելով չարախօսութիւն արին կաթողիկոսի վերայ, և զրպարտեցին

Վագարատ իշխանի մօտ, և ստիպում էին հանել Յովհաննէս կաթողիկոսին աթուղից, և նորա տեղ ուրիշ մարդ կարգել: Վագարատը ականջ դնելով նոցա շարախօսութեանը՝ հրաման ուղարկեց բոլոր Հայոց հեռանալ նորանից և ուրիշ ոք ընտրել նորա տեղ կաթողիկոս: Այս որ լսեց Յովհաննէս՝ բանադրեց Վագարատին, և հեռացաւ գնաց Գեղամայ երկիրը: Նոյն ժամանակը նախարարները ժողովեցան միասին Երնջակ քաղաք, հրաիրեցին Հայոց եպիսկոպոսաց քննել շարախօսութիւնը կաթողիկոսի վերայ, և երբ վերահասու եղան նոցա սրտութեանը՝ հաստատեցին սորան կրկին իւր իշխանութեան մէջ:

Շիրակուանայ Ա. ժողովը 854 թուին:

Յովհաննէս կաթողիկոս Ավայեցին ականատես լինելով ազգի անչափ տառապանաց և նեղութեան ներքին և արտաքին թշնամեաց ձեռքից, այնքան կսկծաց և դառնացաւ նորա սիրտը, մինչև որ սրտի ցաւից վճարեց իւր կեանքը Մաքենոցաց վանքում: Երբ նորա մահը իմացաւ Սմբատ կիւրապաղատ, շուտով ժողով արաւ եպիսկոպոսաց Երազգաւորս Շիրակուան քաղաքում նոր կաթողիկոս ընտրելու, և միարան հաւանութեամբ ընտրեցին Չաքարիա Կոտայք գաւառից Չափ գիւղից ուստի ժամանակի կարծութեան պատճառաւ մի և նոյն օրը ձեռնադրեցին նորան սարկաւազ, քահանայ, եպիսկոպոս և կաթողիկոս:

Շիրակուանայ Բ. ժողովը 862 թուին:

Յունաց պատրիարք Փոտ կամենալով սէր և միաբանութիւն հաստատել Հայոց հետ, նամակներ գրեց Ջաքարիա կաթողիկոսին և Աշոտ Բագրատունւոյ, առաջին թագաւորին, որով կամենում էր ցոյց տալ նոցա Քաղկեդոնի ժողովոյ վարդապետութիւնը իբրև ուղիղ, և այն թուղթերը ուղարկեց Վահանայ կամ Յովհաննէս անունով մի Հայու ձեռքով: Երբ կաթողիկոսը և թագաւորը նորա թղթակցութիւնները կարդացին՝ խորհուրդ արին հոգ տանել և մի ճանապարհ ցոյց տալ այս բանին: Ուստի 862 թուին եպիսկոպոսունք, վարդապետք և կրօնաւորք թագաւորով, և իշխաններով հանդերձ ժողովեցան Շիրակուան քաղաքում, ուր Վահանը ճառ խօսեցաւ սուրբ Երրորդութեան խորհրդոյ և Քրիստոսի մարդեղութեան վերայ, նշնպէս և Քաղկեդոնի ժողովոյ վերայ, և յետոյ ժողովոյ կողմից տասն և հինգ գլուխ բան ներկայացրեց և նզովք գրեց նոցա դէմ, որոնք համարձակուեցան ուղիղ վարդապետութեան հակառակ քարոզել:

Եւ երբ Ջաքարիա կաթողիկոսը Յունաց եկեղեցւոյ ծէսերի և արարողութեանց երկբայութեան լուծումն խնդրեց, Փոտ պատասխան գրեց նորան: Յետ որոյ Ջաքարիա կաթողիկոսը ամենայն զօրութենէ հոգ տարաւ միութեան և խաղաղութեան մէջ պահել ժողովուրդը, իւրեան օգնական և ձեռնտու առնելով ամեն բանում բարեպաշտ Աշոտ արքայն:

Շիրակուանայ Գ. ժողովը 892 թուին:

Մերտա առաջինը երբ հաստատուեցաւ իւր իշխանութեան մէջ իւր հօր Աշոտայ փոխանակ, մարդ ուղարկեց Հագարացւոց ամիրապետին՝ խնդրելով նորանից արքայական թագ և զաւազան, և նա մեծաւ ուրախութեամբ ուղարկեց զայն՝ Աորպատականի իշխան Ափշնի անունով իւր մի հաւատարմի ձեռքով, որ նա ինքն դրաւ թագը Մերտայ գլխին: Յետոյ նոյն Մերտայ հրամանաւ ժողովեցան բոլոր եպիսկոպոսունք և իշխանք Երազգաւորս նորաչէն Փրկչի տաճարը, ուր կաթողիկոսը օրհնեց թագը և կրկին պսակեց նորան, և ձգեց նորա վերայ արքայական ծիրանին, որ նա ինքն ամիրապետն էր շնորհել, և յետոյ օրհնութեան երգերով և արքայաւայել պատուով տարաւ նորան արքունի պալատը:

**Փոխադրութիւն Քրիստոսի Կաստառակին
Եղեսիա քաղաքից Կոստանդնուպօլիս:**

Քրիստոսի անձնագործ պատկերի յայտնութիւնը Եղեսիա քաղաքում՝ առաջուց զրեցինք վեցերորդ դարու անցից մէջ. մնայ այժմ ասել նորա փոխադրութիւնը Կոստանդնուպօլիս 944 թուին:

Հայկազն Ռոմանոս կայսրը՝ ցանկանալով իւր մօտ ունենալ այն հոգևոր զանձը, զրեց Եղեսիոյ քրիստոնէից և քաղաքի ալլազգի իշխանին, խնդրելով Կաստառակը և Քրիստոսի ուղարկած նամակը Արզար թագաւորին. խոստանում էր մեծամեծ պարգևներ նորա փոխարէն: Բայց ժողովուրդը հաւան չեղաւ նորա առաջարկութեանը, և երբ ընդդիմացաւ նմանապէս քաղաքի իշխանը, Ռոմանոս կայսրը կամեցաւ բռնի խլել նոցանից: Ուստի մեծ զօրք ուղարկեց պատերազմ տալ քաղաքի դէմ: Այլազգի իշխանը երբ տեսաւ կայսեր բռնութիւնը, հաճեցաւ կատարել նորա կամքը, և զանազան խաղաղութեան պայմաններով և խոստմունքներով հաւանեցրուց և ժողովրդեան տալ կայսեր իւր ուզածը: Ուստի երկու եպիսկոպոսունք մեծ հանդէսով վեր առան տարան Կոստանդնուպօլիս, ուր առաջ դուս եկան Քէոփիլակոսս պատրիարքը և Յունաց բոլոր մեծամեծները մեծ պատ-

ուով ընկալան և տարան բազմեցրին սուրբ Աստուածա-
ծնայ եկեղեցւոյ մէջ: Եւ որովհետեւ փոխադրութեան
հանդէսը 944 թուին և Օգոստոս ամսոյ 16-ին կատա-
րուեցաւ, ուստի Յունաց մէջ կարգուեցաւ տօն ամեն տա-
րի Օգոստոսի տասն և վեցին: Այս անգին չիշատակը
սրահուած էր Կոստանդնուպօլիս մինչև 1325 թիւը, երբ
կայսերաց խոռովութեան պատճառաւ շատ գանձեր չափըշ-
տակուեցան, որոց հետ զողացան և արկղը, որի մէջ պա-
հուած էր Քրիստոսի թուղթը առ Արգար թագաւորը, և
չայտնի չէ թէ ո՛ւմ մօտ կամ ո՛ւր մնաց: Իսկ Գաստառա-
կը փոխադրուեցաւ Իտալիոյ Գենուա քաղաքը. հնագոյն
չիշատակագրովք հաստատում են նորա փոխադրութեան
օրինակը Կոստանդնուպօլսոյ իրանց Գենուա կամ ձենո-
վա քաղաքը, ուր հարիւր տասն և ինն տարի մնալուց
չետոյ՝ 1507 թուին ոմանք ջանացին ծածուկ զողանալ
և տանել Գաղղիա. բայց մինչև նոցա տեղ հասնելը՝
Գենուացիք իմացան, և ամեն զգուշութեամբ ազատե-
ցին նոցա ձեռքից: Եւ առ չսպայն զգուշութիւն՝ բազ-
մաթիւ բանալիօք ամուր պահարան շինեցին, ուր պա-
հած է մինչև ցարդ և պատուում են հաւատացեալք:

Մեր եկեղեցւոյ վիճակը, վանօրէից շինու- թիւնը և նշանաւոր անձինք:

Այս տասներորդ դարը Աստուծոյ շնորհօք բարե-
բաղդ դար էր Հայոց ազգի համար, այն պատճառաւ որ
շատ վանօրայք շինուեցան, և նշանաւոր մարդիկ երևե-
ցան զարմանալի վարուք և հրաշագործութեամբք:

Բազրատունեաց իշխանութեան ժամանակ, երբ

Հայոց Թագաւորները զօրացան, և Մերայինք սկսան շունչ առնուլ Հագարացւոց դառն և սաստիկ հարկապահանջութիւնից և բռնութիւնից, այնուհետև հոգ տարան վանօրայքը նորոգել: 1132 թուին Յովհաննէս վանահայրը Արշարունեաց Կամրջաձորոց վանքը շինեց, ուր դրաւ հրաշագործ Խաչ, որ Եղիպտացւոց երկրից էր բերել: Նոյն Յովաննու ժամանակը մի ուրիշ Յովհաննէս անունով վարդապետ շատ կրօնաւորներով եկաւ Հոռոմոց երկրէն և Շիրակաց զաւառում շինեց վանք, որ կոչոււմ էր Հոռոմոսի վանք: Նոյնպէս և ձգնաւոր ոմն Սիմոն անունով մի վանք շինեց Գերջան զաւառում, և անունը դրաւ Խլաձորոց վանք: Նոյն ժամանակը 935 թուին Ռշտունեաց զաւառում շինուեցաւ Նարեկաց վանքը, ուր շատ ուսումնասէր և ձգնազգեաց անձինք ժողովեցան, որոց մէջ երևելի հանդիսացաւ Անանիա վարդապետը, որ զրով զինուորեցաւ Քոնդրակեցւոց ազանդոյ զէմ: Նոյն վանքում բնակեցաւ Պետրոս վարդապետ՝ զրոց մեկնիչ, նոյնպէս և սուրբ Գրիգոր Նարեկացին:

Գովելի նախանձով հետևող գանուեցաւ նոցա և Մովսէս վարդապետ Տարօնացին, որ Խարբերղում շինեց Մովսիսավանքը, նոյնպէս Սարգիս վարդապետը Կարնոյ մօտ Հնձուց վանքը: Ստեփաննոս վարդապետը Վայոց ձորում: Շիրակ զաւառում նորոգուեցաւ Գպրեվանից մենաստանը, նոյնպէս և Կապուտաքար վանքը ՝ Արշարունիս, բաց ՚ի ուրիշ շատ մենաստանաց նորոգութիւններէն, որ Աբաս Հայոց արքայի ձեռքով եղան, իսկ նորա որդւոյ Աշոտ ողորմածի ժամանակը, որ քաջութեամբ և բարեպաշտութեամբ պայծառացաւ, 969 թուին՝ Խոսրովանուշաց զշխոյի օգնութեամբ շինուեցան երկու հռչակաւոր

վանքեր, Սանահին և Հաղբատ՝ մի ժամաւ հեռի միմեանցից, որոց մէջ շատ ականաւոր վարդապետներ ծաղկեցան, որպէս և մեծն Խոսրով, որ առաջ աշխարհական կարգէ լինելով՝ ծնաւ սուրբ Գրիգոր Նարեկացին, և յետոյ կրօնաւորութեամբ մտաւ այն վանքը, ձեռնադրեցաւ քահանայ և եպիսկոպոս Անձեացեաց:

Աքանջելագործ անձինք:

Այն մենաստանաց մէջ հանդիսացան երևելի և նշանագործ մարդիկ, որոնք պատուելի էին և յայտնի ոչ միայն Հայոց, այլև Յունաց և Վատինացւոց մէջ: Առցանից Մոկաց երկրի եպիսկոպոս երանելին Գաւիթ, որ սքանչելի սրբութեամբ և իմաստութեամբ բնակուած էր Աւխտ Ապարանից կոչուած վանքուած, և երբ մեռաւ նա 952 թուին, շատ հիւանդներ էին բժշկուում նորա զերեզմանի վերայ: Այս լսելով Վասիլ և Կոստանդ կայսերք թանկազին ընծաներ ուղարկեցին նորա զերեզմանին՝ նոյն Գաւիթ եպիսկոպոսի եղբօր որդույ ձեռքով, որի անունն էր Ստեփաննոս: Սա երբ եկաւ Հայաստան՝ նորոգեց Ապարանից ուխտը և դրաւ այն տեղ կայսերաց պարգևները, այն է կենաց փաշտի մասը, փուշ պսակի, բեւեռներից, խանձարուրից և ամենատուրբ կուսի հանդերձից: Ի պատիւ սուրբ մասանցս Ստեփաննոսի խնդրանօք, սուրբն Գրիգոր Նարեկացի գրեց երկու ձառ՝ Պատմութիւն Խաչի Ապարանից անուանեալ:

Սուրբ Գրիգոր Նարեկացին, որ 951 թուին ծնաւ և փայլեցաւ սրբութեամբ և իմաստութեամբ: Սա սնաւ

և վարժեցաւ Նարեկայ վանքում, և այն վանքի վանահայր լինելով՝ կոչուեցաւ Նարեկացի:

Մեր Հայոց կաթողիկոսունք:

Յովհաննէս Զ, պատմարան Դասնոնակերտ աւանից (գիւղից) Մաշտոցի աշակերտ, նստաւ կաթողիկոս անցեալ դարու վերջին 897 թուին: Սա ահանատես լինելով ժամանակի դառն նեղութեանց՝ որ կրում էր մեր ազգը, դրեց անցից պատմութիւնն ընդարձակ խօսքով: Սմբատ արքայից ուղարկուեցաւ դեսպան Յուսուփ ոստիկանի մօտ, որից բռնուեցաւ բանտումը, և ազատուեցաւ բանտից տուգանքով, հաշտեցրուց միմեանց հետ նախարարաց, և զանազան նեղութեանց և աստանդական կեանք վարելուց յետոյ՝ այլազգեաց բռնութիւնից հեռացաւ Վասսուրական երկիրը, ուր աւարտեց իւր պատմագրութիւնը, որ քանի մի տարի առաջ սկսել էր, և այնտեղ վախճանեցաւ 924 թուին, քսան և եօթը տարի և ութը ամիս վարելով հայրապետական աթոռը:

Ստեփաննոս Բ, նստաւ կաթողիկոս Աղթամարայ կղզում Յովհաննէսից յետոյ 925 թուին, և մի տարուց յետոյ վախճանուեցաւ, և նոյն կղզույ մէջ կալաւ աթոռը Քէոզորոս Ա: Սորա կաթողիկոսութեան առաջին տարին Գաղիկ Վասսուրականի թագաւորը թուղթ գրեց Յունաց պատրիարք Տրիփոնին և Ռոմանոս կաչսեր, խնդրելով նոցանից սէր և միաբանութիւն Հայոց հետ, բայց Յոյնք չլսեցին նորան: Իսկ Քէոզոս կաթողիկոսն անցկացրեց իւր կեանքը Աղթամար, և վախճանուեցաւ այնտեղ 935 թուին, տասը տարի վարելով հայրապետական աթոռը:

Եղիշէ՛ Թէոդորոսի եղբայրը, յաջորդեց նորան, և նստաւ Աղթամար, և հինգ տարուց չետոյ՝ թշնամեաց չարութեամբ ընկաւ աթոռից, բայց Հայոց եպիսկոպոսունք թոյլ չտուին ուրիշ կաթողիկոս կարգել նորա տեղ, քանի որ նա կենդանի էր, որ երկու տարուց չետոյ մեռաւ՝ եօթը տարի վարելով հայրապետական իշխանութիւնը:

Անանիա Մոկացին նստաւ կաթողիկոսութեան աթոռը Աղթամար 943 թուին: Սորա ժամանակ Սիւնեաց եպիսկոպոս Տէր Յակոբ իւր մոլորութեանց հետ կամեցաւ ապստամբեցնել երիսկոպոսաց և ժողովրդոց կաթողիկոսի դէմ, ուստի նզովեցաւ կաթողիկոսից ինքն և իւր կուսակիցք: Յետոյ երբ մեռաւ Յակոբը, Անանիա կաթողիկոսը զնաց Սիւնիք, և խաղաղացրեց ամենին, արձակեց նզովից, և ձեռնադրեց նոցա համար արքեպիսկոպոս և առաջնորդ Վահան անունով՝ Բաղաց գաւառից, տալով նորան իշխանութիւն խաչակիր սպասաւորներով ման զայլու: Սորա կաթողիկոսութեան ժամանակ թշնամութիւն ընկաւ Յունաց կողմից մեր ազգի հետ, պատճառ որ՝ նոքա ստիպում էին Հայոց, որ նոցա եկեղեցական արարողութեամբ կատարեն իւրեանց Աստուածպաշտութիւնը, և մինչև անգամ բռնութեամբ կրկին մկրտում էին շատերին, և տալիս զրոշմը: Սորա վերայ զայրանալով Հայք՝ սկսան նոյնը անել Յունաց հետ, և սորանից առաջ եկաւ ատելութիւն, որ տեւում է մինչև ցայսօր: Սա ինքն Անանիա կաթողիկոսը մեծ հանդէսով Անի քաղաքի մէջ օծեց Հայոց թագաւոր երեւելի Աշոտին, որի թագաւորութիւնը պայծառացաւ ոչ միայն աշխարհաշէն կառավարութեամբ և քաջութեամբ և զէնքով, այլ

և ամենակերպ բարեպաշտութեամբ, մանաւանդ որ խնամք տանելով աղքատաց, կազերին, կոչրերին և այլ ցաւազարներին, շինեց աղքատանոց և հիւանդանոց, որոց մէջ իւր թագուհի Խոսրովանուշի հետ միասին գնում էին ծառայելու և մխիթարելու նորանց. առատ ողորմութիւն էր բաժանում, մինչև նորա մեռնելու ժամանակը նորա զանձատան մէջ դրամ չէ մնացած, այս պատճառաւ կոչուեցաւ նա Աղորմած: Սորա ժամանակը վախճանուեցաւ Անանիա կաթողիկոսը՝ քսան և երկու տարի վարելով կաթողիկոսական աթոռը:

Վահան՝ Բաղաց զաւառից՝ Անանիա կաթողիկոսից ձեռնադրուած Սիւնեաց արքեպիսկոպոս, ընտրուեցաւ կաթողիկոս 965 թուին: Սա իբր տեղեկացեալ Քաղկեդոնի ժողովոյ զաւանութեանը, երբ նստաւ կաթողիկոս՝ հըրապարակաւ ընդունեց Քաղկեդոնի ժողովը, միաբանութիւն արաւ Յունաց և Վրաց հետ. սորա վերայ զայրանալով Հայք՝ ժողով զուժարեցին Անի քաղաքում և կամենում էին հանել նորան աթոռից. և նա իմանալով ազգի սպառնալիքը, թագուն փախաւ գնաց Վասպուրականի երկիրը Արուսաչլ թագաւորի մօտ, որ սիրով ընդունեց նորան, որովհետև նա ինքն էլ հաւան էր կաթողիկոսի խորհրդոյն: Վահանը մնաց այնտեղ մինչև 972 թիւը, և վախճանուեցաւ Վասպուրականում:

Վահանայ կաթողիկոսութեան վեցերորդ տարին, երբ նա հեռացած էր Վասպուրականում՝ ազգն ընտրեց կաթողիկոս Ստեփաննոս Գ, Սեանայ վանահօրը: Սա որ 970 թուին նստաւ կաթողիկոս՝ իսկոյն նզովքի տակ ձգեց Վահանին և Արուսաչլ թագաւորին: Լսելով Վահանը շուտով Ստեփաննոսի նզովքի դէմ սաստիկ նզովք

գրեց: Սորա վերայ Ստեփաննոս զայրացած, բազմութեամբ զիմեց Վահանի վերայ: Այս տեսնելով Աբուսահլ թագաւորը՝ նոցա ամենին քշել տուաւ Աղթամարայ կղզին, և Ստեփաննոսին աքսորեց Կոտորոց բերդը, ուր մեռաւ նա իւր ընտրութիւնից երկու տարի յետոյ:

Խաչիկ Ա, Արշարունեաց եպիսկոպոս, երբ Վահանը դեռ կենդանի էր՝ ընտրուեցաւ կաթողիկոս 972 թուին և իւր աթոռը դրաւ Արգինա քաղաքում՝ Անի քաղաքի մօտ, ուր շինեց հոյակապ եկեղեցի և այնտեղ շատ գրեանք հաւաքելով՝ բաց արաւ գրատուն: Սորա ժամանակ Յոնք կրկին նորոգեցին իւրեանց հակառակութիւնները Հայոց դէմ, և միմեանց թշնամադիր նամակներ գրեցին, որոց հաւան չէր Խաչիկ կաթողիկոսը, ուստի կսկիծով վախճանուեցաւ 990 թուին, տասնեւինն տարի վարելով հայրապետական աթոռը: Նորանից յետոյ աթոռը ունէր Սարգիս Ա, որի կեանքը երկարելով մինչև 1019 թիւը, վասնորոյ կըստամենք նորա համար չաջորդ դարում:

Մատենագիրք:

Այս դարուս մեր ազգի մատենագրաց մէջ արժանաշիշատակներն են Յովհաննէս Զ, կաթողիկոս պատմաբան, որ հայոց պատմութիւն գրեց՝ սկսած Հայկից մինչև Աշոտ Բ, Բագրատունեաց թագաւորը, մինչև 920 թիւը:

Մեծն Խոսրով Անձեացեաց եպիսկոպոսը, գրեց ժամակարգութեան և պատարագի մեկնութիւն:

Սուրբ Գրիգոր Նարեկացին մեծին Խոսրովու որ-

դին, գրեց ոգելից աղօթագիրք, որ կոչուում է Նարեկ, այլև ճառեր, ներբողներ, զանձեր և մեղեդիք, նմանապէս երգոց երգոյն Սողոմոնի մեկնութիւնը և հրահանգ հաւատոյ:

Մեարոպ երէց պատմարան Վաչոց ձորից՝ Մեծին Ներսէսի պատմութիւնը գրեց Վահանայ Մամիկոնէի Տարօնեցւոյ խնդրանօք:

Սորա ժամանակաւ Ստեփաննոս վարդապետ Տարօնեցին, որ Սողիկ կոչուեցաւ, գրեց Հաչոց պատմութիւն ազգիս ծագմանէ մինչև իւր ժամանակը—1000 թիւը:

Ա. գ գ ա յ ի ն ժ ող ո վ ք :

ԱՆԼՈՂ Ա. ժողովը 961 թուին:

Երբ Աբաս Հաչոց թագաւորը մեռաւ խորին ծեփութեան մէջ, նախարարները տեսնելով նորա անդրանիկ որդւոյ Աշոտայ արիութիւնը, մտածեցին Հաչոց թագաւոր օծել նորան և տալ իւր հօր աթոռը: Հրաւիրակներ ուղարկելով Աղուանից Փիլիպպոս արքային, և նոցա կաթողիկոս Յովհաննէսին՝ հրաւիրեցին նորանց օծման հանդէսին: Ուստի այնպէս բոլոր նախարարք և քառասնի չափ եպիսկոպոսունք միասին ժողոված Անի քաղաք, մեծահանգէս պատուով կարգեցին Աշոտին ազգի թագաւոր:

ԱՆԼՈՂ Բ. ժողովը 965 թուին:

Անանիա կաթողիկոսը երկար ժամանակ վարելով իշխանութիւնը, ինչպէս որ զգաց իւր մահուան մտե-

նալը, հրամայեց կարգել իւր տեղ Վահանը Բաղասց զաւառից, որ առաջուց ինքը կարգել էր Սիւնեաց եպիսկոպոս: Ուստի Անանիայի մահուան յետոյ ամենքը ժողովեցան Անի քաղաք, որոց հետ և Յովաննէս Ազուանից կաթողիկոսը, և միարան հաւանութեամբ կարգեցին Վահանին Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռը:

ԱՆԼՈՂ Գ. Ժողովը 970 թուին:

Վահան կաթողիկոսը իբր ճանաչելով Քաղկեդոնի դաւանութիւնը, սէր և միաբանութիւն հաստատեց Յունաց և Վրաց հետ. այս պատճառաւ շփոթ և խռովութիւն ընկաւ Հայոց մէջ. Աշոտ Հայոց թագաւորը ցանկալով խաղաղութեան՝ հրամայեց եպիսկոպոսաց ժողովով խաղաղացնել շփոթը, ուստի եպիսկոպոսք, քահանայք և միանձուներ ժողովեցան Անի քաղաքը և միանդամայն անհամաձայն զմնուելով այն խորհրդոյն՝ Վահանին հանեցին աթոռից և նորա տեղ կարգեցին Մաշտոցի ազգական Ստեփաննոս անունով Սեւանայ վանահօր:

ԱՆԼՈՂ Գ. Ժողովը 972 թուին:

Ստեփաննոս կաթողիկոսը երկու տարի վարելով հայրապետական աթոռը՝ վախճանուեցաւ: Այն ժամանակ Աշոտ թագաւորը խորհուրդ տուաւ ազգի առաջնորդաց և եպիսկոպոսաց միւս անգամ կաթողիկոսական աթոռը տալ Վահանին. բայց նորա շահամայնելով այն առաջարկութեանը՝ ժողուեցան Անի քաղաքը և միաձայն հաւանութեամբ կարգեցին կաթողիկոս Հայոց Խաչիկ ա-

նունով Արշարունեաց եպիսկոպոսը, որ Տրդատ ճարտարակերտի ձեռքով շինեց Անուշ կաթողիկէն և ուրիշ եկեղեցիք, և զանազան սպասներով զարդարեց:

Անուշ Ե. ժողովը 987 թուին:

Գրիգոր Նարեկացին, որ սուրբ վարուք և իմաստութեամբ ծաղկում էր տասներորդ դարում, տեսնելով ազգի բաժանումն ՚ի Յունաց եկեղեցւոյն՝ աշխատում էր սէր և միաբանութիւն հաստատել երկու ազգաց մէջ: Այս պատճառաւ շատերը չիմանալով նորա սրբութիւնը և հրեշտակակրօն վարքը, սկսան հերեօտիկոս ասել նորան, և շփոթ ձգեցին բոլոր Հայաստանի մէջ: Ուստի վարդապետք ոմանք և իշխանք ժողովեցան Անի քաղաքը պատժել նորան՝ եթէ ճշմարիտ լինին նորա վերայ եղած շարախօսութիւնքը:

Յետոյ աւղարկեցին հրաւիրակներ փորձել և վերահաս լինել նորա մտաց խորհրդեան: Այս իմանալով Գրիգորը՝ ընդունեց նոցա սիրով, և նոցա առաջ հրաշք գործելով՝ նոքա զարմացած մնացին, և թողութիւն խնդրելով նորանից՝ զուր կասկածանաց համար, զնացին ժողովածների մօտ, և զովելով հռչակեցին նորա մաքուր վարքը:

Անուշ Զ. ժողովը 992 թուին:

Երբ Խաչիկ կաթողիկոսը վախճանուեցաւ, Քաղիկ արքայն, որ Նահնչահ էր կոչում՝ վարդապետաց և եպիսկոպոսաց մեծ ժողով զումարեց Անի քաղաքում, և կաթողիկոսական իշխանութիւնը տուաւ Սարգիս անու-

նով վարդապետի Սեանայ միաբանութիւնից: Սա ինքը
զանազան բարեմասնութեամբք զարդարած գոլով առա-
ջին անգամը, մինչդեռ Սեանայ վանից միաբանութեան
կարգումն էր, սիրելի էր Քաղիկ արքային, և քանի որ
նա թագաւորութեան աթոռը չէր բարձրացած, ընկա-
լաւ նորանից Շաղագայ վանքը, և ապա կարգուելով
Սեանայ առաջնորդ՝ և չետ այնորիկ համբարձաւ կա-
թողիկոսութեան աթոռը:

Կ Ա Բ Մ Ե Տ Ա Ս Ա Ն Ե Ի Ո Ւ Դ

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը:

Տասներորդ դարու յետին տարիները Խաչիկ կաթողիկոսի մահուան յետոյ 992 թուին, հայրապետութեան աթոռը նստաւ Սարգիս Ա, Սեանայ միաբան: Սորա ժամանակ կրկին նորոգուեցաւ Թոնդրակեցոց աղանդը. կաթողիկոսը և եպիսկոպոսունք առհասարակ աշխատում էին ցրել և նզովել նոցա մոլորութիւնը, և աղանդաւորներուն միանգամայն ջնջել Հայաստանից: Այս բարի նախանձուն օգնական եղան և Հայոց իշխանք, որոց մէջ յառաջադէմ զտնուեցաւ Գրիգոր Մագիստրոսը, որ ամենայն զօրութեամբ ոչնչացրեց նորանց: Սարգիս կաթողիկոսը քսան և եօթը տարի վարելով հայրապետական աթոռը՝ վախճանուեցաւ:

Պետրոս կաթողիկոսը՝ որ Գետադարձ էր կոչուում, յաջորդեց Սարգսին 1019 թուին: Սա մեծ համբաւ և պատիւ ունեցաւ Յունաց և ուրիշ ազգաց առաջ իւր բարի վարուց և իմաստութեան համար: Կոչուեցաւ Գետադարձ՝ այն հրաշից պատճառաւ, որ կատարուեցաւ նորա ձեռքով, զետի ջուրը իւր ընթացքից ետ դարձընելով Յայտնութեան օրը: Եւ թէպէտ Յովհաննէս արքայն Պետրոսի հետ նախանձելով հանեց նորան աթո-

որից, և նորա տեղ կարգեց Վէտսկորոս անունով Սանահ-
նի վանահօրքը, բայց չետոյ կպիսկոսոսաց մեծ ժողով
գումարելով՝ Վէտսկորոսին հանեցին աթոռից՝ և կրկին
հաստատեցին Պետրոսին, որ հայրապետութեան մէջ վը-
ճարեց իւր կեանքը, ընդամենը վարելով կաթողիկոսա-
կան իշխանութիւնը երեսուն ինն տարի և վեց ամիս:

Խաչիկ Բ, Պետրոս Վեստադարձի քեռորդին նստաւ
նորա տեղ կաթողիկոս Անի քաղաքում 1058 թուին: Եւ
երկու տարուց չետոյ՝ երբ թագաւորեց Վաստանդ կալս-
րը՝ որ կոչւում էր Տուկիծ, կանչեց Սաչիկ կաթողիկոսին
Վոստանդնուզովիս, և Յոյնք խնդրեցին նորանից Հայոց
թագաւորաց զանձերը, որ կարծում էին իբր թէ պա-
հուած լինէր Պետրոս Վեստադարձի մօտ, և երբ ոչինչ չը-
գտան՝ ստիպեցին Սաչիկ կաթողիկոսին հարկ տալ կալ-
սեր, և նա որ չանձն չառաւ, արգելեց նորան երեք
տարի, և չետոյ ազատեցաւ և դնաց Քաւ բլուր, ուր
ազգի թշուառութեան վերայ կսկծալով վախճանուեցաւ
1064 թուին, հինգ տարի վարելով հայրապետական իշ-
խանութիւնը:

* Գրիգոր Վկայատէրը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին
ինքնակամ հրաժարելով իշխանական փառքից և իւր
ամուսնուց՝ մտել էր կրօնական կեանքը և առանձնացած
էր վանքում՝ միաձայն հաւանութեամբ բոլոր ազգի
ընտրուեցաւ կաթողիկոս 1065 թուին: Վեց տարուց չե-
տոյ տեսնելով Հայոց նեղութիւնը և տառապանքը Յու-
նաց և Պարսից ձեռքից՝ կամեցաւ հրաժարիլ կաթողի-
կոսութիւնից, և իւր տեղ կարգելով Լոռեցի Վէորգ
վարդապետին ինքն առանձնացաւ Սեաւ լեռան վանքը:
Եւ երբ տեսաւ Վէորգի խռովութիւն ձգելը ազգի մէջ՝

ստիպուեցաւ կրկին յանձն առնուլ իշխանութիւնը և պահպանել ազգը: Սա Անի քաղաքում կարգեց տեղապահ իւր քեռորդի Տէր Բարսեղը, նոյնպէս և Սեմիիս քաղաքում առաջնորդ դրաւ միւս քեռորդի Գրիգորիոսը: Սորանից չետոյ ազգի խնդրանօք վերին Հայաստանում կաթողիկոս կարգեց իւր քեռորդի Տէր Բարսեղը, բայց իւր կենդանութեան ժամանակ բոլոր ազգի հարազատ կաթողիկոս ինքը Գրիգոր Վկայասէրն էր համարոււմ, իսկ նորա մահուան չետոյ Տէր Բարսեղը: Սա ականատես եղաւ խաչակիր զինուորութեան, պատճառ որ՝ երբ Լատինացիք Երուսաղէմը առնոււմ էին՝ այնտեղ պատահեցաւ, և չետոյ առանձնացաւ Վիլիկիա Արեգի վանքը, այնտեղ պարապելով սրբոց վկայաբանութիւններ թարգմանելու և ուրիշ գրաւոր աշխատութեամբք, կոչուեցաւ Վկայասէր. քառասուն տարի վարելով հայրապետական իշխանութիւնը՝ վախճանեցաւ 1105 թուին:

Եկեղեցական մատենագիրք:

Այս դարուս մատենագրաց մէջ արժանապատիւք են Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը, որ գրեց ընտիր շարականներ:

Արիստակէս Լաստիվերոցին գրեց այն ցաւալի անցքերը, որ իւր ժամանակը պատահեցան Հայաստանում, Գագիկ Բագրատունեաց առաջին թագաւորից սկըսած՝ մինչև Անի քաղաքի առումն 91071 թիւ:

Յովհաննէս վարդապետ Վոզեռն, որ գրեց տումարական արուեստի, թուարանութեան և շրջանաց վերաց:

Յովհաննէս վարդապետ սարկաւազ, որ այս դարու

երևելի մասննազրաց մին էր, և ունի բացի զանազան գրուածոց՝ գեղեցիկ ճառ քաննայութեան վերայ:

Մետասաներորդ զարուս վերջին տարիքը եղան Կիրակոս վարդապետ և Սարգիս երէց միալաստակ աշակերտք Քրիզոր Աշայասիրի: Նորա ժամանակը ծաղկեցաւ և Ստեփաննոս եպիսկոպոս Քսենոյ կողմանց, ինքն վարժ և հմուտ գիտութեանց և ուսմանց մէջ, որի աշակերտքըն էին Իգնատիոս՝ Ղուկասու աւետարանի մեկնիչը, Սարգիս վարդապետ՝ կաթողիկեաց թղթոց մեկնիչը, Քրիզոր Պահլաւունին և Ներսէս Շնորհալին:

Ա. գ. գ. ա. ի ն ժ ո ղ ո վ. ք.:

Հարքայ Ա. ժողովը, 1002 թուին:

Հարքայ առաջնորդ Յակովբոսը Քոնդրակեցոց մտլորութեան ցանցը (ակննատը) ընկնելով՝ կեղծուպատիր բարեպաշտութեամբ շատերին կարաց որսալ զէպի ինքը: Սարգիս կաթողիկոսը տեսնելով սորա մտասը՝ կամեցաւ ժողովով բառնալ շար գալթակղութիւնը, ուստի ժողովեցան եպիսկոպոսունք Հարք գաւառում, և չըկարողանալով մի բան մտածել՝ լուծեցին ժողովը: Յետոյ կրկին ժողովեցան նոյն գաւառում՝ եպիսկոպոսունք և երիցունք: Յակովբոսը յոյս զնելով ոմանց իշխանաց օգնութեանը, պատգամաւոր ուղարկեց ժողովոյն քերեկ իւրեանից այն յանցանքը, որով չարախօսում էին նորա վերայ. բայց Սարգիս կաթողիկոսը Յակովբոսի Եսայի առունով մի աշակերտի ձեռքով բռնեց նորան և արգելեց առանձին տեղ. իսկ նորանից չետոյ ինչ որ միանգամ

գործեց Յակովբոսը՝ կարճաժամ ասացինք պատմութեան մէջ:

Անուոյ Է. ժողովը 1036 թուին:

Յովհաննէս արքայն Պետրոս Գետադարձին հրաժարեցնելով իշխանութիւնից, կարգեց նորա տեղ Սանահնու առաջնորդ Գէոսկորոսին. բայց ոչ ոք վարդապետաց չընդունեց նորան, ընդհակառակն բանադրեցին թագաւորին իւր կամակիցներով. Յովհաննէսը վախենալով ազաչեց Պետրոսին դառնալ իւր իշխանութեան աթոռը. և նա յանձն շառաւ, նամակ գրեց Յովսէփ Աղուանից կաթողիկոսին, որ զայն Հայաստան: Եւ նա որ եկաւ՝ ժողովեցան Անի քաղաքը Հայոց կաթողիկոսունք և վարդապետք չորս հազարի չափ, դատաւարտեցին Գէոսկորոսին, պատառեցին նորա իշխանութեան քողը, և ուղարկարկեցին Սանահնի վանքը, և կրկին հաստատեցին Պետրոսը կաթողիկոս:

Անուոյ Ը. ժողովը 1042 թուին:

Սարգիս Ա. ետ, անմիտրան խորհրդով արհամարհելով Հայոց բնիկ իշխանութիւնը, կամեցաւ առանձին թագաւորել. յետոյ աշխատեց որսալ նախարարաց և մեծամեծաց, բայց Վահրամ սպարապետը և Գրիգոր Մագիստրոսը չհաւանելով այն խորհրդոյն, ազաչեցին Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին՝ Հայոց թագաւոր հաստատել Յովհաննէսու եղբոր որդւոյ Աշոտայ որդի Գագիկը, ուստի ժողովեցան բոլոր իշխանք և օձեցին նորան թագաւոր 1042 թուին:

Հարքա: Բ. Ժողովը 1061 թուին:

Երկու Քոնդրակեցիք ձանաչելով իւրեանց մոլորութիւնը, եկան Գրիգոր Մաղխտորոս իշխանի մօտ, և խնդրեցին նորանից, որ բառնայ այն չար աղանդը: Ուստի Գրիգոր Մաղխտորոսը գնաց Ապահունիք, աւերեց և քանդեց նոցա ժողովասեղին Քոնդրակ գիւղում:

Շատերը տեսնելով Մաղխտորոսի եռանդը՝ ահ ու դողի մէջ ընկան, և թողին իւրեանց մոլորութիւնը. այս պատճառաւ եպիսկոպոսունք և վարդապետք ժողովեցան Հարք գաւառում, և միարան հաւանութեամբ մկրտեցին նորանց չանուն ամենասուրբ Երրորդութեան:

Սեաւ լերին Ա. Ժողովը 1082 թուին:

Գրիգոր Վկայատէրը կամենալով առանձնական կեանք վարել իւր մտքի խորհուրդը յայտնեց իւր ատենադպիր Լոռեցւոյ Գէորգ վարդապետին: Իշխանք շատ աղաչելով արգելում էին նորան այն խորհուրդը, բայց երբ տեսան նորա մտաց հաստատութիւնը՝ համոզեցին կարգել իւր տեղ Գէորգ Լոռեցին, և Վկայատէրը յանձնելով նորան կաթողիկոսական իշխանութիւնը, ինքը գնաց բընակուեցաւ Սեաւ լեառը: Բայց որովհետեւ առհասարակ ազգը Գրիգորի շնորհալի գործքերին և նորա հայրական խնամոց վերայ հիացած լինելով՝ նորան էին զիմում իբրև առատահոս աղբիւր, Գէորգը նախանձեցաւ նորա հետ և մտածեց եպիսկոպոսաց ժողովով գրկել նորան իշխանութիւնից, Իշխանք չլսեցին Գէորգին, և ձանձրացած նորա անչափ ստիպմունքից, աղաչեցին ամենքը

Գրիգոր Վկայասէրին հանել նորան իշխանութիւնից։
Վերջապէս Գրիգորը համոզուեցաւ և Սեաւ լեռնում ժողովով առաւ Գէորգից կաթողիկոսական քօղը, և կրկին
ինքն յանձն առաւ կատարել կաթողիկոսական պաշտօնը։

Հոնուոյ ժողովը 1073 թուին։

Հայազգի Փիլարտոս անունով մէկը նենդութեամբ
սպանեց Փոռնիկ Մամիկոնեանը, ինքն եկաւ նստաւ Քաւ
բլուր, և քանիցս մարդ ուղարկեց Գրիգոր Վկայասէրին
զալ իւր մօտ և չվախենալ նորանից, խոստանում էր
մեծարել նորան պատուով։ Բայց որովհետեւ բռնաւոր ու
մըն էր Փիլարտոս, կաթողիկոսը վախեցաւ գնալ նորա
մօտ։ Աւստի ազաչեց կարգել իւր տեղ կաթողիկոս Պետ-
րոս Գետազարձի քեռորդի Սարգիսը։ Փիլարտոսը ժողո-
վելով եպիսկոպոսաց և վարդապետաց Հոնի՝ Մելոս գետի
մօտ, ձեռնադրել տուաւ Սարգսին ամենայն Հայոց ե-
պիսկոպոսապետ։

Կաթողիկոսունք:

Գրիգոր Ակաչասիրի վախճանը, որ այս դարու սկզբին 1105 թուին պատահեցաւ, չիշեցինք մետասաներորդ դարում, բայց նա իւր մահից երեք տարի առաջ՝ կանչեց իւր մօտ իւր աթոռակից Բարսեղ կաթողիկոսին, և յանձնեց նորան իւր քեռորդու Ապիրատի երկու որդիքը՝ Գրիգորը և Ներսէսը, որոց ինքը դատարակել էր բարեպաշտ վարուք և իմաստութեամբ, և պատուիրեց իւր մօտ ժողոված անձանց, որ Բարսեղ կաթողիկոսի մահուան չետոյ՝ նորա տեղ կարգեն Գրիգորը կաթողիկոս, որովհետեւ Բարսեղ Ա. կաթողիկոսը Գրիգոր Ակաչասէրի մահուան չետոյ՝ ութ տարի վարելով հաչրապետական աթոռը, վախճանեցաւ Սեաւ լեռան Շուղր անապատի մէջ 1113 թուին:

Գրիգոր Պահլաւունին՝ Ապիրատ իշխանի որդին՝ իւր բարի վարուք և արթուն զննացքով քսան տարեկան հասակին արժանաւոր դոնուեցաւ կաթողիկոսական իշխանութեան: Թէպէտ չընդունեց նորա իշխանութիւնը Գաւիթ Աղթամարայ արքեպիսկոպոսը, բայց ազգային ժողովով հաստատուեցաւ Գրիգորը կաթողիկոսական աթոռույ մէջ, և քանի տարի նստելով Շուղր անապատ-

տում՝ չետոյ եկաւ ընակուեցաւ Յովք բերդի մէջ, և այնտեղ 1125 թուին հաստատեց իւր կաթողիկոսութեան աթոռը, և 1146 թուին՝ երբ Աղիւթացիք զիմեցին Հայոց սահմանները, և բռնացաւ Եկոնիոյ ամիրան, Գրիգոր կաթողիկոսը բոլոր միաբանութեամբ թողաւ Յովք բերդը, զնաց Հռոմկլայ քաղաքը, և այնտեղ հաստատեց հայրապետական աթոռը: Եւ Տերութեան ժամանակ, 1166 թուին մեծ ժողով գումարեց Հռոմկլայ, և իւր տեղ ձեռնադրեց Հայոց կաթողիկոս իւր եղբորը Ներսէսին, և երեք տարուց չետոյ՝ վախճանուեցաւ և թաղուեցաւ Հռոմկլայ՝ չիտուն և երեք տարի վարելով հայրապետական իշխանութիւնը: Սորա ժամանակ սկիզբըն առաւ միաբանութեան խորհուրդը Յունաց հետ:

Սուրբն Ներսէս՝ Գրիգոր Պահլաւունուոյ փոքր եղբայրը, որ իւր քաղցրախօսութեան համար Ծնորհալի կոչուեցաւ, և Կլայցելի՝ Հռոմկլայ քաղաքի անունով, նստաւ կաթողիկոսութեան աթոռը 1166 թուին: Սասուրբ վարութեաւ, բարի գործովք պայծառացաւ և զերազանց գանուեցաւ գիտութեամբ և իմաստութեամբ ևս. ականատես լինելով ողորմելի ազգի կարօտութեանը և հոգեոր մշակաց պակասութեանը՝ հոգ տարաւ ուղարկել գիտնական մարդիկ Քրիստոսի աւետարանը քարոզել: Կոնդակ կամ ընդհանրական թուղթ գրեց լի իմաստութեամբ և Աստուածային հոգւով՝ իբրև հովուական խորատ բոլոր եկեղեցականաց և աշխարհականաց քաղցր և ազգու խօսքերով:

Մանասպէս և եկեղեցւոյ պաշտամանց բարեկարգութեան և հաւատացելոց դէպի բարեպաշտութիւնը չորհորելու՝ շարադրեց երգեր և հոգելից շարականներ, Հայոց

համառօտ պատմութիւն ոտանաւոր, ողբերգութիւն՝ որ կոչոււմ է Յիսուս որդի: Աւնի նա ևս թերակատար մեկնութիւն Մատթէոսի աւետարանի, որ լրացրուց Յովհաննէս Երզնկացին, այլև ընտիր նամակներ զանազան անձանց վերայ գրած:

Սորա կաթողիկոսութեան ժամանակ Յունաց կողմից խնդիր եղաւ մեր ազգի միաբանութեան մասին նոցա եկեղեցւոյ հետ. բայց Ներսէս կաթողիկոսի մահը վրայ հասնելով՝ Յունաց առաջարկութիւնն անկատար մնաց: Վախճանուեցաւ նա 1173 թուին եօթանասուն և հինգ ամաց, վարելով հայրապետական աթոռը եօթը տարի և չորս ամիս:

Գրիգոր Գ, որ կոչոււմ է Տղայ՝ Ներսէս Ենորհալւոյ եղբօր որդին, նորա թաղման օրը ընտրուեցաւ կաթողիկոս: Սա շատ սիրելի և պատուելի էր ամենին իւր խելքով և առաքինի վարուք, և ոչ սակաւ հոգ տարաւ սէր և միաբանութիւն հաստատելու Յունաց հետ, և ապա Ներսէս Ենորհալւոյ սահմանած բոլոր եկեղեցական բարեկարգութիւնները հաստատելուց չետոյ՝ վախճանուեցաւ 1193 թուին վաթսուն ամաց՝ քսան տարի վարելով կաթողիկոսական աթոռը:

Գրիգոր Ե, Գրիգոր Տղայոյ եղբօր որդին 1193 թուին՝ հրամանաւ Աւոն իշխանի և հակառակասիրաց թելադրութեամբ, ընտրուեցաւ կաթողիկոս. բայց չետոյ իւր անկարգ վարուց պատճառաւ՝ Աւոն իշխանը բռնել ձգել առաւ Կոպիտառ բերդը, և երբ կամենում էր փախչել բերդից՝ բարձր տեղից ցած զցեց զինքը և իսկոյն մեռաւ, ուստի կոչուեցաւ Փահալէժ: Սա հայրապետութեան աթոռը ունէր մի տարի և չորս ամիս:

Պրիզոր Զ, որ Ապիրատ էր կոչուում՝ Ներսէս Եր-
նորհալուոյ եղբոր որդին էր: Ընտրուեցաւ կաթողիկոս
1195 թուին: Սա ինքն կատարեալ հասակաւ՝ պաշտա-
ռացած էր իմաստութեամբ և առաքինութեամբ: Հաղ-
բատեցիք և Սանահնեցիք, որոնք կամենում էին կարգել
կաթողիկոսութեան աթոռը Քարսեղ Անեցին, հակառա-
կեցան սորա դէմ, բայց Աւոն իշխանը չընդունեց նոցա
խնդիրը: Հակառակսէրները սորա վերայ զայրանալով՝
սկսան թշնամութեամբ վարուել Ներսէս Ամբրոնացուոյ
հետ, խափանարար համարելով նորան իւրեանց խորհր-
դոյն. այս պատճառաւ ծուռ աչքով էին նայում Պրի-
զոր կաթողիկոսին. բայց նա քաղցրութեամբ շահում էր
ամենի սիրտը: Սա եօթը տարի վարեց հայրապետական
աթոռը, և վախճանուեցաւ 1202 թուին:

Մեր եկեղեցույ վիճակը և Յունաց եկե- ղեցույ հետ միաբանութեան խորհուրդը:

Երկոտասաներորդ դարումն երբ խաչակիր զօրքը
դիմեց Երուսաղէմ, և բազմացան Եւրոպացիք Ասիոյ
կողմերը, Հայք սկսան սիրով և հաւատարմութեամբ
վարուել նոցա հետ: Այն ժամանակ Հայոց կաթողիկոսու-
թեան աթոռը ունէր Պրիզոր Պահլաւունին, որ բարե-
կրօն վարուք և սրբութեամբ յայտնի էր այն կողմերի
շատին եպիսկոպոսաց և առաջնորդաց: Երբ 1141 թը-
ւին, ժողով գումարեցաւ Անտիոք քաղաքում՝ հրաւի-
րուեցաւ այն ժողովումը և Պրիզոր կաթողիկոսը Ներ-
սէսի հետ միասին: Եւ երբ ժողովը վերջացաւ, Կննով-
կենախոս պապի դեսպանը կամենալով գնալ այնտեղից

Երուսաղէմ, զնաց նորա հետ և Գրիգոր կաթողիկոսը Այնաեղ ևս ժողով գումարելով զանազան բարեկարգութեանց համար, խօսք ընկաւ Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութեան և ծէսերի վերայ, որ Գրիգոր կաթողիկոսը պարզ և ընդարձակ խօսքերով բացաչալտեց և հաճոցեց բոլոր ժողովը աներկմիտ լինել Հայոց ազգի ուղղութեան վերայ, որի վերայ Լատինացիք զարմացած՝ զովասանք գրեցին Խննովկենտիոս պապին: Եւ նա ի նշան սիրոյ ուղարկեց կաթողիկոսին դաւազան և հայրապետական քօղ. նոյնպէս Գրիգորը պատասխան գրեց նորան և ուղարկեց Հռովմ 1145 թուին:

Գրիգոր Պահլաւունուոյ վերջին տարիները միաբանութեան խորհուրդ առաջարկուեցաւ Յունաց եկեղեցւոյ հետ, և ազգի զլխաւորք ցանկալով Յունաց խոռովութեան և ատելութեան պատճառները բառնալ, որոնք միշտ չարախօսում և նախատում էին Հայոց, շուտով հասաւ Գրիգոր կաթողիկոսի մահը, և այն խորհուրդը մընաց անկատար: Բայց նորա մահուան չետոյ՝ նորա եղբայր և յաջորդ սուրբն Ներսէս Ծնորհալին Կիւ Մանուէլ կալսեր փեսայի Ալէքս Կոմնենոսի ազաչանօք հոգ տարաւ միաբանութեան առաջարկած խորհուրդը զլուխ տանել. ուստի զանազան նամակներ գրեց կալսեր և Յունաց Միքայէլ պատրիարքին ներկայացնելով Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութիւնը և եկեղեցական կարգերը: Կալսերը և պատրիարքը սիրտ առնելով նորա նամակներից՝ ուղարկեցին Ներսէս Ծնորհալուոյ մօտ Քէորիանէ՝ աստուածաբանը և վանահայր Յովհաննէսը, որոնք եկան Հռովմից և երկար միջոց խօսեցան հաւատոյ խորհրդոց և եկեղեցական արարողութեանց վերայ: Յետոյ միաբան

հաւանութեամբ երկուց կողմանց նամակ առան Ներսէս կաթողիկոսից և դարձան Աոստանդնուպօլիս, ուր նմանապէս Յոնք ևս հաւանութիւն տալով՝ կաշսերէն և պատրիարքէն համաձայնութեան թուղթ առան ի կատար ածելու միաբանութեան խորհուրդը, և կրկին դարձան Հռովմայ: Ապօղիկոսը տեսնելով գործի չափնողութիւնը, միաբան ժողովով զրեց բոլոր եպիսկոպոսաց Հայաստանի, և խնդրեց նոցա հաճութիւն և հաւանութիւնը: Եւ մինչդեռ սպասում էր պատասխանին, մահուան օրը հասաւ նորան և վախճանուեցաւ 1173 թրւին, և միաբանութեան խորհուրդը մնաց անկատար: Նորա յաջորդ Քրիզոր Տղայն՝ Մանուէլ կաշսեր յորդորելովը յօժարեցաւ զլուս տանել իւր հօրեղբօր Ներսէսից սկսած գործը, ուստի Հայաստանի եպիսկոպոսաց շատ թղթակցութիւններ անելուց յետոյ՝ ժողով զումարեց Հռովմայ, ուր Ներսէս Լամբրոնացին Տարսոնի եպիսկոպոսը զեղեցիկ՝ և փառաւոր խօսքերով ատենարանութիւն արաւ: Նոյնպէս Յունաց մետրոպօլիտները ժողով արին Աոստանդնուպօլիս, և յայտնեցին Հայոց իւրեանց վերջին որոշումն, առաջարկելով միայն այս երկու խրնդիրը, բացառյալ խօսքերով դաւանիլ ի Քրիստոս երկու բնութիւն, և ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը: Յունաց այս առաջարկութեանը հաւանութիւն ցոյց տալով, ընկալաւ Քրիզոր կաթողիկոսը 1179 թուին, և ազգային ժողով զումարեց երեսուն երեք եպիսկոպոսներով, բազմաթիւ վարդապետներով և վանականներով, և զբաւոր հաւանութիւն առաւ երեք հարիւր եպիսկոպոսներից, որոնք չկարացին զալ ժողով, ուր միաբան խորհրդով համաձայնեցան ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը և ՚ի Քրիս-

տոս ասել երկու բնութիւն:

Այս որոշումը հաւատոյ ուղիղ դաւանութեան հետ ուղարկեցին կայսեր և Յունաց ժողովոյն, բայց առաջ քան թղթի հասնելը Կոստանդնուպոլիս՝ Կիո Մանուէլ կայսրը վախճանուեցաւ, և խափանեցաւ միաբանութիւնը:

Այս ամենը ունայն անցնելուց յետոյ՝ Յոյնք զայրանալով մեր ազգի ընդդէմ, և տեսնելով մեր ազգի ընտանութիւնը Եւրոպացուց հետ՝ սկսան շարափօսութիւն անել Հայոց վերայ Լատինացուց առաջ: Այս պատճառաւ Գրիգոր կաթողիկոս Տղայն նամակ գրեց Ղուկիոս Փ, Հռովմայ հայրապետին, յայտնելով Հայոց եկեղեցուց վիճակը, և Յունաց անտանելի թշնամութիւնը Հայոց ազգի հետ, և այն նամակը ուղարկեց Փիլիպպոսի սրբոց Գրիգոր եպիսկոպոսի ձեռքով, որ գնաց Իտալիա և Վերոնա քաղաքում տուաւ նորան թուղթը:

Նմանապէս և նորանից միսիթարական և քաջալերական կոնգակ և պարզեւներ ստանալով՝ դարձաւ Տարսոն 1185 թուին, որպէս պատմում է Ներսէս Լամբրոնացին որ լատին լեզուի տեղեակ լինելով՝ թարգմանեց կոնգակը:

Գրիգոր կաթողիկոսի միաբանութիւնը և հարազատ ընտանութիւնը Յունաց և Լատինաց հետ՝ խոսվութեան և թշնամութեան պատճառ եղաւ Զորագետացուց և Սանահնեցուց մէջ, որոց գլուխն էր նոցա վանահայր Գրիգոր Տուտէորդին: Սա յանդուգն և թշնամագիր նամակով Գրիգոր կաթողիկոսին և նորա խաղաղասիրութեան գործերը արհամարհում է, նմանապէս և նորա խորհրդակցաց: Բաց յայսմանէ աշխատեց զրգուել

շատերին նորա դէմ, ուստի և ոմանց հակառակասիրաց խորհրդով և զործակցութեամբ՝ նոր կաթողիկոս կարգեց Անեցի Բարսեղ անունով եպիսկոպոսը. բայց բոլոր ազգը օրինաւոր կաթողիկոս ճանաչում էր Քրիզոստոմի, և ետ շինաց նորա հնազանդութիւնից:

Այն ժամանակ Հայոց Աւոն իշխանը, որ տիրում էր Կիլիկիա՝ կամեցաւ արքայական թագ ընդունել Աւտիններէից. ուստի դեսպաններ ուղարկեց Կեղեստինոս Ք. պապին և կաշսեր Զ. Հներիկոսին՝ կատարել նորա խնդիրը: Երկոքին ևս բարեհաճելով՝ ուղարկեցին նորան արքայական թագ և առիւծանշան դրօշակ՝ Մոպունտիոյ արքեպիսկոպոսի ձեռքով, որ և ՚ի դիմաց պապի առաջարկեց նորան փոխել միայն երեք ծիսական պաշտօնները Հայոց եկեղեցւոյ. այն է՝ գլխաւոր տէրունական տօները կատարել այն օրերին, որ օրերին կատարում են Քրիստոնէից միւս եկեղեցիքը, ժամերգութիւնը և պատարագը ժողովրդեան առաջ եղեղեցւոյ մէջ կատարել, և ճրագալուցի երեկոյին չլուծանել պար:

Հայք այս ամենը չանձն առան ստորագրութեամբ տասն երկու եպիսկոպոսաց, որոց մին էր և Ներսէս Լամբրոնացին: Յետոյ երբ Աւոն թագաւորի հանդէսը կատարեցին՝ Մոպունտիոյ արքեպիսկոպոսը դարձաւ Հրատովմ Աւոն թագաւորի և Քրիզոստոմի կաթողիկոսի շնորհակալութեան թղթով առ պապն, և նա իւր պատասխանի հետ ուղարկեց կաթողիկոսին եմփփորոն և մատանի, նոյնպէս և Աւոն թագաւորին սրբոյն Պետրոսի նշանը:

Քրիզոստոմի կաթողիկոսի և տասն երկու եպիսկոպոսաց միաբանութիւնը Հռովմայ պապի հետ՝ սաստիկ զայրացրեց Զորագետացոց. ուստի անհաշտ թշնամութեամբ

կուսեցան խօսքով և գրով Ներսէս Լամբրոնացւոյ զէմ,
որին առաջնորդ և խորհրդական էին համարում այն
անցած բաներին, բայց Լամբրոնացին ազդու խօսքերով
լուսցուց նորանց:

Հայոց մատենագիրք:

Թէպէտ այս դարու մատենագիրները սակաւաթիւ
էին, բայց համբաւաւոր գանուեցան գրաւոր աշխատու-
թեանց ընտիր վաստակներով:

Սուրբ Ներսէս Կլայեցի, որ և Շնորհալի, Հայոց
կաթողիկոս, որի հոգեշահ բազմարդիւն գրուածները
չիշեցինք կաթողիկոսաց կարգի մէջ:

Ներսէս Շնորհալւոյ աշակերտակից, Սարգիս Շնոր-
հալի, կաթուղիկեաց եօթն թղթոց մեկնութիւն գրեց
ընտիր ոճով, հոգեշահ և ազդու չորհորակներով:

Իգնատիոս վարդապետ, նոյնպէս Շնորհալւոյ աշա-
կերտակից, Պահլաւունի Գրիգոր կաթողիկոսի խնդրանօք
գրեց Աուկասու աւետարանի մեկնութիւնը ընտիր ոճով:

Անեցի Սամուէլ երէցը, հրամանաւ Գրիգոր կաթո-
ղիկոսի Պահլաւունւոյ գրեց ժամանակագրութեան աղիւ-
սակ մասնաւոր պատմութեամբ:

Մատթէոս Աւուհայեցի խաչակիր զօրաց ժամանակ,
գրեց Հայոց պատմութիւն՝ սկսած Աշոտ Աղորմածի ժա-
մանակից մինչև իւր ժամանակը՝ 9114 թիւը: Աւնի
նա ևս արտաքին ազգաց պատմարանական գրուածներ:

Մխիթար բժիշկ Հեր քաղաքից՝ Ներսէս Շնորհալ-
ւոյ մտերիմ, Գրիգոր Տղայոյ խնդրանօք շարագրեց
բժշկարան, որ կոչուում է Ղերմանց մխիթարութիւն:

Ներսէս Լաճիքոնացի Տարսնի եպիսկոպոսը Հայոց Օշին մեծ իշխանի որդին, որ երկրորդ Պողոս կոչուեցաւ, և նմանօրինակ Գեմոսթենէսի և Աիկերոնի ընտիր աշխատասիրութեամբ պարծանք բերաւ հայերէն զպրութեան: Ան զրեց Գաւթի սաղմոսաց, Սողոմոնի առակաց, ժողովողի և իմաստութեան և երկոտասան մարդարէից մեկնութիւնը: Նմանապէս և պատարագամատոյց գրոց մեկնութիւնը: Աւնի նա ընտիր ձառեր, շարականներ, և զանազան նամակներ այլ և այլ անձանց վերայ գրած: Միտթար Գանձակեցի կամ Գետկայ կոչեցեալ, որ մօրուաց սակաութեան համար Գօշ կոչուեցաւ, զրեց դատաստանագիրք, կանոններ և խրատական թղթեր:

Այս զարումն ժամանակաւ մերձաւոր էին միմեանց՝ Խաչատուր վարդապետ Տարսնացի, Գրիգոր Ակեռացի, և Գէորգ վարդապետ Ակեռացի, որոնք ծաղկեցան զանազան գրաւոր աշխատութեամբ:

Ազգային ժողովք:

Շուղրայ ժողովք 1113 թուին.

Բարսեղ կաթողիկոսը ցանկանալով ուխտ զնալ Երուսաղէմ, յայանեց իւր խորհուրդը ոմանց եպիսկոպոսաց և իշխանաց: Այլ որովհետեւ օրը մթնանում էր, բոլոր եկեղեցականք եպիսկոպոսով միատեղ կտուրի վերայ կատարում էին երեկոցեան պաշտօն (աղօթք), տանիքը (կտուրը) ծանրանալով փուլ եկաւ, և կաթողիկոսի ողբ կոտորեցաւ: Եւ մինչդեռ կենդանի էր՝ տանել տուաւ իրան Շուղր անապատը, և այնտեղ հրաւիրելով Հայոց ե-

պիսկոպոսաց և իշխանաց, նոցա ամենի հաւանութեամբ՝
կաթողիկոսական քօղը և զաւաղանը տուաւ Շնորհալուոյ
եղբօր Գրիգորիսին: Աստի՛ն Բարսեղի մահուան յետոյ՝
ժողովեցան ամենքը կարմիր վանքը, և օժեցին նորան
մեծահանդէս շքով:

Սեաւ լերան Բ. ժողովը 1114 թուին:

Բարսեղի տարածամ մահը և Գրիգոր Պահլաւու-
նու կաթողիկոսութիւնը լսելով Աղթամարայ Գաւիթ
արքեպիսկոպոսը՝ շփոթուեցաւ և արհամարհելով նորա
իշխանութիւնը՝ և իրան կամակիցներ գտնելով՝ կոչեց
իրան Աղթամարայ կաթողիկոս: Այս որ լսեց Գրիգոր
կաթողիկոսը՝ ժողովեց Սև լեան բոլոր եպիսկոպոսաց և
վանահարց՝ երկու հազար հինգ հարիւր հօգի, որոց մի-
ձայն հաւանութեամբ մերժեց Գաւթին, բանադրեցին
ամենին, որոնք վստահանան կաշառով ընդունել եկեղե-
ցական պաշտօն: Կարծուում է թէ այս ժողովում սահմա-
նեցաւ, որ կաթողիկոսի ընտրութեան մէջ միաձայն լինին
Բջնոյ, Հաղբատայ, Թաղէի և Ստաթէի վանաց արքե-
պիսկոպոսունք:

Հռոմկլայի Ա. ժողովը 1166 թուին:

Գրիգոր Պահլաւունին հասնելով խորին ծերու-
թեան, և զգալով իւր վախճանը՝ աղաչեց իւր հարա-
գատ Ներսէս Շնորհալուոյն յանձն առնուլ կաթողիկոսու-
թեան աթոռը, և նա թէպէտ ամեն կերպով հրաժար-
ոււմ էր այն պատուից, ուր ուրեմն լսեց նորա աղա-

չանքը՝ և չանձն առաւ այն իշխանութիւնը: Աւստի Գրիգոր կաթողիկոսը ժողովելով բոլոր եպիսկոպոսաց և վարդապետաց Հռովմկայ, ձգեց Ներսէսի զլիսին կաթողիկոսական քօղը և ձեռին տալով հայրապետական զաւզանք՝ պատուեց նորան:

Միևնոյն ժամանակ Ներսէս Ծնորդալին գեղեցիկ և ազդու խօսքերով առննախօսութիւն արաւ այնտեղ՝ առաջ ներկայացնելով Գրիգոր Պահլաւունուոյ երկնային քաղաքավարութիւնը, և յետոյ իւր նուաստութիւնը խոստովանելով, և թէ Աստուծոյ շնորհքն ինչ փառքի հասցրեց նորան: Եւ ապա ժողովը վերջանալույ յետոյ՝ իբր երեք ամիս անցաւ՝ վախճանուեցաւ Գրիգոր Պահլաւունին:

Հռովմկայի Բ. ժողովը 1172 թուին:

Բարեպաշտ կայսր Մանուէլ Ամեննոսը իմանալով Ներսէս Ծնորդալուոյ ուղղափառ վարդապետութիւնը և երկնանման քաղաքավարութիւնը, որովհետեւ ինքն իբնէ խաղաղութեան և սիրոյ ցանկացող էր՝ հոգ տարաւ վերցնել միջից Հայոց և Յունաց բաժանումը և անմիաբանութիւնը: Աւստի նախկ զրեց Ներսէս Ծնորդալուոյն, և Յունաց եկեղեցուոյ կողմից ինն յօդուած առաջարկելով, աղաչու՛մ էր որ եպիսկոպոսաց ժողովով համոզի և ընդունել տայ Հայոց այն յօդուածները: Երբ կայսեր պատգամաւորները հասան Հռովմկայ՝ Ներսէս Ծնորդալին շատ սիրով ընդունեց նորանց, և յետոյ հրաւիրեց բոլոր եպիսկոպոսաց, որոնք բնակոււմ էին Տօրոս լեռան և Միջագետի սահմաններում, նոքա թէպէտ չանձն առան

ընդունել Յունաց առաջարկութիւնը, բայց կասկածելով թէ մի՞ զուցէ վերին Հայոց եպիսկոպոսունք համաձայն չլինին ժողովոյ սահմաններին, մտածեցին հրաւիրել նորանց ևս ժողովը: Եւ մինչդեռ պատրաստ էր Ներսէս Ենորհալին առանձին թղթով հրաւիրել նոցա իւր մօտ, հասաւ իրան երկնահրաւէր կոչումը, անցաւոր կեանքից փոխուել յաւիտենականութիւնը, ուստի չըկարաց լրումն տալ գործոյն:

Հռոմկլայի Գ. ժողովը 1178 թուին:

Եւրօր որդին Ենորհալուց Գրիգոր Տղայն միաձայն հաւանութեամբ բոլոր ազգայնոց՝ ընդունելով նորա աթոռը, նորա ազնիւ և բարի վարուց նմանութիւն էր բերում: Մանուէլ Կոմնենոսի և Միքայէլ պատրիարքի թախանձանքից ստիպուած՝ ջանք էր անում ի կատար ածել միաբանութեան խորհուրդը՝ Ենորհալուց սկզբնաւորածը: Բայց անկարելի էր համարում՝ որ Հայք հաւան լինէին փոխել այն ծէսերը, որոց մէջ ի սկզբանէ հաստատուած էին. աղաչեց կայսեր և պատրիարքին, որ չստիպեն Հայոց փոխել նախնական ծէսերը, այլ աշխատել բառնալ միջից ուղղափառ հաւատոյ փնասարբեր արարողութիւնքը: Կայսրը և պատրիարքը հաւան գտնուելուց յետոյ՝ Գրիգոր կաթողիկոսը կանչեց իւր մօտ Հռոմկլայ Յունաց պատգամաւորաց հետ և եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և միանգամայն բոլոր հոգևորականաց Հայաստանի, և ժողով գումարեց, որպէս զի միաբանութեան խորհրդոյն լրումն տան: Այս ժողովումը Ներսէս Լամբրոնացին զեղեցիկ և զօրաւոր խօսքերով ատենաբա-

նելով քրիստոնէական եկեղեցւոյ հանգամանաց վերայ՝ ներկայացրեց անմիաբանութիւնից առաջ եկած քնասները, և միաբանութիւնից մեծամեծ օգուաները: Նորա խօսքերից չափշտակուած՝ ամենքը շտապում էին աւարտ հասցնել այն սկսած միաբանութեան խորհուրդը:

Բայց ինչպէս առաջին անգամ Ներսէս Շնորհալուոյ տարածամ մահը խափանարար եղաւ զործոյն, նոյնպէս և այս երկրորդ անգամ իսպառ խափանուեցաւ՝ բարեպաշտ Մանուէլ Կոմնենոսի մահուան պատճառաւ:

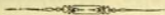
Ստոյ Ա. ժողովը 1193 թուին:

Գրիգոր Տղայն հասնելով խորին ծերութեան՝ լի բազմադիմի արդեամբք վճարեց իւր կեանքը: Աւոն իշխանը, Զորադետացիք, Հաղբատեցիք և Սանահնեցիք կամենում էին կաթողիկոս կարգել նորա քեռորդի Գրիգոր Ե, որ զեռ մանուկ էր հասակաւ: Բայց Ներսէս Լամբրոնացին տեսնելով նորա անբարի վարքը՝ շատ կերպ հակառակեցաւ նորա ընտրութեանը, որպէս ինքն չիշում է մի տեղ իւր զրուածոց մէջ: Սակայն միւսները չլսելով Լամբրոնացւոյ իրաւացի խօսքին, կարգեցին նորան կաթողիկոս. և թէ նորանից յետոյ ինչ գործեց նա և ինչպէս վճարեց իւր կեանքը, համառօտ խօսքով չիշեցինք կաթողիկոսաց չաջորդութեան կարգի մէջ:

Տարսոնի Ա. ժողովը 1198 թուին:

Աւոն Բ, իշխանից առաջ, որոնք Ռուբինեանց ցեղից էին՝ պսակուած չէին թագով: Աւոնը տեսնելով

իւր գործոց յաջողութիւնը, և Հայաստանի յառաջագէժ
զարգանալը՝ ցանկացաւ թագաւոր օծուիլ. ուստի
թուղթ գրեց Աեղեասինոս պապին և Հենրիկոս Զ, Գեր-
մանացւոց արքային, և երբ նոքա իրաւացի համարեցին
Աւոնի խնդիրը, ժողովեցան բոլոր եպիսկոպոսունք Հա-
յոց, Յունաց և Լատինացւոց Տարսոն քաղաքը, և Գրի-
գոր Ապիրաս Հայոց կաթողիկոսը Սոսիա տաճարի մէջ
մեծահանդէս պատուով օծեց Աւոնին Հայոց թագաւոր:

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցւոյ վիճակը:

Երեքտասաներորդ դարու սկզբին յետ մահուան Գրիգոր կաթողիկոսի, որ Ապիրատ էր կոչուում, 1202 թուին կաթողիկոսութեան աթոռը նստաւ Ստոյ արքեպիսկոպոս Յովհաննէս Է, որի մականունն էր Մեծարարոյ: Բայց փոքր Հայոց եպիսկոպոսունք, որպէս և Շիրակեցիք անհաւան գտնուելով այն ընտրութեանը, նորա տեղ կարգեցին երկու կաթողիկոս, առաջինը Սեբաստիոյ եպիսկոպոս Անանիային, իսկ Շիրակեցիք Բարսեղ Անեցւոյն: Այն ժամանակ Հայոց թագաւորը Աւոն անբաւական մնալով Յովհաննէս կաթողիկոսից, մի տարուց յետոյ զրկեց նորան այն իշխանութիւնից և ընտրել տըւաւ Գաւիթ Ք, Արքակազնեցւոյն, որով եղան չորս կաթողիկոս. բայց երեք տարուց յետոյ Գաւիթ կաթողիկոսը վախճանեցաւ նոյն տարում, նոյնպէս և Անանիա փոքր Հայոց առանձին կաթողիկոսը, յետոյ Յովհաննէս կաթողիկոսը հաշտուած լինելով Աւոն թագաւորի հետ, կրկին հաստատուեցաւ կաթողիկոսութեան աթոռոյ վերայ և մնաց նոյն իշխանութեան մէջ ընդամենը տասն և ութ տարի:

Գաւիթ կաթողիկոսութեան ժամանակ 1204 թը-

ւին, Զաքարէ Սպասալար իշխանի խնդրանօք և Հայոց ազգային ժողովով հաստատուեցաւ ունենալ շարժական սեղան պատարագի զօրաց բանակի մէջ: Այս պատճառաւ Զաքարէ իշխանի մօտ ուղարկուեցան քահանայք և սարկաւազներ ամենայն պատրաստութեամբ եկեղեցական ըսպասուց և անօթոց՝ պատարագի պաշտաման համար, և այնտեղ այն հանդէսին Պաշատուր վարդապետ Տարօնացին յօրինեց «Խորհորդ խորին» երգը, որ մինչև ցայսօր երգում է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ պատարագի սկզբին քահանայի զգեստաւորուելու ժամանակ:

Ի. Յովհաննու մահուան յետոյ կաթողիկոսութեան աթոռը նստաւ Կոստանդին առաջին Բարձրբերդցին 1220 թուին: Սա մեծ խնամք տարաւ ազգի բարեկարգութեան, 1243 թուին ազգային ժողովք արաւ Սիս քաղաքում, և ժողովոյն սահմանած կանոններն ուղարկեց Հայաստանի ամեն կողմը, որ ընդունեն և ի գործ դնեն, և մինչև զբաղուած էր այսպիսի հոգևոր վաստակներով՝ վերջացրեց իւր կեանքը խորին ծերութեան մէջ 1267 թուին՝ քառասուն և եօթը տարի վարելով հայրապետական իշխանութիւնը:

1268 թուին ընտրուեցաւ կաթողիկոս Յակովբ Տարսնացին և նստաւ Հոռովկայ, ուստի և կոչուեցաւ Կըլայեցի: Սա յօրինեց ճառեր և Տիրամօր ծննդեան շարականը՝ «Երգեղէք որդիք Սիոնի երգ նոր», շատ հոգս տարաւ և աշխատեց ազգի բարեկարգութեան և օգտի համար, և տասն և ինն տարի վարելով հայրապետական աթոռը՝ վախճանուեցաւ 1287 թուին: Սորա ժամանակ յայտնուեցաւ Մեծին Ներսէսի նշխարքը Թիլ աւանի մէջ, ուստի Հայոց թագաւորը Աւոն հոյակապ եկեղեցի շինեց

Մեծին ներսէսի անուամբ. և Յովհան վարդապետ Երզընկացին յօրինեց շարական՝ ընդ զլոյս անձառ շնորհաց, ուր չիշատակուում է նորա նշխարաց յայտնութիւնը:

Կեսարիոյ արքեպիսկոպոս Կոստանդին Բ, Սսեցին նստաւ կաթողիկոս 1287 թուին. բայց երեք տարուց չեսոյ Հեթում թագաւորի հետ աւերուելով՝ ընկաւ աթոռից:

Ստեփաննոս Գ, Եկեղեաց գաւառից, ընտրուեցաւ կաթողիկոս՝ Կոստանդեայ փոխանակ 1290 թուին. և որովհետեւ մանկութիւնից Հռովմայ էր մեծացած՝ կոչուեցաւ Հռովմայեցի: Սա վերջինն էր Հռովմայի կաթողիկոսներից, պատճառ որ՝ սորա ժամանակը 1293 թուին Եզրպոտոսի բռնաւորն աւերեց կաթողիկոսարանը, գերի տարաւ կաթողիկոսին և եկեղեցւոյ բոլոր սպասը, նոյնպէս և սուրբ Լուսաւորչի աջը. բայց երբ պատժուեցաւ չԱստուծոյ բռնաւորը, ապա թէ չես դարձուց գերիքը և եկեղեցւոյ բոլոր սպասը և Լուսաւորչի աջը, իսկ Ստեփաննոս կաթողիկոսը չորս տարի վարելով հայրապետական աթոռը՝ վախճանուեցաւ դառն վշտեր կրելով պանդխտութեան մէջ:

1294 թուին ընտրուեցաւ կաթողիկոս Գրիգոր Է, Ննաւարգեցին, և որովհետեւ աւերած էր Հռովմայն, նստաւ Սիս քաղաքում, ուստի կոչուեցաւ Սսեցի: Սա հակամէտ զոլով Յունաց և Լատինաց եկեղեցեաց ծէսերին, մեծ տրտունջ եղաւ նորա վերայ ազգի մէջ, մինչև արևելեան վարդապետք ժողովական թղթով գրեցին նորան զգուշանալ նորաձեւութիւններից, և ամենքը զայրացած նորա դորձքի վերայ, սկսան սաստկապէս դիմախօսել օտար ազգի դաւանութեան և աւանդութեանց

վերայ: Բայց և այնպէս չփոխեց նա իւր մտաց խորհուրդը, և երբ փոքր ինչ խաղաղացաւ Կիլիկիոյ երկիրը՝ 1305 թուին չարմար միջոց համարեց գլուխ տանել իւր խորհուրդը, այն է ինչ ինչ ազգային արարողութիւնները փոխել. ուստի մեծ Հայաստանի արքեպիսկոպոսաց և առաջնորդաց թուղթ գրեց, բայց չընդունուեցաւ նորա առաջարկութիւնը և մեծ խռովութիւն և երկպառակութիւն ծագեցաւ ազգի մէջ այս իրողութեան մասին: Մէ երբ կամենում էր նա ազգային ժողով գումարել՝ վերջացրեց նա իւր կեանքը 1306 թուին, տասն և չորս տարի վարելով հայրապետական աթոռը: Բայց Աւոն Հայոց արքայն կամենալով կատարել հանգուցեալ կաթողիկոսի կամքը, ժողով գումարել տուաւ Սիս արքայանիստ քաղաքում, ուր ժողոված էին քառասուն և մի եպիսկոպոսունք, տասն վարդապետք, եօթն վանահարք, երիցունք և արեղայք, որոց հետ և թագաւորը շատ իշխաններով, և այն ժողովոյ մէջ կարդալով Անաւարդեցւոյ դաւանութեան թուղթը, սահմանեցին ինչ ինչ կանոններ, և ապա ընտրեցին ի կաթողիկոսութիւն Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը Կոստանդին Բ, որ հրաժարած էր հայրապետական իշխանութիւնից 1290 թուին:

Նկեղեցական մատենագիրք:

Հայոց մատենագրաց մէջ այս դարումս համբաւաւորքն էին Յովհաննէս վարդապետ վանական Տաւուշեցին՝ Մխիթարայ Գօշի աշակերտ, ճառագիր, որի յորդորանօք տէր Եսրայէլը յօրինեց Յայսմաւուրքը:

Այիրակոս Գանձակեցին գրեց Հայոց պատմութիւն՝

Լուսաւորչից սկսած մինչև իւր օրերը, և վախճանուեցաւ 1271 թուին:

Վարդան վարդապետ Բարձրբերդցին գրեց ընդհանուր պատմութիւն համառօտ, Դաւթի սաղմոսաց, գրոցն Մովսիսի, Սողոմոնի Երգոց՝ Երգոցն, և Դանիէլի մարգարէութիւնը: Ունի և շարականներ՝ Վր նախիմաց, Վ՛ յանսահման ծովէն և Վրք զարդարեցին:

Վահրամ վարդապետ՝ Լևոն թագաւորի տօննաղբ-պիրը գրեց Հայոց պատմութիւն ոտանաւոր՝ որպէս չաւելուած Շնորհալուոյ վիպասանութեանը՝ մինչև իւր օրերը:

Յովհաննէս վարդապետ Երզնկացին, որ Պլուզ, այսինքն կապուտակ էր կոչուում, որպէս և Մործորեցի, աշակերտ էր Վարդանայ Բարձրբերդցուոյ, և հետամուտ և վարժ էր գիտութեանց մէջ: Սա յօրինեց աստեղաց շարժման, տարուոյ եղանակաց և տարերաց վերայ գիրք, այլև ճառեր և ներբողներ, որպէս և սուրբ Լուսաւորչի շարականը՝ «Այսօր զուարճացեալ», և Մեծին Ներսէսի շարականը, տաղեր և ջրօրհնեաց տօնի երգեր և հոգեշահ խրատներ: Նոյնպէս լրացրուց Մատթէոս աւետարանչի մեկնութիւնը՝ Շնորհալուոյ սկսած:

Յովհաննէս վարդապետ Արճիշեցին որ Ոսպնակեր էր կոչուում, գրեց պատարագի խորհրդոյ մեկնութիւնը համառօտ և պարզ ոճով:

Ա. զգային ժողովք:

Ստոյ Բ. ժողովը 1204 թուին:

Զաքարէ Սպասալար բարեպաշտ իշխանը միշտ պատերազմաց մէջ զրկուած էր լինում Աստուածապաշտու-

Թիւնից, ուստի Վրացիք և միւս ազգերը ևս բամբաստում էին նորան՝ այս պատճառաւ առանձին թղթով ազաչեց Վեոն թագաւորին և Յովհաննէս կաթողիկոսին որ հրաման տան նորան շարժական խորան և պատարագի սեղան և քահանայ ման ածել իւր հետը, որպէս երբեմն Տրդատ թագաւորը և Վարդանանք: Նոյնպէս և խնդրեց հրաման պատարագի պաշտօնը հանդիսիւ կատարել սարկաւաղներով և դպիրներով, և սրբոյ կուսին վերափոխումը և Խաչի տօնը Վրաց հետ տօնել: Վեոն թագաւորը խորհուրդ արաւ Գաւիթ կաթողիկոսի հետ և հրամայեց ժողով գումարել Սիս քաղաքում, և ժողովը շտեմներով ինչ ընդդէմ նախնի կանոնաց՝ վճռեց ընդունել նորա առաջարկուած թիւնը, և թոյլ տալ նորան առնել ինչ որ խնդրում է նա, չետօյ ութը կանոն սահմանեցին եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար և արձակեցին ժողովը:

ԼՈՒՈՒ ժողովը 1205 թուին:

Երբ Զաքարէ Սպասաւարը ընկալաւ ժողովոյ վճիռները և սահմանները, շատ ուրախացաւ. իսկոյն իւր իշխանութեան սահմաններից եպիսկոպոսներ և վարդապեաներ ժողովեց Լոռի քաղաքում, և առաջարկեց նոցա Սոյ ժողովոյ կանոնները: Եւ թէպէտ ոմանք նոցանից հաւանեցան և ուրախացան, բայց և ոմանք հակառակ եղան Զաքարէի խորհրդոյ, որպէս Գրիգոր Տաւտէորդին, Գաւիթ Քորաչրեցին, Յովհաննէս Սանահնեցին և այլք: Զաքարէն տեսնելով որ նոքա կամենում են շփոթ ձգել, նոցանից ոմանց պահեց իւր մօտ և առհասարակ ամեն

տեղ և ամենին որ իւր իշխանութեան ներքոյ էին՝ հըրամայեց հնազանդիլ այն ժողովոյ կարգաց և կանոնաց:

Ստոյ Գ. ժողովը 1243 թուին:

Կոստանդին կաթողիկոսը տեսնելով ազգի եկեղեցականաց թուլութիւնը և անկարգութիւնը, կամեցաւ բարեկարգել որպէս եկեղեցականները, նոյնպէս աշխարհականները, ուստի Հեթում թագաւորի հրամանաւ ժողովեց եպիսկոպոսներ, վանահայրեր և վարդապետներ, և ոմանք իշխաններից Սիս քաղաքում, և առաջ բերելով այն ամեն անկարգութիւնները, որ յաճախել էին այն ժամանակը մեր եկեղեցականաց մէջ, սահմանեցին քսան և հինգ կանոն, և առանձին կանոնով արգելեցին ձեռնադրել մանկահասակներին, վճռեցին որ սարկաւազացուք լինին զոնեա քսան ամաց, քահանայացուք քսան և հինգ ամաց և եպիսկոպոսացուք երեսուն ամաց, և թէ միմիայն արժանաւորաց տրուին այդ աստիճանները անաչառութեամբ և առանց կաշառութեան:

Տարսոնի Բ. ժողովը 1267 թուին:

Յետ մահուան Կոստանդեայ կաթողիկոսի՝ Հեթում թագաւորը մեծ ժողով զումարեց եպիսկոպոսաց և վարդապետաց Տարսոն քաղաքում, և ընտրեցին նորա փոխանորդ Յակովբ Տարսոնացին, որ սրբակրօն վարուք և բարեմասնութեամբ արժանի էր այն մեծ պատուոյն:

Տարսոնի Գ ժողովը 1270 թուին:

Երբ մեռաւ Հեթում թագաւորը, նորա որդի Աւստնը, կսկծից հիւանդացաւ մերձ ի մահ. ուստի եղիպտոսի իշխանը և ուրիշ ոմանք ուղարկեցին մտիթարելու նորան և յորդորելու որ յանձն առնէ նստիլ հօր իշխանութեան աթոռը, վասն որոյ Յակովբ կաթողիկոսը Հայոց իշխաններ և եպիսկոպոսներ ժողովեց Տարսոն քաղաքում և մեծահանդէս շքով օծեց Աւստնին թագաւոր փոխանակ հօր:

Ստոյ Ե. ժողովը 1292 թուին:

1292 թուին երկրորդ Հեթմոյ թագաւորութեան չորրորդ տարին բաւական երկպառակութիւն և շփոթընկաւ մեր ազգի մէջ՝ ծաղաւորի պատճառաւ, որովհետեւ ոմանք Յոյնք կամենում էին տօնել զատիկը Ապրիլի հնգին, Հայք նոցանից մէկ շարաթ յետոյ: Հեթում թագաւորը այս հերձուածը բառնալու համար՝ կանչեց իւր մօտ Սիս քաղաքը Ստեփաննոս կաթողիկոսին, և այնտեղ ժողով գումարեց եպիսկոպոսաց և վարդապետաց, և ըստոյզ քննութեամբ զատիկի ծառելու պատճառն իմանալով՝ սահմանեցին զատիկը տօնել Յունաց հետ:

ԴՍԻ ՉՈՐԵՔՏԱՍՍԱՆԵՐՈՐԴ

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցւոյ վիճակը:

Կեսարիոյ արքեպիսկոպոս Բ, Կոստանդին Պրոնագործ ասացեալ, որ առաջին անգամը երեք տարի վա-
րեց կաթողիկոսական աթոռը, և յետոյ կրկին ընտրուե-
ցաւ 1307 թուին, ջանք էր դնում Սոյ ժողովոյ կա-
նոնները գործ դնելու, բայց երբոր շատերը սկսան հա-
կառակել և խռովութիւն ձգել, հարկ համարեց կրկին
ժողով գումարել 1316 թուին Ատանայ քաղաքում, ուր
հաստատեցին Սոյ նախընթաց ժողովոյ սահմանադրու-
թիւնքը. սակայն մեծ շփոթ ընկաւ ազգի մէջ և չըն-
դունուեցան ընդհանրապէս այն ժողովոյ սահմանադրու-
թիւնքը: Այն ժամանակ Սարգիս եպիսկոպոսը Երուսաղէ-
մի նոյնպէս չհնազանդելով կաթողիկոսին՝ հրովարտակ ա-
ռաւ Եգիպտոսի Սուլթանից անկախ լինել ազգային գըլ-
խից և կոչել տուաւ իրան Երուսաղէմի պատրիարքը, չոր-
մէ սկսաւ Երուսաղէմայ Հայոց պատրիարքութեան պա-
տիւրը, 1311 թուին:

Ազգային այն շփոթութեանց մէջ աւելացան և
քաղաքական կռիւներ այլազգեաց բռնութիւնից, և այն
ներքին և արտաքին թշնամեաց նեղութիւնքը կարճե-
ցին Կոստանդին կաթողիկոսի կեանքը, որ վախճանուե-

ցաւ 1322 թուին, տասն և վեց տարի վարելով հայրապետական իշխանութիւնը:

Առստանդին Ք, Լամբրոնացին՝ կաթողիկոսութեան աթոռը նստաւ 1323 թուին: Սա իւր ճարտարութեամբ հանդարտացրուց ազգի թշնամեաց, խաղաղութեան դաշըն կապեց Եգիպտոսի Սուլթանի հետ, և չորս տարի վարելով կաթողիկոսութեան աթոռը՝ վախճանուեցաւ 1327 թուին:

Յակովբ Բ, Սսեցի քեռորդին Գրիգորի Անաւարդեցուց նստաւ կաթողիկոս փոխանակ Առստանդեայ Ք. 1327 թուին: Սորա ժամանակ երևեցաւ Հայաստանում Յովհաննէս վարդապետ Քոնեցին, որ տասը տարի առաջ Բ, Առստանդեայ կաթողիկոսութեան ժամանակ գնացել էր Աորպատական և Բարդուղիմէոս Լատին եպիսկոպոսի աշակերտելով սովորել էր նորանից Լատինացուոց լեզուն, և երբ վերադարձաւ Հայաստան շատերին ձգեց զէպ իրան: Սորա միաբան խորհրդով աշխատեցին փոփոխել Հայոց եկեղեցուց պաշտամունքը և արարողութիւնքը, այս պատճառաւ վէճ և խռովութիւն ընկաւ բոլոր ազգի մէջ, մինչև եպիսկոպոսներ և առաջնորդներ և թագաւորը ըստիպուած՝ քչեցին նոցա գլխաւորներին, բայց չկարացին խաղաղացնել խռովութիւնը, այնպէս սաստկացաւ վէճ և կռիւր, մինչև անբաւականութիւն ծագեցաւ կաթողիկոսի և թագաւորի մէջ, որ և ձգեց նորան կաթողիկոսութեան իշխանութիւնից՝ տասն երեք տարի կաթողիկոսական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ:

Մխիթար Քոնեցին նստաւ հայրապետութեան աթոռը 1341 թուին: Սորա ժամանակ համարձակութիւն գտնելով շատացան Ունիթոռներ՝ Յովհաննէս վարդապե-

տի աշակերտք, որոնք Նախիջևան և միւս գաւառներում վանքեր շինեցին, և Գոմինիկեան կրօնաւորաց կարգը ընդունելով՝ Լասինացւոց ծէսերով էին կատարում եկեղեցական պաշտամունքը, փոփոխելով ազգային արարողութիւնքը: Յետոյ երբ նորա կամենում էին առհասարակ ամենին համոզել իրանց ուսմանց մէջ, սխան երկբայելի ցոյց տալ Հայոց մկրտութեան խորհուրդը, գրոշմը և քահանայութեան կարգը, ուստի սխան կրկնել այն խորհուրդները, որով շիտթ և խռովութիւն ընկաւ ազգի մէջ:

Այն ժամանակ Ունիթոսաց համախոհք երկուք ուսմանք Ներսէս Պալիէնց Որմի քաղաքի եպիսկոպոսը, և Կարնոյ եպիսկոպոս Սիմէոն Աէկ պաշտպան եղան կրկնակնունք մոլորութեանը. ուստի նզովքով զրկուեցան եկեղեցւոյ հաղորդութիւնից՝ և հալածական եղան Հայերից. Լեոն թագաւորի հրամանաւ՝ Մխիթար կաթողիկոսը ժողովով եպիսկոպոսաց և վարդապետաց հերքեց նոցա մոլորութիւնը:

Յակովբ վարդապետ Սեցի՛ Մխիթար կաթողիկոսի մահուան յետոյ 1355 թուին, կրկին կարգուեցաւ Հայոց կաթողիկոս և չորս տարի վարելով հայրապետական իշխանութիւնը, վախճանուեցաւ 1358 թուին:

Սուրբ Քաղէոսի վանաց առաջնորդ Մեսրոպըը նըստաւ կաթողիկոսութեան աթոռը 1359 թուին և տասն ու երեք տարի վարելով կաթողիկոսական աթոռը՝ վախճանուեցաւ 1372 թուին: Յետոյ Կոստանդին Դ, երկու տարի, և նորանից յետոյ 1374 թուին Պօղոս Ա, չորս տարի. յետոյ 1378 թուին Թէոդորոս Բ, տասն և ութ տարի. ապա 1396 թուին Կարապետ Ա, որ բորիկ կոչ-

ուեցաւ, երկու տարի, նորանից յետոյ 1398 թուին Գաւթ Գ, չորս տարի: Սոցա ամենի իշխանութեան ժամանակ Հայաստանը որովհետեւ խռովութեան մէջ էր այլազգի թշնամեաց ձեռքից, ուստի և չեղան արժանաչիշատակ դէսքեր՝ բացի քաղաքական վշտալի անցից:

Եկեղեցական մատենագիրք:

Այս դարս աղքատ է մատենագիրներով, ժամանակի խռովութիւնքը՝ Հայոց տէրութեան տկարանալու պատճառաւ, և Ունիթոռաց շիտթութիւնքը արգելք եղան յառաջադիմութեան ազգիս ուսմանց և գիտութեանց մէջ: Այս ալէկոծեալ դարուս մատենագիրներից չիշատակուամ են միայն Յովհաննէս վարդապետ Որոտնեցի՝ Տաթևու վանահայրը, վարժապետ և ուսուցիչ բազմաթիւ աշակերտաց: Սա գրեց զանազան քարոզներ և մեկնութիւններ, նոյնպէս և սորա աշակերտ Մաղաքիա վարդապետը, որ առաջ բարեկամ էր Ունիթոռաց հետ, և յետոյ երբ տեսաւ նոցա անկարգութիւնքը և կրկին մկրտութիւն ուսուցանելը՝ սաստիկ թշնամացաւ նոցա հետ, և պատժապարտ արաւ նոցա գլխաւորներուն:

Գրիգոր Տաթևացին՝ աշակերտ Յովհաննէս Որոտնեցուց և վարժապետ Ապրակունեաց վանքի: Ունի երկհատորեան քարոզգիրք և հարցմանց գիրք:

Գրիգոր վարդապետ Խլաթեցի, որի մականունն էր Ծերենց: Սա գրեց ճառեր և ներբողներ սրբոց և սրբոց կուսի տօնից վերայ, այլև երգեր, տաղեր և զանազան զանձեր: Նմանապէս գրեց և այն մարտիրոսաց նահատա-

կութեան պատմութիւնը, որոնք իւր ժամանակով նահատակուել էին, և որովհետեւ ասնասէր և մարտիրոսասէր էր՝ արժանացաւ և ինքը վկայական մահուան 1425 թուին:

Սիւնեաց եպիսկոպոս Առաքել վարդապետը, զանազան ոտանաւորաց զիրք շարադրեց, որ կոչուում էր Աղամայ զիրք, այլև ներբողներ ոտանաւոր չափով այլևայլ սրբոց վերայ:

Գէորգ վարդապետ Երզնկացին, Գրիգոր աստուածաբանի «Առ որս» գրոց լուծմունքը գրեց, նույնպէս քարոզներ և խրատներ՝ Մաշտոցի գործածութեան մասին: Սորա ժամանակաւ, սորա աշակերտներից էին Յակովբ վարդապետ Արխմեցի տոմարագէտ, Յովհաննէս վարդապետ Կոլոտիկ, Մատթէոս վարդապետ և Տիրատուր վարդապետ, որոնք Սուրբ Գրոց զանազան մեկնութիւններ գրեցին:

Ա. Վ. Գ. Կ. Ի. Ն. Ժ. Ո. Ղ. Ո. Վ. Բ.:

Ստոյ ժողովը 1307 թուին:

Գրիգոր Անաւարզեցին, որ կամենում էր ազգային Տէսերի մէջ փոփոխութիւններ անել, սորա վերայ զայրացան ամենքը, ուստի եպիսկոպոսունք և վարդապետք միաբանական թղթով աղաչեցին նորան ոչ պակասացնել և ոչ աւելացնել մեր նախնի հարց սահմանադրութեանցը. բայց կաթողիկոսը չփոխեց իւր դիտաւորութիւնը, այս պատճառաւ չփոթ ընկաւ Հայաստանի մէջ: Աւոն արքայն հրամայեց ժողով գումարել Սիս քաղաքում, մին-

չև այն ժողովոյ զուամարիլը՝ մեռաւ Գրիգոր կաթողիկոսը, այնու ամենայնիւ երբ ժողովեցան Հարք՝ առաջ կարդացին նորա դաւանութիւնը և ստորագրեցին ամենքը, և փոխանակ Գրիգորի կարգեցին կաթողիկոս Առստանդին Պրօնազործը:

Տարսոնի Գ. ժողովը 1308 թուին:

Առն թագաւորը ստիպում էր ամենին Ստոյ ժողովոյ կանոններն ընդունել, ուստի երկպառակութիւն և մեծ շփոթ ընկաւ ազգի մէջ, և ոմանք իշխաններից զընացին Թաթարաց Պիլարդու իշխանի մօտ, պատճառ որ դիտէին նորա ատելութիւնը Առնի և նորա հօր Հեթում թագաւորի դէմ, և սաստիկ չարախօսութիւն արին իշխանի առաջ: Նա կեղծաւորութեամբ իւր մօտ հրաւիրեց Առնին և Հեթումին, և մինչև քառասուն հոգի ազգիս երևելի անձանց բոլորին կոտորել սուաւ: Այս որ լսեցին Հայոց իշխանք երկար ժամանակ սուգ արին նոցա վերայ, և յետոյ ժողովեցան Տարսոն քաղաք և թագաւոր կարգեցին Օշինը:

Առանոյ ժողովը 1316 թուին:

Օշին արքայն ստիպելով առհասարակ իշխանաց և առաջնորդաց ճիշդ պահպանել Ստոյ ժողովոյն կանոնները, տեսաւ որ արհամարհում են նորա հրամանը, յորդորեց Առստանդին կաթողիկոսին սորա համար ժողով զուամարել. բայց երբ հրատարակուեցաւ կաթողիկոսի և թագաւորի հրամանը՝ շատերը առաջնորդներից և վարդապետներից չընդունեցին այն հրամանը, և սակաւք ո-

մանք ժողովեցան սուրբ Մինասայ տաճարը Ատանա քաղաքի մէջ, կարդացին Գրիգոր Մնաւարդեցւոյ սահմանադրութիւնը և հաստատեցին, բայց ժողովը արձակուելուց չետոյ չընդունուեցան այն կանոնները, ուստի և Յշին թագաւորը դադարեց նոցա ստիպելուց:

Ստոյ Է. ժողովը 1342 թուին:

Որպէս չիշեցաւ վերը՝ ոմանք խաբեբայք և կեղծաւորք բաժանուելով մեր ազգից և դիմելով դէպի արեւմուտքը, սաստիկ չարախօսութիւն արին մեր ազգի վերայ, և մինը նոցանից ներսէս Պալիննց հարիւր տասն եօթը յօգուած իբր մոլորութիւն ազգիս վերայ ստայօղելով՝ առաջարկեց Բենետիկտոս քահանայապետին: Նա շատ զարմացած նամակ գրեց Աւոն թագաւորին և Մըլիթար կաթողիկոսին, որ եպիսկոպոսաց ժողովով ցրեն այն չարախօսութիւնքը: Ուստի հրամանաւ թագաւորի ժողովեցան բոլոր եպիսկոպոսունք և վարդապետք Սիս քաղաքում, և միաբան խորհրդով և ազգու խօսքերով մի առ մի գրեցին ընդդէմ այն զրպարտութեանց և ստայօգամբաստանութեանցն, և ուղարկելով քահանայապետին՝ կապեցին չարախօսաց բերանը:

Ստոյ Ը. ժողովը 1361 թուին:

Մեարովս կաթողիկոսը տեսնելով հակառակութիւնը՝ պատարագի բաժակի մէջ ոմանց ջուր խառնելու և ոմանց արհամարհելու պատճառաւ, աշխատեց խաղաղացնել նոցա, բայց երբ տեսաւ որ այն յորդորանքը ազ-

դեցութիւն չարաւ՝ ժողով դումարեց Սիս քաղաքում ե-
սրսկոսաց և վարդապետաց Ախիկիոյ, և շատ կերպով
յորդորելուց յետոյ՝ Մեսրոպ կաթողիկոսը խտիւ արգե-
լեց բաժակի մէջ ջուր խառնելը և կամ ջրախառն բա-
ժակաւ պատարագ մատուցանելը:

Չորեքտասաներորդ դարու վերջին իսպառ վերջա-
ցաւ մեր ազգի թագաւորութիւնը, և կաթողիկոսաց իշ-
խանութիւնն ևս նուազեցաւ՝ Քաթարաց, Պարսից և Սս-
մանեան ձեռքից Հայաստանը ոտնակոխ լինելու պատճա-
ռաւ. ուստի ազգային ժողովք սակաւ եղան և նշանա-
ւոր պտուղք չերևեցան նոցա մէջ:

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցույ վիճակը:

Երբ դադարեցաւ Հայոց իշխանութիւնը և տիրեցին այլազգի իշխանք, նուազեցաւ և ազգիս եկեղեցական բարեկարգութիւնը, մահաւանդ երբ զօրացաւ բռնաւոր Լանկթամուրը, որ անողորմ հարուածներով և զերութեամբ քարուքանդ արաւ Հայոց երկիրը: Այսպիսի դառն ժամանակում շատերը կաթողիկոսներից անուղղի մէջ ընկած արտաքին վտանգներից, և նեղացած ազգային խռովութիւնից՝ սակաօրեայ կենօք փոխուեցան այս աշխարհիցս:

1402 թուին Գաւիթ Գ. չետոյ նստաւ կաթողիկոսութեան աթոռը Կարապետ Բ, եօթը տարի. սորա ժամանակ տակաւին շարունակուում էր Հայոց վարդապետաց խռովութիւնը Ունիթուաց հետ, այս պատճառաւ ամբաստանեցին միմեանց վերայ այլազգի իշխանի մօտ, և պատժուեցան խռովարարները:

Յակովբ Գ, 1409 թուին նստաւ կաթողիկոս Կիլիկիոյ այլազգի իշխանի ձեռամբ. բայց երկու տարուց չետոյ Ստոյ միաբանք մահադեղ խմացրին նորան ծածուկ, և այնպէս զրկուեցաւ կեանքից, այս պատճառաւ մեծ շփոթ ընկաւ Սիս քաղաքի մէջ:

Գրիգոր Ը, 1411 թուին ազգային խռովութեան միջոցին քաղցրութեամբ որսալով շատերին՝ նստաւ կաթողիկոս. և երբ կամեցաւ նուաճել անհնազանդներին ալլազգեաց ձեռամբ, իւր թշնամիքը զօրացան նորա դէմ և աքսորել տուին բերդը, ուր ցաւալի մահուամբ վախճանուեցաւ՝ եօթը տարի վարելով հայրապետական իշխանութիւնը:

Պօղոս Բ, Արարատեան գաւառից՝ Երուսաղէմի առաջնորդ, որ եկել էր Սիս՝ միաբանքը խաղաղացնելու, կարգեցաւ կաթողիկոս Գրիգորի տեղ: Սա խնամք տարաւ եկեղեցւոյ բարեկարգութեանը, բայց ժամանակի հանգամանքները կարճեցրին նորա կեանքը, տասներկու տարի հայրապետական աթոռը վարելուց յետոյ:

Առտանդին Ե, Վահկեցին նստաւ կաթողիկոս 1430 թուին. և ինն տարի վարելով աթոռը՝ վախճանուեցաւ 1439 թուին: Յովսէփ Գ, երէցութիւնից նստաւ կաթողիկոս մի տարի: Գրիգոր Թ, Մուսարէկեանց նստաւ կաթողիկոս 1440 թուին. և որովհետեւ շատ անշքացած էր Ստոյ աթոռը և նուազացած եպիսկոպոսներից՝ մի օրուայ մէջ հինգ եպիսկոպոս ձեռնադրեց առանց ընտրութեան: Այս որ լսեցին Հայոց եպիսկոպոսները և առաջնորդները անհաւան զանուեցան այս գործին, ուստի միաբան հաւանութեամբ կամեցան բարեկարգութեան կանոններ սահմանել, և աթոռոց անշքութիւնը ականելով՝ յօժարեցան կաթողիկոսութեան աթոռը փոխադրել Ս. Էջմիածին, ուր տարած էին Լուսաւորչայ աջը: Այս պատճառաւ եպիսկոպոսունք, վարդապետք, երիցունք, վանահարք և այլք թուով իբր եօթն հարիւր, ժողովեցան և պատուով հրաւիրեցին Գրիգոր Մուսարէկեանցը

նոյն ժողովր. բայց նա չկամեցաւ թողուլ Սիւր և գնալ Ս. Էջմիածին. ժողովականքը միաբան հաւանութեամբ ընտրեցին Կիրակոս վարդապետ Քաջբերունւոյ, որ կոչուում էր Վիրապեցի, օճեցին եպիսկոպոս և կաթողիկոս, և հաստատեցին հայրապետական աթոռը Ս. Էջմիածնայ մէջ 1441 թուին: Եւ այնուհետեւ Ստոյ աթոռոյ չաջորդութիւնը թէպէտ և ամենայն ազգիս օրինաւոր գլուխ չընձանաչուեցաւ, բայց և Սեպեք չղաղարեցին իւրեանց հակառակաթոռ չաջորդութիւնը առաջ տանել մինչև ցայսօր

Կիրակոս Ա, Վիրապեցին խնամ տանելով նորոգութեան և բարեկարգութեան հայրապետանոցին, երկու տարուց չետոյ ոմանք խոռվարարներից անհաւան դտան նորա ընտրութեանը, այլազգեաց բռնութեամբ հանեցին նորան աթոռից, նորա տեղ կարգեցին Գրիգոր Մակուեցին. վասնորոյ Կիրակոսը առանձնացաւ մի վանք և վախճանուեցաւ այնտեղ:

Գրիգոր Ժ, Մակուայ եպիսկոպոսը նստաւ 1443 թուին, և սկսաւ նորոգել հայրապետանոցի շինուածը՝ Կիրակոսից սկզբնաւորածը. բայց տասներկու տարուց չետոյ այլազգեաց բռնութիւնից նեղը ընկած՝ ընտրեց իւր օգնական Արիստակէս վարդապետը, աթոռակալ անուն տալով նորան: Մի քանի տարուց չետոյ երբ կամենում էր Գրիգորից չափշտակել կաթողիկոսութիւնը, Աղթամարայ Զաքարիա կաթողիկոսը շտապաւ գնաց Երևան, և այլազգեաց ձեռքով խլեց կաթողիկոսութեան իշխանութիւնը Գրիգորից և Արիստակէսից, և ինքը նստաւ նորա իշխանութեան աթոռը, սակայն մի տարուց չետոյ Գրիգորը և Արիստակէսը միաբանուելով միմեանց

հետ՝ գրաւեցին այլազգի իշխանը, և Զաքարիայն հաննելով իշխանութիւնից՝ դարձեալ ձեռք բերին աթոռը:

Այս ժամանակ 1461 թուին սկսաւ Հայոց պատրիարքութիւնը Կոստանդնուպոլսոյ: Սուլթան Մէհէմէտ՝ երբեմն խօսելուց Պրուսայի առաջնորդ Յովակիմ եպիսկոպոսի հետ, լսում էր որ նա աղօթք ու խնդրուածք է անում առ Աստուած իւր զինուց յաջողութեան համար. ուստի խոստացել էր նորան թէ երբ Կոստանդնուպոլիսը վեր առնի՝ ազգի զլուխ կըկարգի նորան, այս պատճառաւ Կոստանդնուպոլսոյ ութ տարի տիրելուց յետոյ՝ կանչեց այնտեղ Յովակիմ եպիսկոպոսին և ուրիշ քանի մի երևելի տուն, և տուաւ նոցա բնակութեան տեղի մայրաքաղաքի մէջ ի Ղալաթիա:

Արխտակէս Բ, նստաւ կաթողիկոս 1462 թուին, իւր մօտ ունենալով Գրիգոր Մակուեցին, և երբ մեռաւ Գրիգորը, Արխտակէս առանձին ունէր հայրապետութեան աթոռը չորս տարի:

Սարգիս Բ, Էջմիածնայ միաբան նստաւ կաթողիկոս 1466 թուին. և որովհետև Գրիգոր կաթողիկոսի ժամանակը թազուն տարել էր Լուսաւորչի աջը Գաւրէժ, և այնտեղից Աղթամար, աշխատեց վերադարձնել կրկին Էջմիածին. վախճանուեցաւ 1490 թուին՝ քսան և չորս տարի վարելով աթոռը:

Արխտակէս Գ, նստաւ կաթողիկոս Սարգսից յետոյ ութ տարի, յետոյ 1496 թուին՝ Քարէոս Ա, որ աթոռակալ և զործակից էր Արխտակէսի, հինգ տարի:

Այս դարուս նահատակները:

Սուրբ վկայից արիական նահատակութիւնը հնգետասաներորդ դարուս ցաւալի անցքերին մէջ ոչ սակաւ պարծանք բերաւ Քրիստոսի եկեղեցւոյն:

Ստեփաննոս Աբրաստիոյ եպիսկոպոսը սուտ ամբաստանութեամբ զրպարտեցաւ Պիւրհանէտ իշխանի առաջը երկու արեղաչիւք հանդերձ: Իշխանը ոչ ինչ յանցանք չգտնելով նոցա մէջ՝ ստիպեց ուրանալ Քրիստոս Աստուած. բայց նոքա աներկիւղ դաւանեցին Քրիստոսի Աստուածութիւնը և ամենասուրբ Երրորդութիւնը, և հաստատ մնացին քրիստոնէական հաւատոյ մէջ:

Եւ երբ իշխանը հրամայեց գլխատել եպիսկոպոսը, դահճի սուրբ բթացաւ և չկարողացաւ կտրել նորա գըլուխը. բռնաւորը չարացաւ սաստիկ և պատառել տուաւ բերանը, որ անդադար օրհնարանում էր Աստուած, յետոյ կտոր կտոր արին նորան, և նորա հետ երկու արեղաչք նահատակուեցան 1387 թուին: Այս իշխանի հրամանաւ այլ ևս երեսուն է վեց արեղաչք և նոցա վանահայր Միքայէլ վարդապետը նահատակուեցան Քրիստոսի հաւատը չուրանալու համար:

Աւագ անունով Բաղիշեցին՝ արուեստով քսակակար, երեսուն տարի մի այլազգի համարուեստաւորի հետ աշխատում էր Սալմաստում: Երբ այլազգիք տեսան սորան Բաղէշ վերադառնալիս իւր ընտանեաց մօտ, ի սկզբանէ համարելով սորան մահմետական, ամբաստանեցին սորա վերայ Ամիրշարաֆի առաջ, իբր թէ Աւագը օտարացել է իրանց հաւատից, և բնակուում է քրիստոնէից հետո Քննեց գատաւորը և ոչ ինչ յանցանք չգտաւ նորա մէջ,

բայց խտժամուժ ամբոխի ստիպմամբ չորդորեց նորան ուրանալ Քրիստոս և ազատուիլ մահից. այլ նա սրտանց դաւանելով Քրիստոս Աստուած, կատարեցաւ սրով և քարկոծուելով 1390 թուին: Այլազգի ոմն Մոկաց գաւառում Քամար անունով քրիստոնեայ կին, որ իւր անհամեմատ գեղեցկութեան պատճառաւ կոչոււմ էր Գոհար: Այլազգին կամեցաւ չափշտակել նորան և նորա մարդուն սպանել: Այս որ իմացաւ Քամարը, շտապով իւր մարդոյ և որդւոյ հոտ փախաւ Աղթամարայ կղզին, և քանի մի տարուց յետոյ՝ երբ գնում էր Ռստան քաղաք գործի համար, ծանօթ այլազգիք տեսան նորան, և զրպարտութեամբ մատնեցին կղզին ամիրային. և երբ նա կամենում էր արձակել նորան, նորա կին Փաշա խաթունը ստիպեց Քամարին ուրանալ Քրիստոս. բայց նա չանձն չառաւ, ուստի և քարկոծուեցաւ 1399 թուին, և նորա մարմինը քրիստոնեայք թաղեցին պատուով:

Այն միջոցին Գանձակում նահատակուեցաւ վկայական մահուամբ մի պատանի՝ Խոսրով անունով. նոյնպէս և Մելքիսեթ և Վարապետ Վանեցիք սուտ զրպարտութեամբ կատարեցան սրով, նոցա մարմինքը այրուեցան կրակի մէջ 1403 թուին:

Այս աչս թուին կատարեցաւ և Յովհաննէս քահանայն Զմշկածագ քաղաքէն: Սորա բարեպաշտութեանը նախանձելով միւս երիցունք՝ մատնեցին նորան այլազգի իշխանին. և Յովհաննէս քահանայն, որ հաւատացելոց համար փաշտաշէն եկեղեցի էր շինել, բռնաւոր իշխանը ստիպեց նորան ուրանալ հաւատը. և երբ նա չանձն չառաւ՝ քանդել և այրել տուաւ եկեղեցին, և Յովհաննէսին ձգել տուաւ կրակի մէջ: Թէպէտ աւանդեց նա հո-

զին, բայց մարմինը մնաց անկէզ և անսպական, և լոյս ծագեց երկնքից նորա մարմնոյ վերայ. այս տեսնելով ժողովուրդը՝ պատուով թաղեցին նորան Աստուածածնայ եկեղեցւոյ մէջ:

1417 թուին մի պարսիկ Յուսուփ անունով՝ Պաւրէժ քաղաքից՝ որ ի մանկութենէ թշնամի էր քրիստոնէից, տեսաւ երազի մէջ Քրիստոսի ահաւոր ատեանը, ուր սպառնալիք լսուեցաւ՝ եթէ մնայ նա անհաւատութեան մէջ, զարհուրեցաւ նա, և քնից արթնացած՝ զընաց Ստեփաննոս վարդապետի մօտ, որ Նալուկ էր կոչուում, մկրտուեցաւ և կոչուեցաւ Սահակ: Պարսիկք որ իմացան՝ բռնեցին նորան և շարաշար տանջելով՝ քարկոծեցին և այրեցին մարմինը:

Էին և շատերը տեղ տեղ Պարսից սահմանների մօտ, որոնք իրանց անձը զոհեցին Քրիստոսի անուան համար, և նահատակուեցան վկայական մահուամբ:

Դ Ո Ր Վ Ե Շ Տ Ա Ս Ս Ա Ն Ե Ր Ո Ր Դ

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը:

Վ եշտասաներորդ դարու սկզբին՝ 1503 թուին՝ Ա, Թադէոսից չետոյ նստաւ կաթողիկոսութեան աթոռը Էջմիածին՝ Եղիշէ՝ տասներկու տարի, չետ նորա 1515 թուին Զաքարիա Գ, հինգ տարի. չետոյ 1520 թուին Սարգիս Գ, տասն և վեց տարի, չետ նորա՝ 1536 թուին Գրիգոր ԺԱ, հինգ տարի: Սորան չաջորդեց 1541 թուին Ստեփաննոս Ե, Սալմաստ քաղաքից, բայց կոչուեմ էր Կոստանդնուպոլսեցի՝ իւր սնունդն ու դաստիարակութիւնը այնտեղ ստանալուն պատճառաւ:

Ստեփաննոս իւր կաթողիկոսութեան վեցերորդ տարին այլազգեաց ձեռքից վշտացած զոլով, ձեռնադրեց Միքայէլ վարդապետ Սերաստացին, չանձնեց նորան աթոռը իբրև փոխանորդի, ինքը գնաց Կոստանդնուպոլիս և այլ քաղաքներ Եւրոպիոյ, և չաջողակութեամբ վերադարձաւ իւր աթոռը Էջմիածին, ուր պատուով ընկալաւ Միքայէլ վարդապետը. բայց փոքր միջոցից չետոյ վախճանուեցաւ՝ ընդամենը տասն և հինգ տարի վարելով կաթողիկոսական իշխանութիւնը:

Ստեփաննոսի մահուան չետոյ 1556 թուին նըստաւ կաթողիկոս Միքայէլ վարդապետ Սերաստացի աթոռակալը. որ իւր նախորդի պէս ձեռնադրեց իւրեան ա-

Թոռակալ Բարսեղ վարդապետին, և չանձնեց նորան ա-
թոռոյ հոգսը, և ինքն Սրբաբառ երկրի խոռվութեանց
պատճառաւ առանձնացաւ Սերաստիա առ ժամանակ ինչոյ

Յեա մահուան Միքայէլի նստաւ կաթողիկոս Գրի-
գոր ժԱ, չորս տարի Սորանից չետոյ Ստեփաննոս Զ, եր-
կու տարի Յետոյ Քաղէոս Բ, որ իւրեան աթոռակալ
կարգեց Առաքել վարդաբեռը և ինքը վշտալի կենօք մե-
ռաւ 1584 թուին, ինն տարի վարելով հայրապետական
աթոռը։ Նոյնպէս և Առաքել վարդապետ աթոռակալը
նստաւ կաթողիկոս երկու տարի Յետոյ ժամանակի դառ-
նութեան և ալլազգեաց բռնութեան պատճառաւ հրա-
ժարեցաւ իշխանութիւնից, իւր տեղ ձեռնադրեց Պա-
ւիթ անուռով վարդապետը, և ինքն առանձնացաւ մե-
նաստան մինչև իւր մահը։

Պաւիթ Ե, 1586 թուին նստաւ կաթողիկոս. բայց
սա ևս ալլազգեաց հարկապահանջութիւնից տանջուելով
իւր կաթողիկոսութեան եօթներորդ տարին (1593) իւ-
րեան օգնական և աթոռակից կարգեց Մելքիսեթ եպիս-
կոպոսը, որպէս զի թեթեանայ աթոռոյ պարտուց ան-
տանելի ծանրութիւնից, բայց երկուքն ևս միանգամայն
ընկան անտանելի ծանրութեանց տակ, որոց անցքը տես
հետեւեալ դարու մէջ։

Այս դարուս նահատակները։

Հայաստան երկրի սահմանները Պարսից և Օսմա-
նեան պատերազմաց պատճառաւ համարեա բոլորը ոտնա-
կոխ եղան, և նոցա բնակիչքը իւրեանց ամեն ստա-
ցուածքից զրկուելուց չետոյ՝ երբ ստիպուամ էին նոցա

ուրանալ հաւատքը, չօժար կամօք չանձն առան մահը՝
քանթէ ուրանալ Քրիստոս Աստուած: Անթիւ նահատա-
կաց հետ չիշուում է Յակովբ Արճիշեցին, որ մինչդեռ ե-
րեսուն արեղայիք եկեղեցւոյ մեջ կատարում էր պատա-
րագի խորհուրդը, վրայ հասան Պարսիկք և անխնայ կո-
տորեցին ամենին, և նոցա մարմինները եկեղեցւոյ հետ
միասին այրեցին: Նոյն ժամանակ Ամիգ քաղաքում հը-
րով կատարուեցաւ Խաչատուր Կողբացին: Եղեսիա՝ Քո-
րոս վկայն, որպէս և Սեբաստիա արեղայ ոմն հայրապետ
անունով այրուեցաւ հրով: Նոյնպէս նահատակուեցաւ
նոյն քաղաքում ոմն Քաղէոս անունով: Քող և այլ շա-
տերը, որոց տեսնում ենք այս դարուս պատմութեան մէջ:

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը:

Նախընթաց դարու վերջին տարիների յմէջ չի-
շեցինք Գաւթի և Մեւքիսեթ եպիսկոպոսի աթոռակցու-
թիւնը, իբր միմեանց օգնականք և ձեռնտուք պարտուց
վճարման հնարը գտնելու պատճառաւ, որով ծանրաբեռ-
նած էր Ս. Էջմիածնայ աթոռը:

Մեւքիսեթ կաթողիկոսը տազնապելով պարտքատե-
րերից և Պարսից հարկապահանջների բռնութիւնից, գը-
նաց Կոստանդնուպօլիս՝ որ ազգի իշխաններից օգնու-
թիւն գտնէ, որոնք սիրով ընկալան, և քանիմի ամսից
յետոյ հրաժարեցնելով կաթողիկոսութիւնից՝ մայրաքա-
ղաքի պատրիարքութեան պատիւը տուին նորան. բայց
նա մի տարուց յետոյ հրաժարելով պատրիարքական աթո-
ռից՝ դարձաւ կրկին Ս. Էջմիածին, ուր գտաւ Գաւթի կա-
թողիկոսին և միմեանց համաձայնութեամբ բնակուեցան
մի անձանօթ տեղ:

Այն ժամանակ, 1600 թուին, երբ սով և սրա-
ժութիւն և աւազակութիւն յաճախել էր արևելեան
Հայոց երկրում, աթոռոյ պարտքը աւելի ծանրանալով,
Գաւթի և Մեւքիսեթ կաթողիկոսակիցք հրաւիրեցին Ե-
ղեասցի Սրապիոն անունով եպիսկոպոս Ամիգ քաղաքի
առաջնորդը, որ ընդունի կաթողիկոսութեան պատիւը,

եթէ յանձն կաանի վճարել աթոռոյ պարտքը: Սրապիոն
եպիսկոպոսը զնաց Ջուղայ քաղաք, ուր ժողովուած էին
Դաւիթ և Յելքիսեթ և այլ եպիսկոպոսունք, և երբ
խօսք ընկաւ աթոռոյ տնտեսութեան վերայ, Մանուէլ ե-
պիսկոպոսը խօսվութիւն ձգեց ժողովականաց մէջ, և
ցրուեցան ամենքը առանց ինչ օգտակար զործ զլուխ
հանելու: Բայց Սրապիոն եպիսկոպոսը մնալով Ջուղայ՝
իւր բարի վարուք և քաղցրաբան քարոզութեամբ հա-
ւանական թուեցաւ ամենին, վասնորոյ միաբանեցան
Ջուղայի իշխանք և ժողովրդականք և տարան նորան Ս. Եջ-
միածին, ուր հաւանութեամբ ժողովոյ եպիսկոպոսաց և
վարդապետաց ձեռնադրել տուին կաթողիկոս, անունը
գնելով Գրիգոր ԺԳ: Սրապիոնի կաթողիկոսութեան լու-
րը հասաւ Դաւթին և Յելքիսեթին, որ նստած էին
Ստաթեու վանքը և աթոռոյ պարտքը նոցա անունով
էր, մտածեցին զնալ Ասպահան, և ժողովրդոց օգնու-
թիւն խնդրել: Դաւիթը մնաց Հաչաստան, իսկ Յելքի-
սեթը գնաց Ասպահան, ներկայացաւ Պարսից Շահաբաս
թագաւորին. իսկ նա կեղծուպատիր խօսքերով մսիթա-
րեց նորան և տեղեկացաւ Հայոց երկրի ելուժուտին, զօրք
ժողովեց և դիմեց զէպի Հաչաստան, առաւ Երևան քա-
ղաքը, կանչեց իւր մօտ Դաւիթ և Յելքիսեթ կաթողի-
կոսներուն՝ ստիպեց վճարել իւրեանց ունեցած պարտքը:
Նոքա սակաւ ինչ փող դրան տոկոսով, և ազատուեցան
նորա ձեռքից: Նոյնպիսի նեղութիւն հասցրուց թագա-
ւորը և Սրապիոնին Ջուղայում, դառն տանջանքով մեր-
կացրեց նորան բոլոր ստացուածքից, որով փնասուեցաւ
նորա առողջութիւնը և վերադարձեալ Ամիդ քաղաք,
վախճանուեցաւ իւր կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին:

Այն ժամանակ 1605 թուին, երբ Սամանցիք պատերազմում էին Պարսից զէմ՝ Շահարաս թագաւորը հրամայեց իւր զօրաց զերի վարել նորա Հայերը Պարսկաստան. նոցա հետ զերի զնացին Գաւիթ և Մելքիսեթ կաթողիկոսները և եպիսկոպոսներ և վարդապետներ իբր տասնէւորս հազար զերդաստանք. ազնուականք և հարուստները բնակուեցան Սապահանայ հանդէպը, ուր շինեցին իւրեանց համար եկեղեցիք և վանքեր ու տներ, և քաղաքը կոչեցին Նոր-Ջուղայ:

1610 թուին Սաղմոսավանից առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը դուռ իւրեան զործակից տէր Աիրակոս Տրապիզոնցին, որի հետ նորոգեցին աւերած վանքերը, աշակերտներ ժողովեցին, և կրօնաւորական կենաց բարեկարգութեան կանոններ սահմանեցին, որով ծաղկեցան շատ նշանաւոր մարզիկ:

1611 թուին, երկու Լատին կրօնաւորք հանդիպելով Մելքիսեթ կաթողիկոսին՝ հրաման առան Հայաստանի ուխտատեղիքը ման դալու. և Հռիփսիմէի ուխտատեղից հանեցին Հռիփսիմէ կուսին մասունքը: Իսկոյն յայտնուեցաւ նոցա գողութիւնը, և պատժուեցան, բայց քանի մի կտորտանք մնացին դուրս և ցրուեցան զանազան տեղեր: Մելքիսեթ կաթողիկոսը թագուն փախած էր Երևան Շահարասայ զերութիւնից: Սա 1620 թուին ազքատութեան ցաւից տագնապելով՝ Մովսէս վարդապետը ձեռնադրեց եպիսկոպոս, և մեռոն օրհնելու իշխանութիւն տուաւ նորան Ս. Եջմիածնում, որպէս զի ժողովրդոց հաւաքուելուց օգնութիւն խնդրի. բայց երբ տեսաւ որ իւր ակնկալութիւնը ՚ի զուր անցաւ, հրաժարեցաւ կաթողիկոսութիւնից, ձեռնադրեց իւր եղբօրորդի Սահակ

եպիսկոպոսը, և ինքը գնաց Կոստանդնուպօլիս. այնտեղ էլ ոտի տեղ չգտնելով գնաց Լեհաստանու Իլլով քաղաքը, ուր հայ ազգի ժողովուրդները սիրով ընկալան նորան: Այնտեղ 1624 թուին ընդդէմ ժողովրդոց կամաց ձեռնադրեց եպիսկոպոս Նիկողայոս Թորոսովիչը՝ որ իւր անհանգարտ բնաւորութեամբ սրտածառ եղաւ պէս պէս խոսվութեանց և Լեհաստանի Հայերը ՚ի պապականութիւն դարձրուց: Իսկ Մելքիսեթ կաթողիկոսը գնաց Կամենից քաղաքը, ուր և վախճանուեցաւ երեսուն և մի տարի վարելով հայրապետական իշխանութիւնը:

Սահակ Գ, եղբորորդին Մելքիսեթի 1624 թուին ընկաւ նոյն տառապանաց մէջ Պարսկաց հարկապահանջողութեամբը, և թագուն գնաց Սամանեան տէրութեան Վան քաղաքը, ուր մնաց հինգ տարի: Այն միջոցին բոլոր ազգը միաբանելով ընտրեցին Մովսէս Գ, Ս. Էջմիածնաց փակակալը, և կարգեցին կաթողիկոս 1629 թուին: Եւ որովհետեւ մեռած էր Շահաբասը, և չաջորդել էր նորան Շահսէֆին, Հայոց իշխանք կանչեցին Մովսէսին Ասպահան, և թագաւորից առան նորա հաստատութեան հրովարտակը, միանգամայն և ազատութիւն տարեկան արքունի հարկաց, որով Ս. Էջմիածինը ազատուեցաւ սպարաքից, և Մովսէս կաթողիկոսը դարձաւ իւր աթոռը:

Սահակը 1630 թուին լսելով Մովսէսի կաթողիկոսանալը, աշխատեց իւր կաթողիկոսութիւնը վարել Սամանեան տէրութեան մէջ, բայց չյաջողեցաւ. ուստի խոնարհելով Մովսէսի առաջը՝ հրաժարեցաւ աթոռից և առանձնացաւ Ս. Էջմիածին մինչև իւր մահը:

Այնուհետեւ Մովսէսը անկասկած մնալով՝ սկսաւ նորոգել և վաչեկացնել Ս. Էջմիածնաց շինուածները, սահմա-

նեց կարգ և կանոն միարանից մէջ Աստուածային պաշտմանց ժամանակը որոշելով համաձայն նախնի հարց կանոնադրութեանը: Մեծ դպրատուն շինեց Յովհաննայ վանքում, և շատ բարեկարգութիւններ ձգեց Հայաստանի մէջ: Վախճանուեցաւ 1633 թուին, հայրապետական աթոռը վարելով երեք տարի և չորս ամիս:

Փիլիպպոս վարդապետ Աղբակեցի, բարեկրօն և խաղաղասէր, աշակերտ Մովսէսի, ընտրեցաւ կաթողիկոս 1633 թուին, և հող տարաւ Ս. Էջմիածնայ աւերած շինութիւնները նորոգելու: Այն ժամանակ մեծ խռովութիւն կար Աոստանդնուպոլիս պատրիարքական աթոռը միմեանց ձեռից խլելու պատճառաւ: Փիլիպպոս կաթողիկոսը զնաց առաջ Երուսաղէմ, ուր ժողով եղաւ եպիսկոպոսաց և վարդապետաց երկու աթոռոց մէջ սիրոյ և բարեկարգութեանց համար, յետոյ 1652 թուին Պօլիս, ուր ազգու քարոզութեամբ խաղաղութիւն ձգեց, նոր պատրիարք կարգեց նոցա համար և դարձաւ Ս. Էջմիածին: Եւ երբ հանդարտեցաւ արտաքին զբաղմունքից, հիմնարկեց տաճարի մեծ զանգակատունը, բայց չաւարտած՝ վախճանուեցաւ 1655 թուին, քսան և երկու տարի վարելով կաթողիկոսական աթոռը:

Յակովբ Դ, Զուղայեցի ընտրեցաւ Ս. Էջմիածնում, և օծաւ կաթողիկոս 1655 թուին: Սա իւր նախորդից սկըսած շինուածները վերջացրեց, և շատ զարգեր աւելցրեց հայրապետանոցին: Պայծառացրեց հայերէն գրոց տպագրութիւնը Մատթէոս սարկաւազի Մարեցոյ ձեռամբ, որ զնաց Ամստերդամ, և ճարտար արուեստաւորաց ձեռքով զեզեցկացրեց գրոց ձևը: Սորա օրը կրկին շփոթ և խռովութիւն ընկաւ Աոստանդնուպոլսոյ պատրիարքու-

Թեան աթոռոյ վերայ, մինչև անգամ աշխարհականք զըրաւեցին իւրեանց այն պատիւը տեղակալ անուամբ:

1656 Թուին Եղիազար Այնթապցին, որ երբեմն Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք էր եղել՝ Երուսաղէմաց պատրիարքութեան փոխանորդ կարգուեցաւ: Սա անողելով սուրբ Յակովբայ չիշատակարտնները, սկսաւ նորանով առաջին անգամը կոխ տալ Յունաց դէմ, որոնք կամենում էին զրաւել Հայոց ուխտատեղիքը, ազատեց Յունաց ձեռքից սուրբ Յակովբը, ամենայն զօրութենէ աշխատեց 1663 Թուին ստանալ ոչ միայն Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, այլև Օսմանեան տէրութեան Հայոց կաթողիկոսութեան պատիւը, բայց չյաջողեցաւ, վասնզի Երուսաղէմաց Աստուածատուր պատրիարքը մերժեց նորան:

Յակովբ կաթողիկոսը լսելով Եղիազարու անկարգ արարողութիւնքը՝ նամակ գրեց զանազան տեղեր զգուշանալ և չբաժանել Լուսաւորչի աթոռը: Յետոյ զնաց Կոստանդնուպոլիս ազգային խոսովութիւնը խափանելու: Եղիազարը տեսնելով Թշնամեաց հակառակութիւնը, ծածուկ հնարքով դիմեց Ադրիանապոլիս եպարքոսին, կըրկին նորոգել տուաւ կաթողիկոսութեան հրովարտակը և դարձաւ Պրուսա քաղաք. բայց և այնտեղ ևս հակառակութիւն կրելով՝ զնաց Կոստանդնուպոլիս և շատերից ընդունեցաւ իբրև կաթողիկոս: Յակովբ կաթողիկոսը երբ 1666 Թուին զնաց Ադրիանապոլիս, խափանել տուաւ Եղիազարու իշխանութեան հրովարտակը և դարձաւ Ս. Էջմիածին:

Պորանից չետոյ երբ դարձեալ նորոգուեցաւ խոսովութիւնը Կոստանդնուպոլսոյ և Երուսաղէմաց պատրիարքական աթոռոց վերայ՝ Յակովբ կաթողիկոսը միւս ան-

գամ գնաց Պօլիս 1679 թուին. դրեց Եղիազարին ան-
չապաղ գալ այնտեղ և խաղաղութիւն ձգել այն երկու
աթոռոց մէջ. բայց մինչև նորա գալը հիւանդացաւ Յա-
կովբ կաթողիկոսը, մեռաւ և թաղեցաւ Պերայի գերեզ-
մանատան մէջ, հայրապետական իշխանութիւնը վարելով
քսան և հինգ տարի: Այս որ լսեց Եղիազարը գնաց Ե-
րուստղէմ և համարձակ սկսաւ վարել կաթողիկոսական
իշխանութիւնը Սամանեան տէրութեան հայ հպատակաց
վերայ:

Յետ մահուան Յակովբայ, Ս. Էջմիածնայ աթոռը պա-
րսպ մնաց երկու տարի, մինչև այն աթոռոց միաբանից
հաւանութեամբ և Երևանայ Պարսից իշխանի հաճու-
թեամբը հրաւիրեցին Եղիազարը Ս. Էջմիածին՝ իշխել Հա-
չոց աթոռոցն: Ուստի գնաց Կոստանդնուպօլիս, հրովար-
տակ առաւ և գնաց Ս. Էջմիածին, ուր երեք փոքր զանգա-
կատուն կանգնացրեց, Չորագեղոյ եկեղեցին նորոգեց: Ե-
ղիազար կաթողիկոսը ինն տարի վարելով հայրապետա-
կան աթոռը՝ վախճանուեցաւ 1691 թուին:

Յետ մահուան Եղիազարու ընտրեցաւ նորա աշա-
կերտ Նահապետ Եղեսացի, որ տասն և չորս տարի վա-
րեց կաթողիկոսական աթոռը, և վախճանուեցաւ 1705
թուին:

Գ Ա Ր Ո Ւ Ք Ե Ւ Տ Ա Ս Ն Ե Ր Ո Ր Գ

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցւոյ վիճակը:

Նահապետ կաթողիկոսի մահուան յետոյ՝ Ս. Էջմիածնայ աթոռը մի տարի աւելի պարապ մնաց մինչև նորա չաջորդ Աղէքսանդր Զուղայեցւոյ ընտրութիւնը, որ 1707 թուին ազգի հաւանութեամբ կարգեցին կաթողիկոս:

Դառն վիշտ և անպատմելի տխրութիւն էր Աղէքսանդր կաթողիկոսի սրտին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռոյ խռովութիւնը, որի հոգսից հիւանդացաւ և 1614 թուին վախճանուեցաւ, ութ տարի վարելով հայրապետական աթոռը:

Աղէքսանդր կաթողիկոսի մահուան յետոյ 1715 թուին ընտրեցաւ կաթողիկոս Աստուածատուր Համատանեցին: Սա հոգս տարաւ աթոռոյ բարեգարգութեան. ազնիւ քարերով և գեղեցիկ զարդերով Միածնի իջման սեղանը զարգարեց, և ուրիշ պիտանի նորոգութիւններ արաւ որքան որ կրներէր վրդովեալ ժամանակը, երբ Քահանազողուի խանը սասանեցրուց արևելքը, նորա ահից չէր կարողանում նստիլ Ս. Էջմիածին, այլ աստանդական շրջում էր գիւղերը: Յետոյ 1725 թուին, երբ Սալահադին զիւղն էր՝ դուս եկաւ լուսնոյ խաւարումը տեսնելու, կտուրից ցած ընկաւ և մեռաւ, և մարմինը թա-

ղեցին Ս. Հռիփսիմեայ վկայարանին մէջ: Սա տասը տարի վարեց հայրապետական իշխանութիւնը:

Արապետ Ուլնեցի Գաղատիոյ արքեպիսկոպոսը ընտրեցաւ և օծաւ կաթողիկոս ՚ի Աոստանդնուպօլիս 1725 թուին, և քանի որ այնտեղ էր, ժողով արաւ և երեք կանոն սահմանեց Երուսաղէմայ աթոռոյ բարեկարգութեան համար, յետոյ զնաց Ս. Էջմիածին, և չորս ամից յետոյ վախճանուեցաւ:

Արրահամ Բ, Վանեցին կարգեցաւ կաթողիկոս Արապետի տեղ 1730 թուին: Սա նորոգութիւններ արաւ Ս. Էջմիածնայ շինուածոց, երկու խորան շինեց մեծ տաճարին մէջ, մինը Լուսաւորչայ անուամբ և միւսը Յակովբայ Մծբնայ, և չորս տարի և ինն ամիս վարելով հայրապետական աթոռը վախճանուեցաւ:

Արրահամ Գ, Կրետացի՝ Թէքիրտաղու առաջնորդ, Արրահամ կաթողիկոսի մահուան ժամանակ Ս. Էջմիածին պատահելով միարանից հաւանութեամբ կարգուեցաւ կաթողիկոս 1734 թուին: Սա թահմազղուլի խանէն հրաւիրեցաւ Սուղան դաշար, ուր նորա բանակն էր, պատուեցաւ նորանից և շատ պարգևներով դարձաւ Ս. Էջմիածին, ուր իբր երեք տարուց յետոյ վախճանուեցաւ 1737 թուին:

Ազար Զահկեցին՝ Զմիւռնիոյ առաջնորդը, ընտրեցաւ, զնաց Ս. Էջմիածին և օծաւ կաթողիկոս, յետոյ զընաց Պարսկաստան Շահթահմազ խանէն հաստատութիւն առաւ և վերադարձաւ Ս. Էջմիածին: Սա շահի հրամանին ընդդէմ ինչ զործելով ընկեցաւ աթոռից, և նորա փոխանորդ կարգուեցաւ Յովհաննէս վարդապետ՝ Գողթան առաջնորդը: Երբ Շահթահմազայ թոռն Շահրուզը եկաւ

Երևան և Ս. Էջմիածին, Յովհաննէս վարդապետը և աթոռոջ միաբանք աղաչեցին միջնորդել առ Շահն որ կրկին հաստատի Ղազար կաթողիկոսը, և Յովհաննէս վարդապետը ուղարկի իւր վիճակը. բայց Շահթահմաղը տուգանաց տակ ձգեց նորան. նա վճարեց մի մասը, և մնացածի համար պատրաստեց եկեղեցական զարդեր վեց բեռը, յանձնեց հարկապահանջին, և ինքը խոյս առաւ դէպ ի Կարին: Հարկապահանջը նեղելով ամանց միաբաններից մնացած գումարի համար՝ առաւ բեռները և տարաւ Շահին, միաբանք խնդիր մատուցին Շահին, և նա ընդունելով նոցա աղերսանքը՝ պատժեց հարկապահանջը, բոլոր եկեղեցական անօթները նոյնութեամբ վերադարձրուց աթոռը և հրամայեց միաբանից ուրիշ արժանաւոր անձ մի ընտրել նորա տեղ: Այն միջոցին Ղազարու և միաբանից մէջ շփոթ ընկաւ, ուստի թուղթ գրեցին Կոստանդնուպոլիս, և նոցա հետ միաբանելով Ղազար կաթողիկոսը ուղարկեցին Սևան և նորա տեղ կարգեցին Կարնոյ առաջնորդ Պետրոս վարդապետը, որ կոչոււմ էր Քիւթիւր: Տասն ամսից չետոյ Ղազարու եղբայր Տէր Յովսէփ քահանայն զնաց Դաւրէժ Իպրահիմ շահի մօտ, նորա հրամանովը վերադարձրուց Ղազարին իւր աթոռը, և Պետրոս վարդապետին ուղարկեցին Չահուկ բանտը գրին: Ղազար կաթողիկոսը ընդամենը վարեց հայրապետական աթոռը տասներեք տարի և վախճանուեցաւ 1751 թուին:

Մինաս Ակնեցին Տարօնոյ առաջնորդը կարգեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը, Ղազարու մահուան չետոյ 1751 թուին ընտրեցաւ, եկաւ Ս. Էջմիածին և օծաւ կաթողիկոս: Մի տարի և ութ ամիս վարելով աթոռը՝

վախճանուեցաւ 1753 թուին:

Աղէքսանդր Բ, Կոստանդնուպօլսեցի, 1754 թուին նստաւ կաթողիկոս, մնաց մի տարի և ինն ամիս և վախճանուեցաւ 1755 թուին:

Յակովբ Ե, Շամախեցի նստաւ կաթողիկոս, 1759 թուին, և երեք տարի և եօթն ամիս վարելով աթոռը՝ վախճանուեցաւ 1763 թուին:

Սիմէոն Երևանցի ընտրեցաւ և օծաւ կաթողիկոս, շատ օգտակար շինուածներ արաւ, թղթի դործարան և տպարան բացաւ և օգտակար գրեանք տպագրել տուաւ, արդիւնաւոր աշխատութեամբ տասն և եօթն տարի վարեց հայրապետական աթոռը՝ վախճանուեցաւ 1780 թուին:

Ղուկաս Կարնեցի հաւանութեամբ աթոռոյ միաբանից և պատուաւոր անձանց Հայոց Երևանայ ընտրեցաւ և օծաւ կաթողիկոս 1780 թուին: Զաքարիա Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքը և ոմանք նորա կուսակիցներից լսելով՝ վրդովուեցան նորա ընտրութեան վերայ. ուստի Ղուկաս կաթողիկոսը աւելի քան զմի տարի չնստաւ հայրապետական աթոռը, և սորանով Կոստանդնուպօլսեցոց միտքը շինելով՝ ընդունեցաւ Սամանեան դրանէն հրովարտակ 1781 թուին, և տասն և ինն տարի վարելով կաթողիկոսական աթոռը՝ վախճանուեցաւ 1799 թուին:

Եկեղեցական մատենագիրք:

Այս յետին դարերումն ուսման եռանդն շատ պակասեցաւ մեր ազգի մեջ, այնպէս որ հազիւ թէ չիշատակութեան արժանաւոր կը համարուին սոքա:

Ստեփաննոս վարդապետ Լեհացի, որ Յակովբ կաթողիկոսի հրամանաւ Ռիոնեսիոսի Արիսպագացւոյ զիրքը և Յովսէպոսի Հրէից պատերազմներուն պատմութիւնը թարգմանեց հայերէն:

Առաքել վարդապետ Դաւրիժեցի, շարադրեց մեր ազգի և եկեղեցւոյ անցքերը 1601 թուից մինչև 1662 թիւը:

Ոսկան վարդապետ Երևանցի և Ղուկաս Վանանդեցին շատ աշխատեցան ծաղկեցնել մեր ազգի մէջ տպագրութիւնը և մեծամեծ օգուտներ բերին զանազան գրեանց տպագրութեամբ:

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցւոյ վիճակը:

Ղուկաս կաթողիկոսի մահուան յետոյ մինչդեռ Ս. Էջմիածնայ միաբանք Կոստանդնուպոլսոյ ազգայնոց հետ նոր կաթողիկոսի ընտրութեան խորհրդոյ մէջ էին, Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեան-Երկայնաբազուկ, Ռուսաստանի նուիրակը, հաւանութեամբ տէրութեան Ռուսաց և Օսմանեան՝ ընտրեցաւ կաթողիկոս ամենացն Հաչոց: 1800 թուին ուղեւորելով դէպի Ս. Էջմիածին, երբ հասաւ Քիֆլիս մեծահանդէս փառօք ընդունեցաւ չազգայնոց. բայց մի քանի օրուայ մէջ վախճանուեցաւ, և մարմինը չուղարկաւորեցաւ Ս. Էջմիածին:

Յովսէփայ մահուան լուրը բերաւ Պօլիս Գաւիթ եպիսկոպոս Էնագեթացին, Ս. Էջմիածնայ միաբանք. ուստի Հաչոց իշխանք ընտրեցին կաթողիկոս Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք Գանիէլ արքեպիսկոպոսը: Գաւիթ եպիսկոպոսը շտապով վերադարձաւ Ս. Էջմիածին և ինքն ձեռք բերաւ կաթողիկոսութեան աթոռը, որով վէճ եղաւ Գաւիթի և Գանիէլի մէջ երկու տարուոյ շափ, մինչև որ ազգիս իշխանաց ձեռնտուութեամբ զօրացաւ Գանիէլը, նըս-

տաւ կաթողիկոսութեան աթոռը 1802 թուին, և ութ տարի վարեց կաթողիկոսական իշխանութիւնը: Յետ մահուան Դանիէլի 1810 թուին ընտրեցաւ կաթողիկոս Եփրեմ արքեպիսկոպոս Ատորախանայ առաջնորդութենէն՝ եկաւ Ս. Էջմիածին և օծաւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց: Պարսից խաներուն խորամանկ հնարքները և իւր առատաձեռնութիւնը ծանր պարտուց տակ ձգեցին նորան. և տեսնելով որ օր քան զօր ծանրանում է պարտքը՝ դիմեց Ռուսաց տէրութեան սահմանը և գնաց բնակուեցաւ Նուշի քաղաքը: 1822 թուին գնաց Հաղբաս, ուր մնաց 1826 թիւը, և չետոյ այնտեղից եկաւ Թիֆլիզ. և երբ Ռուսաց տէրութիւնը նուաճեց Պարսից և Ս. Էջմիածնայ աթոռը, և Երևանայ բոլոր սահմանները ձգեց իւր հունանաւորութեան տակ, այնուհետեւ գնաց իւր հայրապետական աթոռը Ս. Էջմիածին, բայց ձերութեան և տկարութեան աղաղաւ 1830 թուին հրաժարեցաւ կաթողիկոսութեան իշխանութենէն. հրաժարուելուց չետոյ ապրեցաւ այլևս չորս տարի և վախճանուեցաւ 1835 թուին:

Եփրեմ կաթողիկոսի մահուան չետոյ ընտրեցաւ 1831 թուին կաթողիկոս ամենայն Հայոց Յովհաննէս Բ, Կարբեցին, առաջնորդն Վրաստանի, որ տասն և մի տարի հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց չետոյ վախճանուեցաւ 1842 թուին:

Յետ մահուան Յովհաննէս Կարբեցուոյ, 1843 թրւին հաւանութեամբ բոլոր ազգայնոց և հաստատութեամբ տէրութեան Ռուսաց՝ ընտրեցաւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց Ներսէս Ե, Աշտարակեցի առաջնորդը Նախիջևանու և Բեսարաբիոյ, որ չաչանի էր ազգիս մէջ իւր հանձարովը, մեծագործութեամբ, գործունէութեամբ

և ուրիշ զանազան անձնական կտորերելութեամբ: *) Տասրն երկու տարի վարելով կաթողիկոսական աթոռը՝ վախճանուեցաւ 1857 թուին:

Նորա մահուան յետոյ 1858 թուին ընտրեցաւ և 1859 թուին օծաւ կաթողիկոս Մատթէոս Ա, որ երբեմնն պատրիարք էր Կոստանդնուպօլսոյ, կաթողիկոսական իշխանութիւնը եօթը տարի վարելուց յետոյ՝ վախճանուեցաւ 1865 թուին:

Յետ նորա 1866 թուին ընտրեցաւ առաջնորդն վիճակին Պուրասչի Գէորգ Գ, Կոստանդնուպօլսեցի, որ նոյնպէս պատրիարք եղած էր Կոստանդնուպօլսոյ: 1867-ին Մաչիսի 20-ին օծաւ կաթողիկոս Սուրբ Էջմիածնայ տաճարին մէջ. և այնուհետեւ բոլոր մտադրութիւնը դարձրեց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բարեկարգութեան, ազգային ուսումնարանաց ծաղկելուն և Ս. Էջմիածնայ շինուածոց նորոգութեան: Արի ազգօգուտ գործոց համար յաւիտենական հանգիստ մաղթեմք նրա նշխարաց համօրէն որդիքս հարազատք Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ:

*) Սա իւր առաջնորդութեան ժամանակ Քիֆլիզում հիմնեց հոլակապ ուսումնարան, որ այժմ կոչուում է Ներսիսեան ազգային հոգևոր դպրոց, ուր մինչև ցարօր մատակարարում են զանազան գիտութիւնք և լեզուք. նոյնպէս և սպարան և այլ մեծամեծ շինուածներ: 1826 թուին, Պարսից պատերազմին բաւական ձեռնառութիւններ արաւ Ռուսաց զօրաց, և շատ աշխատանք կրեց Սուրբ Էջմիածնայ ազատութեան համար և իւր կաթողիկոսութեան ժամանակ երևելի լին շինել տուաւ սրբատաշ քարից Ղազարապատի հանդէպը, և լծի առաջ տնկել տուաւ մեծ անտառ զանազան ծառոց և պտղոց, որ բաւականին մաքրում և թեթեացնում է Ս. Էջմիածնայ թանձր օդը:

Մաս 2. Հայոց գրականութիւնը :

Ա. Մեր գրականութիւնը վնասուեցաւ առաջ 302 թուին մեր ազգի քրիստոնէութեան սկզբէջ, երբ կրակ տուեցան կաթսաները, որտեղ որ նախնեաց սովորութիւնն էր պահել ամեն տեսակ ժառանգները և հնութեանց զանաւարանները: Երկրորդ 381 թուին, ուրացող Մերութան Արծրունին կրակ ձգեց այն ժամանակ Հայաստանում եղած բոլոր Բոյն և Ասորի գրեանքը:

Բ. Հայոց անթիւ գրեանք կորան Գունաց, Պարսից և Հազարացոց ձեռքով գաւառաց, քաղաքաց և վանուց անդադար աւերածութեամբ, որածութեամբ և հրածուցութեամբ, որպիսի էին երկրորդ Յազկերտի թաղաւորութեան ժամանակ 439—457 թուերին. Յրբոց Վարդանանց պատերազմներումը Պարսից հետ Վասակայ ուրացողի շարութեամբ: Հայոց Տիգրանակերտ քաղաքի կործանուելուց 503 թուին:

Հազարացոց ասպատակելուց Հայաստանը 640—650 թուերին. Հերակլի, երկրորդ Յուստինիանոսի և Թէօփիլոսի Գունաց կայսերաց Հայաստանի շատ քաղաքներ աւերելուց 620—686 — և 829 թուերին:

Գ. Նախնի գրութեան շատերը կորան այս միջոցին. Դուին քաղաքի կործանուելուց երկու անգամ երկրաշարժութիւնից 861—894 թուերին: Յուսուփ ստիկանի Հայաստան աւերելուցը քսան տարի 916—930. դարձեալ 10 տարի Սիլվիթացոց ձեռքից 1048—1058. Անի քաղաքը քանդելուց Ալիբախանից 1064 թուին և Մուղայ թափարներէց 1239 թուին. Նզեւիա քաղաքը քանդելուց Մահմադականներէց 1144 թուին, ուր պահած էր նախնեաց գրեանց անցին զիւսներ. Բաղարերդը կործանելուց Իսմայիլացոց ձեռքից 1170 թուին. ուր սասն հազար աւելի գրեանք կորան, Սահփաննոս Սըրեկեանի յարամելովը. Կիլիկիոյ ընդհանուր կոտորուածքին Թաթարների, Թուրքերի և Նզիպացոց ձեռքից 1192, 1322 և 1335 թուերին:

Հ երձուածներ :

Մեր եկեղեցոյ Հայաստայ և Տէւերի միութիւնը բաժանեցին առաջինը մէկ Դաւիթ անունով անուանելի եպիսկոպոսը, որ 1114 թուին Աղթամարայ կղզում պարսիկաւոր կաթողիկոս օժուեցաւ, որից մինչև ցայսօր շարունակում են հակառակածա և սուսանուն կաթողիկոսներ: Երկրորդ Թոնգրակեցի աղանդոյ առաջնորդները, որոց զլիաւորները յիշում են՝ Ամբատ, Թորոս, Անանէ, Արքայ, Սարգիս, Վահան, Յեսու, Կիրեղ, Յովսէփ, Ղազար, և այլք, որոց շարութիւնը սմանց Հայոց մէջ տարածուելով 200 տարւոյ շափ 840—1050 թուերին. վերջը ոչնչացաւ: Երրորդ սմանք Կիլիկեցի կաթողիկոսներէց և թաղա-

ւորներէց, մտրմնաւոր օգուտը և աշխարհի շահը և նպատակը ունենալով յօժարեցան փոփոխել մեր նախնեաց հաւատոյ և ծէսերի մասունքները համաձայնելով Հռոմիական Պապադաւան եկեղեցւոյ հետ. ըսյց զիքնն նախախնամութեամբ զրկուեցան ազօրէն յոյսից և ի զուր անցկացան նոցա ըտր ջանքը, Չորրորդ եղան կէի սմանք հայրենատեաց մեր եկեղեցւոյ խորթ որդիք, որոնք իւրեանց կարճմտութեամբ արատաւոր կարծելով մեր հաւատքը և կրօնը, ըտրքովն փոխուեցան զէպ ի Լատինացւոց եկեղեցին և սկսան Հայերին էլ շքել զէպ ի նորանց ծէսերը. սոքա զորքքով հերձուածող և բաժանիչ զորով, սուտ անուեով միաբան կամ Աւերթուներ կոչեցին իրանց, որոց զխաւորքն էին Բարթուղիմէոս Լատին եպիսկոպոս, Յովհան Քանեցին, Կերտէս պաղոն, Սիմոն Եկի, Մարգար, Յովհաննէս, Հայրապետ, Գրիգոր, Կարապետ, և այլք, որոց մտրութեան ազանգը հասուկտոր տարածուելով Կելեկէա և Հայաստան 200 տարւոյ շափ 1330 Թուից ց1520, յետոյ ն ջուեցաւ բոլորովն:

Մեր եկեղեցւոյ անունն :

Աճեց մեր եկեղեցին նոր անդամաց աւելանալովը, երբ 1166 Թրին արևարդի կոչուած բազմութիւն հեթանոս հայերը զարձան ապաշխարութիւնով և մկրտութիւնով իւրեանց մօր ծոցը. նոյնն արին և Պաշիկեան և Թոնդրակեցւոց ազանգաւորներէց:

Նուագումն :

Մեր եկեղեցին նուագեցաւ առաջ յիշեալ Թոնդրակեցի ու Աւերթու ազանգաւորների մեղանից բաժանուելովը, երկրորդ, Կոստանդին Տուկիճ, ՍաՀակ փիսիկ, Ալէքս Անդեղոս և ուրիշ Յունաց կայսրերի և մտորազօրիտներ բաճաւորութեամբ մանուանդ 1060—1188, 1197 Թուերին, որոնք տեսակ սեսակ նեղութիւններ տալով իւրեանց սահմաններումը բնակուած շատ Հայերին զարձրին զէպ ի իւրեանց կրօնը որոց շատախոյները կան մինչև ցայսօր փոքր Հայաստանում Հայ-հատմներ Արարիկերի փաշայութեան մէջ: Երրորդ 400,000 Հայոց գաղթականութեամբ Անի քաղաքից Լեհաստան (Պօլշա), 1270—1320 Թուէն. ուր բնակուեցան Լեոպոլիս, Պոտոլիա, Վօլին, Կամենից, Լուցկա և այլքն. և հետզհետէ զանազան պատճառներով զարձան զէպ ի Լեհերը և Լատինները Թէ կրօնով և Թէ լեզուով: Թորո՛ւմ տակ այն բազմութիւնը Հայոց, որոնք նոյն Անի քաղաքից գաղթեցին 1229 Թուէն, և եկան բնակուեցան Թաթարաց տէրութեան մէջ Ասխարա քաղաքում,

Աժտաբխանի և Ղազանի մէջ տեղը, ուր շատ մեծ նեղութիւններ քաշելով, 1330 Թուին փոխուեցան այնտեղից Ղբեմ կղզիէն, Թէոզոսիոս Կաղարատ, Աուրղսթ, և ուրիշ քաղաքներում: — և այսպիսի տեղափոխութեամբ անչափ ժողովուրդ պակասեցաւ մեր ազգից:

Վ նաս և յառաջադիմութիւն գրագիրտութեան:

Այս դարում մեծ կորուստ և վնաս եղաւ մեր զբաղիտութեանը, նմանապէս և մեր եկեղեցւոյ պայծառութեանը. քոսնամեայ ուերածութեամբ բոլոր Հայաստանի Լանկթամուրի և նորա զօրաց ձեռքիցը 1382—1403 Թուին, մեր գրեանց հաւաքելով Լանկթամուրի և փակելով Սմրզանդ քաղաքի բերդումը կամ բուրջի մէջ 1408 Թուին. զաղթելը Հայոց աշխարհէն զանազան կողմեր, վանքերի և քաղաքների գերելը և քանդելը զանազան պատերազմներէն ըստուորներէ ձեռքից. Էնչպէս որ քոսն տարիցը սկսած 40 տարւայ չափ 1408—1438, Շահթամազից 50 տարի 1520—1570, Ա. Շահարատից 30 տարի 1600—1630, Նադիրշահից 15 տարի 1730—1745, և ուրիշ շատերից, Բայց այդ ամեն տառապանքի մէջ Աստուծոյ նախախնամութիւնը բաց չթողաւ մեր ազգը և եկեղեցիէն, և տուաւ մեր ազգիէն լուսաւորութեան նոր միջոց, Հայերէն գրեանց սպաղբութեան արուեստը, և բաց եղան զանազան քաղաքներումը սպարաններ ինչպէս որ,

- 1565 Թուին Վենետիկ.
- 1567 — Կոստանդնուպօլիս.
- 1585 — Հոսովմ.
- 1616 — Լէոպօլիս.
- 1624 — Միլան.

- 1633 Թուին Փարիզ.
- 1640 — Զուրայ.
- 1660 — Ամստերդամ.
- 1663 — Մարսելիա.
- 1677 — Կոստանդնուպօլիս.
- 1680 — Լեփսիս.
- 1690 — Բատուա.

- 1715 Թուին Կոստանդնուպօլիս.
- 1515 — Միթիթարեանց վանքում.
- 1719 — Կալկաթա և Մատրաս.
- 1770 — Ա. Էֆմեմէն.
- 1780 — Պետերբուրգ.
- 1793 — Նոր-Նախիջևան.
- 1793 — Ատարախան.
- 1820 — Մոսկով.
- 1822 — Թիֆլիզ.
- 1826 — Շուշ.

Այս անմահական բարերարութեան գլխաւոր քառաձառններ եղան կաթողիկոսներ և վարդապետներ և Ս. Էջմիածնայ թոռի միտանք, տէր Յակովբ կաթողիկոսը Ջուղայեցի, որ 25 տարի 1655—1580 աշխատեց յորդորանքով, փողով և ամեն բանով գլուխ տանել այդ գործը: Թովմաս կպիսկոպոսը Վանանդեցի, Ոսկան և Կարապետ վարդապետները, Թադէոս Երևանցի քահանայն, Մատթէոս սարկաւազը Ծարեցի, Մատթէոս և Ղուկաս Վանանդեցիք. ամենը Ս. Էջմիածնայ միտանք. զոցա ազգալոյս օրինակին բարենախանձ Հեաեողներն եղան ՀեազՀեաե և ուրիշ շատ հայրենաշէն անձինք: Ընչպէս Հայոց իշխանք, Հնդկաստան. Յակովբ պատրիարք Նալեան, Կոստանդնուպոլիս, Տփլիսեցի Սիմէոն կաթողիկոս, Ս. Էջմիածին. Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, Պետերբուրգ. Աշտարակեցի Ներսէս կաթողիկոսը, Թիֆլիզ. և ուրիշ շատերը շատ տեղի:

ՆՈՒԱՂՈՒՄՆ ։

Թէպէտ մեր եկեղեցին վերոյիշեալ գործարաններումը (տպարաններումը) տպած գրեանցից օգուտ և անույն առաւ, բայց փոքր նուազումն էլ չը կրեց զանազան ժամանակներէն և գիպուածներէն, զոր օրինակ գերութիւնով, վաղահաս մահով և սրածուծիւնով, Հայերէց շատերը պակասեցան նախայիշեալ Պարսից և Տաճկաց պատերազմներումը, և շատերն էլ բաժանուելոյ պատճառաւ չուցին Հայաստանից և ցրուեցան Եւրոպայ, Հնդկաստան և Ռուսաստան, որոց Եւրոպայ գնացածները փոքր ժամանակուանից համարեա ամենքը փոխեցին Հաւատք և դարձան գէպ ի Լատինացոց եկեղեցին, ընչպէս որ Վեներակի գաղթածները 13—16 դարուն. Տրանսիլվանիա և Մաճառ 16—17 դարուն և Լիվանա 17 դարու սկզբին:

Բայց ամենից աւելի նուազեցրուց մեր եկեղեցին, բաժանուելը Լատինաշայոց Ս. Էջմիածնայ կաթողիկոսի Հնազանդութիւնից (իշխանութիւնից) սկսած համարեա թէ 1700 թուից: Այս բաժանման արտաքին պատճառքները եւ ջնկուելու առաջնորդները եղան առաջ Արքայատանցի Միթմար վարդապետը, որ 1717 թուին վանք շինեց Վենետիկումը, երկտող Տրապիզոնայ առաջնորդ Աբրահամ վարդապետը, որ 1720 թուին գնաց Լիբանան լեառը և Մառոնեցոց մէջ կրօնաւորաց վանք հաստատեց, և Քիբանի տարուց յետոյ Պապի հրամանաւ Լատինաշայոց կաթողիկոս կարգուեցաւ, որին օր մինչև ցայսօր յաճորդում են ուրիշներն էլ Լիբանանումը, բայց լոկ անուեով է կոչուում կաթողիկոս, պատճառ որ Մերտին, Կոստանդնուպոլիս, Լէոպոլիս, Վենետիկ, և այլ տեղեր եկած կպիսկոպոսները նորան չեն Հնազանդում, այլ կախուած են միայն Պապից:

Մերասօյլիաներ :

Մեծին ներսէսի ժամանակ սահմանեցաւ Մերասօյլիաի պատիւը, որն որ տակն չորս Հայոց արքեպիսկոպոսաց, որոնք նստած էին Սեբաստիա, Մելիտինէ, Նփրկերտ և Սիննիս։ Մեր կաթողիկոսներն ունէին Վրաց կաթողիկոսներ ձեռնադրելու արատնութիւնը և սկզբանէ նորանց կապալաւորութիւնից դաճնալուց մինչև նրանց Կիւրտն կաթողիկոսը իբր 200 տարի. և երկրորդ Աղուանից կաթողիկոսներն, Սղէշ ասաքելոյ աթոռում, որոց առաջին եղաւ Գրեգորիս (Վրթանէսի որդին իր Հօրից ձեռնադրուած), որին յաջորդեցին Նոսիկաղիշէ, Մատթէոս Ա. Սահակ Ա. Մովսէս Ա. Պանդ, Նիդազար Ա. Գրիգոր Բ. Զարարեա Ա. Դաւիթ Ա. Յովհաննէս Ա. և Նրեմիա, որ նստաւ 420 թուին։ Սիննիսումը Սաաթէի աթոռը նստան. Գրեգոր Ա. որ ձեռնադրուեցաւ սուրբ Լուսասօրչից. Մաշտոց. Գրեգոր Բ, որին որ Մեծն ներսէս կարգեց մերասօյլիա և Անանիա Ա. որ 42 տարի նստեցաւ։

Աղուանից կաթողիկոսներ :

Աղուանից կաթողիկոսներից, որոնք նստում էին Գանձակ կամ Գանձասոր, վերջինն էր Իսրայէլ կաթողիկոսը, որի իշխանութեան սահմանները Գանձակայ, Ղարաբաղու, Նուշիոյ և Նաքիոյ գաւառները 1804 և 1805 թուին ընկաւ Ռուսաց կայսեր Ա. Ալէքսանդրի իշխանութեան տակ. և սա Ս. Էջմիածնայ կաթողիկոսի ինդիքսով, էլ Հրաման չը տուաւ կարգել այնտեղ ով և իցէ նոյն պատուով, այս պատճառաւ էլ Իսրայէլ կաթողիկոսի մահուան յետոյ ըտրոմին վերջացաւ այն փոքրիկ իշխանութիւնը։

Վիճակներ :

Ս. Էջմիածնայ կաթողիկոսի և ծայրագոյն պատրիարքի իշխանութեան տակ իբրև երևելի գլխոյ ազգի և մերոյ կեկեղեցոյ կանուխ ժամանակուանից մինչև Հիմա կան 60 վիճակաւոր արքեպիսկոպոսներ իրանց վիճակներովը, որոց երևելիքն են Վրասազայրը. Տաճկաստան՝ 1, Աղթամաւոյ պատրիարքը. 2, Սոսյ. 3, Նրուսաղէմի. 4, Կոստանդնուպոսոյ. 5, արքեպիսկոպոսներ Զմիւռնիոյ. 6, Կարնոյ (Արզրմու). 7, Մշու սուրբ Կարապետի. 8, Վան քաղաքի. 9, Տիգրանակերտի. 10, Սեբաստիոյ. 11, Սղէտիոյ. 12, Ակնայ. 13, Արարկերի. 14, Բարձրահայեաց Արզանայի վանքերի և նորս վիճակի. 15, Բարայ. 16, Խարբերգի. 17, Մանաղկերտի. 18, Նրզնկայի. 19 Սասնոյ. 20 Կարուց. 21 սուրբ Գրիգորի վանքերի և Պայազիտու. 22, Բասենու և Հասանդալայի. 23, Ա-

մասին, 23, Գաղատիոյ. 25, Կուսինայի. 26, Պանորմայի. 27, Աւգո-
կիոյ. 28, Տրոպիկոնու. 29, Եգիպտոսի. 30, Պաղատառու. և Պարալայ. 31,
Իզնիկիոյ. 32, Կեսարիոյ. 33, Պրուսայի. 34, Աղբիանապոլսոյ. 35,
Թեֆլիթազու կամ Վիսանթիայ, և ուրիշ մի քանի քաղաքներ և վան-
քերի. 36, Խուսաստանումը, արքեպիսկոպոսները նոր նախնականայ և
Բեսարաբիոյ. 37, Ամասրիանի. 38, Թեֆլիզու. 39 Ախալցխայի. 40, Սա-
նաչնոյ և նորա վիճակը. 41, Գանձասարոյ և Գանձակայ. 42, Հին-
նախնականայ. 43, Ղարաբաղու և Ամարասոյ վանքերի. 44, Երևանայ.
45, Սիւնեաց և Տաթևու վանքերի. 46, Հաղբատոյ. 47, Բջնոյ և Նիգ-
դաուսի. և այլն. 48, Պարսկաստանումը, արքեպիսկոպոսները Արաս-
զու կամ Թաղէոս առաքելոյ գերեզմանին. 49, Սարմատի և Բարթու-
ղիմէոս առաքելոյ գերեզմանները. 50, Սպանիան և Հայոց Հնդկաստանի.
51, Խրամ քաղաքի կամ ասորշամլայ և Սուեփաննոսի վանքերները. և
ուրիշներ, որոնք ըստ բերման ժամանակ երբեմն աւելանում են, եր-
բեմն պակասում:

Մատենադիրներ :

Այս դարուս մէջ մեր մատենադիրները սոքա են. Պօղոս Պարե-
արք Աղբիանապոլսեցի, Սերովբէ Եպիսկոպոս Կարնեցի, Մէքայէլ Եպիս-
կոպոս Կոստաքնուպոլսեցի, Սարգիս Եպիսկոպոս Զարլեան Սանաչնեցի,
Յովհաննէս Եպիսկոպոս Նաչլաթիանեան Աշտարակեցի, Արէլ Եպիսկո-
պոս Վաղարշապատեցի, Գարբէլ Եպիսկոպոս Այվազեան, Խորէն Եպիս-
կոպոս Գալֆայեան, Յարութիւն վարդապետ Ամասրիանեցի, Պօղոս վար-
դապետ Ղարաառաղցի, Յովսէփ վարդապետ Արցախեցի, Արբաշամ վար-
դապետ Վաղարշապատեցի, Սարգիս վարդապետ Թորոսեան, Ամբրոսոս
վարդապետ Գալֆայեան, Գարբէլ քահանայ Տիֆլիսեցի, Յովսէփ քահա-
նայ Օրբելի, Մաղխորոս Մսեր Մսերեան Զմեւենացի, Յովհան քահա-
նայ Վանանդեցի, Մեհրոպ դպիր Թաղիսկանց և այլք:

Այս Հեղինակաց աշխատախրութեամբը, և Եպիսկոպոսաց և մեր
ազգասէր իշխանաց քանքով այժմ աւելի պայծառացաւ մեր զբաղխու-
թիւնը քան առաջ, արծարծուեցու աւուսնասիրութեան եռանդը, և
ծաղիկեցան շատ զպրոցներ զանազան քաղաքներում, զոր օրինակ. Ա. Եջ-
մաճէն, Կոստանդնուպոլիս, Կալիսթայ, Մոսկով, Թեֆլիզ, նոր նախի-
ջեան և ուրիշ տեղեր, ուր հաղբարուսը Հայ ազգի ազայք վարժում և
սովորում են զանազան լեզուներ և գիտութիւններ:

Քուվանդակութիւն գրոց եկեղեցական

սլատմութեան:

Գար Ա.

Երես.

Մատաթիւս Առաքելոյ ընտրութիւնը	7
Հոգւոյն սրբոյ գալուստը.	—
Քրիստոնէական հաւատոյ առաջին չառաջադիմութիւնը չնրուսաղէմ.	8
Առաջին հաւատացելոց վարքը, և եօթն սարկաւազաց ընտրութիւնը	—
Քրիստոսի եկեղեցւոյ առաջին հալածանքը.	9
Սուրբ Ստեփաննոսի նահատակութիւնը.	—
Սօղոսի դարձը.	10
Քրիստոսի եկեղեցին Մամարիալում և Սիմոն մողը	11
Քրիստոսի եկեղեցին Նիքիսիալում կամ Հեթանոսաց ա- ռաջին դարձը զէպի քրիստոնէական հաւատը	12
Թաղէոս առաքելոյ քարոզութիւնը վերին Հալաստան, Աղուանքում և Կապադովկիա.	13
Աստուծոյ չալտնութիւնը և Քրիստոսի եկեղեցին ի Կե- սարիա	14
Սուրբ Պօղոսի առաքելութիւնը և նորա ճանապարհոր- դութիւնը	15
Քրիստոսի եկեղեցին Անտիօքում.	—
Աղղէ հալրապետի, Թաղէոս առաքելոյ և Սանդուխտ կու- սի նահատակութիւնը և Սակիանց քրիստոնէութիւն ընդունելը	16
Առաքելոց ժողովը չնրուսաղէմ	18

Ազգրիպայալի հալածանքը, նորա պատիժը և մահը	18
Պօղոս առաքելուն պատահած անցքերը և նորա քաշած Նեղութիւնքը	19
Ներոնի հալածանքը, Պետրոսի և Պօղոսի նահատակու- թիւնը	21
Միւս առաքելոց քարոզութիւնը և մահը	23
Հրէից պատերազմը և Երուսաղէմի կործանումը	25
Դոմեթիանոս կալսեր հալածանքը	26
Հռովմայեցոց թշնամութեան պատճառները քրիստոնէից դէմ և նոցա հալածանքը	27
Նախնի քրիստոնէից բարեկարգութիւնք, և նոցա Աս- տուածպաշտութիւնը	28
Հերձուածք և մոլորութիւնք	30
Եկեղեցական մատենագիրք	31
Առաջին դարու մեր եկեղեցու Հովիւք և Եպիսկոպոսունք .	32
Թուղթ Աբգարու առ Փրկիչն Յիսուս Քրիստոս	34
Պատասխանի թղթուն Աբգարու, զոր գրեաց թովմաս առաքեալն հրամանաւ Փրկչին	35

Դար Բ

Տրակիանոս կալսեր հալածանքը	37
Սուրբ Ոսկեանց նահատակութիւնը, Սուքրիասանց դարձը և նահատակութիւնը	38
Հրէից ազգի նորանոր թշուառութիւնք Տրակիանոսի ժա- մանակ	39
Մարկոս Աւրելիոսի հալածանքը	40
Հերետիկոսք	42
Զատիկի տօնի վերայ հակառակութիւն	43
Եկեղեցական մատենագիրք	—
Եկեղեցական բարեկարգութիւնք և Աստուածպաշտութեան տեղեր, նոցա աստուածպաշտութիւնը և տօները	45

Մկրտութեան խորհուրդը և այլ բարեկարգութիւն.	46
Երկրորդ դարու մեր եկեղեցւոյ Հովիւք և Եպիսկոպոսունք.	47

Դար Գ.

Սեւերոս կալսեր հալածանքը.	49
Մաքսիմինոս կալսեր հալածանքը	50
Գեկոս կալսեր հալածանքը	—
Առաքելութիւն Գաղղիայում.	51
Տարածանութիւն և վէճ հերետիկոսաց մկրտութեան վերաջ	—
Վաղերիանոս կալսեր հալածանքը	52
Աւրելիանոս կալսեր հալածանքը.	—
Մեր եկեղեցւոյ հալածանքը և Աստուծոյ ալցելութիւնը Հալոց ազգիս	53
Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը	55
Եկեղեցական մատենագիրք	57
Հերետիկոսք	58
Միալեռակեցութեան սկիզբը	59
Եկեղեցւոյ ժառանգաւորաց սնունդը.	—
Սրւնհոռոսք կամ ժողովք.	60
Նոցա Աստուածապաշտութիւնը, Պահք և Աղօթք	—
Հաւատոյ վարդապետութիւնք, որով վարւում էին հաւատացեալք առաջին երեք դարերում	61
Երրորդ դարու մեր եկեղեցւոյ Եպիսկոպոսունք և Հովիւք.	62

Դար Դ.

Հալոց ազգի լուսաւորութիւնը	66
Սուրբ Լուսաւորչի ձեռնադրութիւնը ի քահանայութիւն և ի Հովուապետութիւն Հալոց.	68
Տրդատ Թագաւորի և Նորա ընտանեաց մկրտութիւնը և Հալոց աշխարհի բարեկարգութիւնը	69

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վիճակը	71
Արիտսի մոլորութիւնը	72
Նիկիոյ ժողովը	73
Հեղինէ թաղուհւոյ բարեպաշտութիւնը և սուրբ խաչի գիւտը	75
Քէոզոսի թագաւորութիւնը և Կոստանդնուպօլսոյ ժողովը.	77
Հալոց մատենագիրք	78
Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցւոյ վիճակը.	79
Ազգալին ժողովը	83
Քրիստոնէից աստուածապաշտութիւնը և սովորութիւնքը չորրորդ դարում	86
Քրիստոնէական հաւատոյ չառաջադիմութիւնը, (°)	—

Դար Ե

Մեր եկեղեցւոյ վիճակը, Հայկական տառից գիւտը և սուրբ գրոց թարգմանութիւնը	89
Նեստորի մոլորութիւնը, և Նիկեսոսի արեղերական ժողովը.	94
Հայաստանի խոտովութիւնը պարսից ձեռքից, և սուրբ Վարդանանց և Ղևոնդեանց նահատակութիւնը	97
Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցւոյ վիճակը.	104
Ազգալին ժողովը	108
Եկեղեցական մատենագիրք	113

Դար Զ

Քրիստոսի դաստառակի (անձեռագործ պատկերի) չափ- նութիւնը	116
Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցւոյ վիճակը.	117
Ազգալին ժողովը	119

Դար Է

Սուրբ խաչի դէրութիւնը Պարսկաստան, և կրկին դար- ձը. Եօթն խոտաճարակաց նահատակութիւնը	120
Վարազաչ խաչի չափնութիւնը.	122
Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը.	123
Պաւլիկեան ազանդաւորներ	125
Եկեղեցական մատենագիրք	126
Ազգալին ժողովք	128

Դար Ը

Մեր եկեղեցու մարտիրոսք	131
Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը.	133
Եկեղեցական մատենագիրք	134
Ազգալին ժողովք.	135

Դար Թ

Մեր եկեղեցու մարտիրոսք	137
Թոնդրակեցուց ազանդը, և Պաւլիկեանց ազանդու նո- րոգութիւնը.	140
Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը.	142
Եկեղեցական մատենագիրք	144
Ազգալին ժողովք.	—

Դար Ժ

Փոխադրութիւն Քրիստոսի դաստառակին Եղեսիա քա- ղաքից Կոստանդնուպոլիս.	148
Մեր եկեղեցու վիճակը, վանորէից շինութիւնը և Նշա- նաւոր անձինք.	149

Աքանջեղազորժ անձինք	151
Մեր Հալոց կաթողիկոսունք	152
Մատենագիրք	155
Ազգային ժողովք	156

Դար ժԱ.

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը	160
Եկեղեցական մատենագիրք	162
Ազգային ժողովք	163

Դար ժԲ

Կաթողիկոսունք	167
Մեր եկեղեցու վիճակը և Յունաց եկեղեցու հետ միա- բանութեան խորհուրդը	170
Հալոց մատենագիրք	175
Ազգային ժողովք	176

Դար ժԳ

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը	182
Եկեղեցական մատենագիրք	185
Ազգային ժողովք	186

Դար ժԴ

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը	190
Եկեղեցական մատենագիրք	193
Ազգային ժողովք	194

Դար ժԵ

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը	198
Այս դարուս նահատակները	202

Դար ԺԶ

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը	205
Այս դարուս նահատակները	206

Դար ԺԷ

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը	208
---	-----

Դար ԺԸ

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը	215
Եկեղեցական մանենագիրք	218

Դար ԺԹ

Կաթողիկոսունք և մեր եկեղեցու վիճակը	220
Մանօթ. Հայոց գրականութիւնը	223
Հերձուածք	—
Մեր եկեղեցու անումը	224
Նուազումն	—
Վնաս և առաջադիմութիւն գրագիտութեան	225
Նուազումն	226
Մետրապօլիտք	227
Ազուանից կաթողիկոսք	—
Վիճակներ	—
Մտտենագիրք	228

